

-

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
MADRAS—1944.
Reprint—500.

-

శ్రీ రస్తు. మా ఘ కా వ్యో న వ్యా ఖ్యా నే

ప్రథమః సర్గః.

వ్యా ఖ్యా న పీ ఠి కా.

ఇన్ద్రివరదళశ్యామమిద్దిరానన్తకన్తళమ్,
వద్దారుజనమద్దారం వద్దేఽహం యదునందనమ్.

దస్తాశ్చలేన ధరణీకలమున్నమయ్య పాతాళకేళిభు ధృతాదివరాహలీలమ్,
ఉల్లాసునోత్ఫులఫణాధరగీయమానక్రీడాపదానమిభరాజముఖం నమామి.

కారదా కారదా మ్మౌజవదనా పదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధి సన్నిధిం క్రియాత్.

వాణీం కాణభుజీ మణీగణ దవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ
మంతస్తస్త్ర మరంస్త్ర వన్నగగవిగుంధేభు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్జ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.

మద్దినాశమధీ స్సోఽయం మహాపాథ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకమాభిధామ్.

యే శబ్దార్థ పరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకాతుకినో విచార్తుమనసో యే చ ధ్వనేరధ్వని,
తుభ్యద్భావతరణ్ణితే రససుధాసింధౌ మిమంక్షంతి యే
లేషామేవ కృతే కరోమి విప్రులిం మాఘస్య సర్వంకమామ్.

నేతాస్త్విక్ యదునందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః
శృంగారాదిభిరంగవాక్ విజయతే పూర్ణా పునర్వర్ణ నా,
ఇన్ద్రిప్రథగమాద్యుపాయవిషయతైచ్చద్యావసాదః ఫలం
ధనోఽయ మాఘకవిర్వయం చ కృతినస్తత్సూక్తిసంశీలనాత్.

ఇహాన్వయముభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
సామూలం లిఖ్యతే కిందిన్నానసేషితమచ్యుతే.

అథ తత్రభవాత్ మాఘః “కావ్యం యశనేఽర్థకృతే వ్యసహరవిదే శివేత
రక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతానమ్మితయోపదేశః సుజే.” ఇత్యాద్యా
లంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సధనతాం ‘కావ్యాలాపాంశ్వవర్ణయే’
దితి నిషేధశాస్త్రస్యానర్థావ్యవహితం చ వ్యక్తం, శిశుపాలవధాఖ్యం మహా
కావ్యం చిహ్నుః. చిహ్న తార్థనిర్విఘ్నపరిసూప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధన
భూతస్వేచ్ఛదేవతానమస్కారస్య శిష్టచారప్రాప్తత్వాత్ “అశీర్షమస్మి”యా వస్తు
నిర్దేశోవాఽసి కస్తుభమి”తి అశీరాద్యవ్యవస్థాప్రసంగముఖలక్షణత్వాచ్చ కావ్యఫల
రూప శిశుపాలవధవిజభూతం భగవత్కృష్ణకృష్ణస్థానారవదర్శనసంపం వస్త్యాదా
క్రికల్ల ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశత్ కథాముపక్షిపతి.—

శ్రియగివతి శ్రీమతి శానితుం జగజ్జగన్ని వాసో వసుదేవసద్దని,
వసన్ దదర్శావతరంతమంబరాధ్విరణ్యగర్భాంగభువం మునిం హరిః.

శ్రియఇతి. అత్రాదౌ శ్రీకల్లప్రయోగాత్ వర్ణగణాదిశుద్ధేరభ్యుచ్చయః.
తదుక్తం.—‘దేవతావాచకాశ్చిహ్నా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే వైవ నిర్ద్యా
న్య్యర్థినితో గణతోఽసివేతి. శ్రియః లక్ష్యః పతిః, విలేన దుఃక్షిరూపయాశ్రి
యా సమేత ఇతి సూచితమ్. ‘రాసువత్స్వేఽభవత్ప్రీతా దుఃక్షిణీ కృష్ణజన్మనీ’తి విష్ణు
పురాణవచనాత్. జగన్ని వాసో జగతామాధారః, కుక్షిస్థాఖలలోక ఇతి భావః. తథాసి.
‘పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాకాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ
సంభవామి యుగేయుగే’ ఇత్యాదివచనానుసారేణ యత్ లోకం, శానితుం దుష్ట
గిగ్రహశిష్టసుగ్రహభ్యాం నియంతుం, శ్రీమతి సంపద్యుక్తే, వసుదేవసద్దని వసుదేవ
రూపిణః కళ్యణస్య వేత్సని, వసన్ కృష్ణగూపేణ లిప్తం, హరి రింద్రస్థుః, అంబరాత్
అకాశాత్, అవతరంత మావతరంతం ఇంద్రసంవేశకథనార్థ మితి భావః. హిరణ్యగర్భో
బ్రహ్మ, బ్రహ్మాండప్రభవత్వాత్. తస్మాంగభువం తనూజం అథవా తస్మాంగా
దవయవా దుత్సంగాఖ్యా ద్భవతీతి హిరణ్యగర్భాంగభూతం మునిం నారదమిత్యర్థః.
‘ఉత్సంగాన్నారదో జక్షే దక్షింఽంశుష్టాత్స్వయంభువ’ ఇతి భాగవతవచనాత్.
దదర్శ కదాచిదితి శేషః. అత్ర అప్రీయసి వసుదేవసద్దని సకలజగదాశ్రయతయా
మహిమసో హరేరాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేషేఽర్థాలంకారః. తదుక్తం—
‘అధారాధేయయోరానురూప్యాభావోఽధికో మత’ ఇతి. జగన్ని వాసస్య జగదేశదేశ

నివాసిత్వమితి విరోధః. తస్మాన్నిర్వచనీయమహిమత్వాదితి పరిహారః. తథా తకార సకారాదేః కేవలస్యాసక్పదావృత్త్యా, జగజ్జగదితి అసక్పద్వ్యంజనసాదృశ్యాదస్య వృత్త్యనుప్రాసభేదా క్షణాలంకారా. ఏహం చాన్యోన్యజైరపేక్ష్యైశ్చైకత్ర సమావేశాత్ తిలకండులవత్సంస్మృప్తిః. అన్తికా సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్—'ఇతే తు వంశస్థ ముదీరితం జరా వి'తి లక్షణాత్.

తదాసీం జనైః విస్తయాదీక్షితుం శ్రుత మిత్యాహ—

గతం తిరశ్చీన మసూరుసారథేః

ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిష్ఫజః,
తతఃప్రసిద్ధో ధామ విసారి సర్వతః

కిమేతదిత్యామః మూక్షితం జనైః.

2

గతిమితి. అవిద్యమానా ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య కస్యా సూరుసారథేనుర్వస్య, గతం గతిః, భావేక్షః తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం 'విభాషించే రదిక్ స్త్రీయా మి'తి తిర్యక్భూతా దుచత్కన్యాతాప్రికరికాతాన్వితే భవత్కయః, హపింషి భువక్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇవం తు సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ లేజః, అధః అధస్తాత్, తతః కిమేతదితి సూర్యాగ్నివిలక్షణమదృష్టపూర్వమిదం ధామ కిమత్తకం స్యాదితి ఆకులం విస్తయా త్సంభ్రాంతం యథా తథా, జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం, సకర్త కాద్యవవక్షిలే కర్తణి భావేక్షః. 'ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్తణోఽకర్తిణా క్రియే'తి వచనాత్. 'కివితకర్తణి క్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మ.నిం దదశ్మేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అత్రోపమేయస్య మునిధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యాముపమానాభ్యాం తదనంబుధినా అధః ప్రసరణధర్తే జాధిక్యవర్తనాద్వ్యులిరేకః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యులిరేక స్స ఏవహి'తి.

అథ భగవాన్నిరజైషీదిత్యాహ.—

చయ స్త్విషామిత్యవధారితం పురా

తత శ్శరీరీతి విభావితాకృతిమ్,

విభు ర్విభక్తావయవం పునూ నితి

క్రమాదముం నారద ఇత్యభోధి సః.

3

చయఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణమర్థః, స హరిః, పురా ప్రథమం, త్విషం చయ ఇత్యవధారికం లేజఃపుంజమాత్ర త్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యానన్నే విభావితా విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం కథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవధారికం, తతో విభిక్తః విచద్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్య తం, అతఏవ

పుమానిత్యవధారితం అమూగచ్ఛవ్రం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్తవాభిప్రాయేణ పులిస్త్యుర్వాహః. క్రమాత్పూర్వోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ, లోకదృష్ట్యా ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యుబోధి, నారదం బుద్ధవా నిత్యధః. నారదస్య కర్తృత్వేఽపి నిపాతేన ఇతిశబ్దేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయా. తిజాద్యుపసంఖ్యానసృజలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః—'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్తృణి స కర్తృవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయశఃత్వాది'తి, బుద్ధ్యతేః కర్తృగణాత్. 'దీప జనబుధభూతాయుప్యాయుభ్యోఽన్యతరస్యామి' తి సూత్రేణ చిన్. చిన్ లి గి'తి తస్య లుక్. అత్ర విభావితాకృతిం విభవకావయవమిత్యాకృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్వా శరీరిత్యుపసర్వావధారణహేతుత్వేనోపన్యాసాత్ పదార్థ హేతుకం కావ్యలిక్తమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత మి'తి లక్షణాత్.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామనిం విశిష్యే.—

నవానధోఽధో బృహతః పయోధరాః

సమూఢకర్పూరపతాగపాణ్డురమ్,

క్షణం క్షణోత్థిప్తగజేంద్రకృత్తినా

స్ఫుటోపమం భూతిసిలేన శంభునా.

4

నవానితి. కీదృశమముం నవాన్ సవ్యభృంభృతసలిలాన్, అతిసీలానితి యావత్. బృహతో విపులాన్, పయోధరాన్ మేఘాన్, అధోఽధః మేఘానాం సమీపాః. ప్రదేశే, క్షిప్త మితి శేషః 'ఉపర్యధ్యధసస్సామిష్య' ఇతి ద్విర్భావః తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభవర్తకసాః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా ప్రేడితాస్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమూఢః పుంజీకృతః. 'సమూఢః పుంజీలే భుగ్న' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగహ్సార్థః, తద్వత్పాండురం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షతే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వాప్యపర క్షితే కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః' ఇత్యుభయత్రాన్యయరః, ఉత్క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్వర్త యేన లేన. 'అజినం చరత్ కృత్తి స్తీన్' ఇత్యయరః. భూత్యా భస్మనా, సిలేన, 'భూతి ర్భసికభస్మనీ' త్యయరః, శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూపమమిత్యర్థః, సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమానః. సదృశ పర్యాయయోలేప తుల్యోపమాశబ్దయోః. 'అతులూపమాభ్యామి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యాచిత్వే తృతీయేత్యాహుః. శేచిదిమం శ్లోకం చ యస్తివిషా మిత్యతః ప్రాగ్ని ఖత్వా వ్యాచక్షతే లేషాం పూస్తావధారణాత్ ప్రాక్షేపఃపిష్టమాత్రస్య శంభూప మాదిత్యంచింత్యమ్.

దధాన మంభోరుహాకేసరద్యుతీ
 ర్జటా శ్శరచ్చంద్రమరీచిరోచిషమ్,
 విపాకపిణ్డాస్తుహినస్థలీరుహణా
 ధరాధరేంద్రం వ్రతతీతలీరివ.

5

దధానమితి. పునః ఆమ్భోరుహాకేసరద్యుతీః పద్మకింజల్కప్రభాః, పిశంగీరీత్యర్థః. జటాః దధానం, స్వయం తు శరచ్చంద్రమరీచిరివ రోచిర్యస్య, తద్వద్ధవశవర్ణమిత్యర్థః. అతఏవ విపాకేన పరిణామేన పింగాః పింగళాః, తుహినస్థల్యాం రోహంతీతి తుహినస్థలీరుహః, క్విప్. వ్రతతీతలీః లతానమూహాకః 'ఁబ్లితు వ్రతతీ ర్జటే.' త్యచురః. దధానం, ధరాధరేంద్రో హిమవాక్, తుహినస్థలీతి లింగాత్. అన్యనారదోపమానత్వానంభవాచ్ఛ. తమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్ష.

పిశంగమాంజీయుజ మర్జనచ్చవిం
 వసాన మేణాజిన మజ్జనద్యుతి,
 సువర్ణసూత్రాకలితాధరామృరాం
 విడమ్భయన్తం శితివాసస స్తనుమ్.

6

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్తృణవిశేషః, తన్నయా మేఖలా మాంజీ, పిశంగాయ మాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పిశంగమాంజీయక్. 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. 'స్త్రీయాః పుంస ది'త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంసద్భావః తం ఆర్జనచ్చవిం ధవళకాన్తిం, 'సఖత్' ధవళోఽర్జున' ఇత్యచురః. అంజనద్యుతి అంజనవర్ణం, వినాజినం కృష్ణమృగచర్మ, వసాన మాచ్ఛాదయన్తం, పస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్చానత్, సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబరమంతరీయం యస్యాస్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య జలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుపర్వాణ మిత్యాధీయ ముపమా.

విహంగరాజాగ్లరుహై రివాయతై
 ర్హిరణ్మయోర్విరుహవల్లితంతుభిః,
 కృతోపవీతం హిమశుభ్రముచ్చకై
 ర్జనం ఘనాన్తై తటితాం గణైరివ.

7

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాగ్లరుహైరివ గరుత్మల్లముతుల్యైః ఆయతైర్దీర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్మయా. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయటి యలో మనిపాతః. తస్యా ముర్వ్యాం, రుహో రూఢాః, ఇగుడధలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం ఁబ్లితాం, తంతుభిః తంతుకలైః సూక్ష్మవయన్తైః, ఉపాదానగుణా ద్ధిరన్యః కృతో.

ఋషితం శోభార్థం కల్పిత యజ్ఞసూత్రం, స్వయం హిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాంతే శరది,
తటితాం గజై రుపలక్ష్మితం, ఉచ్చక్తై రున్నతం, ఘనం మేఘమివ స్థితమ్.

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్ష్యాణా

లసద్భిసచ్ఛేదసీతాజ్వలజ్ఞేనా,

చకాసతం చారుచమూరుచర్తణా

కుభేన నాగేస్త్ర మివేస్త్రవాహనమ్.

8

నిసర్గేతి. పురుః నిసర్గాన్నిభావాదేవ, చిత్రాణి కృష్ణకారాణి, ఉజ్జ్వలాని భాగ్యరాణి సూక్ష్మాని లోమాని యస్య లేన, లసక్ యో బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః, తద్వన్నిలేకైవే వపుషి, సంగీనా సత్తేన, చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్తణా మృగ త్వచా, కుభేన పృష్టానరజేన. 'ప్రవేణ్యస్తరణం వర్ణః మిస్తోమః కుభో ద్వయో రి' త్యమరః. ఇస్త్రవాహనం నాగేస్త్ర మైరావహమివ, ఇహేంద్రవాహన మితి స్వస్వామి భావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది' తి న నిర్వృత్. యథాహ వామ నః—'సేంద్రవాహనశబ్దే నికన్యం అహితత్వస్యావివక్షితత్వా ది'తి. చకాసతం దీప్య మానం, చకాశే శృతరి 'నాభ్యస్తా చ్చతు రి' తి సుమభావః. 'జక్షత్వాదయ స్వడి' త్యశ్శస్త్రసంజ్ఞా.

అజస్త్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ

క్షతోజ్జ్వలాజ్వలప్రసఖాంశుభిన్నయా,

పురుః ప్రవాలైరివ పూరితార్థయా

విభాస్త మచ్ఛస్ఫటికాక్షమాలయా.

9

అజస్త్రమితి. పురుః అజస్త్రం సాదుర్యేణ, ఆస్ఫాలితాస్తాడితాః, సౌష్ఠవ పరితార్థం స్ఫుట్టాంగుష్ఠేన తంత్రీతాదనం ప్రసిద్ధం. లేమం వల్లకీగుణానాం పిణా తస్త్రిణాం. 'గుణ స్త్యావృత్తి శబ్దాది జ్యో స్థ్యా ద్యక్ష తస్తు ప్సి' తి యాదవః. క్షలేన సంఘర్షణేన, ఉజ్జ్వలై రంగుష్ఠసఖాంశుభిః, భిన్నయా మిత్రయా, తద్రాగరక్తయత్కర్మః. అతఏవ పురుః పురోభాగే ప్రవాలైః విద్రుమైః 'మక్తాభ విద్రుమః పునీ ప్రవాళం పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూర్తార్థయేవ స్థితయా అచ్ఛస్ఫటికానామక్షమాలయా, జవమాలయత్కర్మః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటిక గ్రహణాద్యషే ర్లోక్షార్థత్వం వ్యజ్యతే. 'స్ఫాటికా మోక్షవః పరో ఇతి. మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం భాసమానం, భాలే శృక్తు ప్రత్యయః. అత్ర సఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్వాగేనాన్యగుణస్వీకార లక్షణః తద్గుణాంకార ఉక్తః. 'తద్గుణస్వగుణత్వాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి రి'తి లక్షణాత్. తదుక్తాపితా చేయం ప్రవాళపూరితార్థతోష్ఠ్యేక్షేత్యసయో రక్షాణీ భావేన సంకరః.

రణస్థిరాఘట్టనయా నభస్వతః
 పృథగ్విభిన్న శ్రుతిమణ్డలైస్త్వరైః,
 స్ఫుటిభవద్ద్రామవిశేషమూర్ఛనా
 మవేక్షమాణం మహతీం ముహూర్తహః.

10

రణస్థిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, అఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథగ్గతం, రణస్థిర్భవన్మః, అదురునార్యనోత్పన్నమాదైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యా' బ్ధమనురణ సంస్వర' ఇతి లక్షణాత్, కరుక్తుం సంకరత్వాకరే- 'శ్రుత్యసంకరభావీ' యః స్థిర్ధోఽనురణనాత్మకః, స్వతో- రుజువలీ గ్రోహ్యుక్తుం స స్వర ఉచ్యత' ఇతి. శ్రుతిర్నామ స్వరారంభకావయవః శబ్దవిశేషః. తదుక్తుం—'ప్రథమశ్రవణాచ్చబ్ధస్థానియతే స్రాస్వమాత్రకః, సా శ్రుతి స్ఫంజిభేదేనా స్వరావయవలక్షణేతి. విభిన్నాని ప్రతీని యతసంఖ్యాయా వ్యవస్థితాని మండలాని సమాహృతే యేషామైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డలైః, శ్రుతిసంఖ్యానియతే దత్తియః—'చతుశ్చతుశ్చతుశ్చైవ పక్ష చక్షుశు పంచమాః, ద్వే ద్వే నిషాదగాంధారా త్రిస్త్రీ ఋషభైవతా వితి. తదుక్తుం—'శ్రుతిభ్య స్ఫుర్వి స్వరా వక్ష్యంతభగాంధారమధ్యమాః, పంచమో ధైవశకాచ్ఛ నిషాద ఇతి సప్తలే, లేహం సంక్తాః సగమపదనీత్యురరామతా' ఇతి. తైస్త్వరైః, స్ఫుటిభవంత్యో గ్రామవిశేషాణాం వక్ష్యాన్యపరనామకానాం స్వరసఃఘాతభేదానాం, త్రయాణాం, మూర్ఛనాః స్వరాలోహణావరోహణక్రమభేదాః యస్మాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వావరోస్తు బృహతీ తుమిరోస్తు కళావతీ, మహతీ వారదస్య స్యా త్వరస్వత్వాస్తు కచ్చవీతి వైజయంతీ. ముహూర్తసూ రవేక్షమాణం. తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్నమంకరేణైవానిసంవాదం భవనతీతి కాతుకాదనుసందధానమిత్యర్థః. అత్ర గ్రామలక్షణం—'యథా మటుచినస్సర్వేష్వేకీభూతా భవంతి హి, కథా స్వరాణాం సందోహో గ్రామ ఇత్యభిధీయతే. పక్షగ్రామో భవేదాదౌ మధ్యమగ్రామ వివద, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్ద్రామత్రయముదాహృతమ్' ఇతి తథా—'సంద్యావరోఽభ జేమూత స్సుభద్రో గ్రామకాస్తయః, పక్షుభ్యుగంధారా స్త్రయాణాం జన్మహేతవ' ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణం—'త్రమాత్స్వరాణాం సప్తానామారో హశ్చావరోహణం, మూర్ఛనేత్యుచ్యతే గ్రామస్థా వితా సప్త సప్త చ. గ్రామత్ర యేఽసి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇత్యేకవింశతిమూర్ఛనా భవన్తి. తన్నామనితు. 'నానాపేక్షితముచ్యత' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభక్తభయా న్మలిఖ్యంత ఇతి సర్వమవదాశమ్. అత్ర పున్యాపారమస్తరేణ స్వరాద్యావిర్భావోక్త్యా శోఽసి లోకాతిక్రాంతోఽయం శిల్పసామ్యవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీయతే. లేన సహ స్వతస్సిద్ధాతిశయస్యాభేదేనాధ్యవసితత్వాత్ తమూలా అలిశమోక్షి రలంకారః. సా చ మహాత్యాః పున్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽసి సంబంధాభిధానాత్ ఆనం

బాధే సంబంధమాపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం వినాసి మూర్ఖనాదికారోత్పత్తి
ద్యోతనాత్ విభాషనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిరితి సంక్షేపః.

నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ
నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్పదః,
సమాసదత్సాదితదైత్యసంపదః

పదం మహేంద్రాలయచారు చక్రిణః.

11

నివర్త్యతి. అతీంద్రియాః అంద్రియసులికాంతాః, దేశకాలస్వరూపవిప్ర
కృష్టాః. 'అత్యాశయః క్రాంతాఽర్థే స్వతీయయే'తి సమాసః. 'ద్విగుప్తాప్తా
పన్నాలంపూర్వగతినమాసేష మపవర్ణింగతాప్రతిషేగో వక్తవ్య' ఇతి విశేష్యలింగత్వం
తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, పర్వాధ్యక్ష మేత్యర్థః. సః నావదః, కృతానతీక్, కృతప్ర
ణామాక్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, సభిః సీదన్తి గచ్ఛన్తితి నభస్పదః సురాక్,
'సత్సూప్తిషే' త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, స మునిః, సాదితాః వినాశితాః,
దైత్యానాం సుపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్రస్థాలయో భవనం,
తద్యచ్ఛారు, పదం స్థానం, సమాసదత్ ప్రాసత్, సీదతే ధ్లుక్. పుషాదిత్వాదణ్.
అత్ర సతీ నతీతి పదః పద మితచ ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్గయో రసకృదావృత్త్యాభే
కానుప్రాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుప్రాస ఇత్యనయో స్సంస్పృష్టిః.

పతత్యత్రజ్జప్రతిమస్తపానిధిః

పురోఽస్య యావన్న భువి వ్యలీయత,

గిరే స్తటిత్వానివ తావదుచ్చక్షే

ర్జవేన పీతాదుదతిష్ఠదచ్యుతః.

12

పతతి. పతన్ యః పతన్తస్పూర్వః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః
'పతంగో పక్షినుర్వే వే' త్యమరః. తపానిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః
ప్రదేశే, యావన్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లిజ్ గతా, విలి ధాతోః దైవాదికాత్కర్తరి
లజ్. తావదచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, కటితోఽస్య సన్తితి కటిత్వాక్ మేఘజన,
'రూఘ' ఇతి మతుకుః మకారస్య పకారః. 'తసో మత్సర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయామేకసం
జ్ఞాధికారేణావదత్వాన్న జత్వం ఉచ్చక్షే రన్నతా ధ్మితాత్, జవేనదతిష్ఠత్,
మునిచరణస్య భూస్పర్శా త్వాగేవ స్యయ ముత్థితవాక్ 'ఉద్ధ్వంప్రాణా హ్యుత్క్రా
మన్తి యానః' ధ్విర అగతే, ప్రత్యుత్థానాభినాదాభ్యాం పునస్తాక్ ప్రతిపద్యతే
ఇతికాస్తమసుసరన్తితి భావః. 'ఉదో' మార్థ్యకర్తృణీతి నియమాత్, ఇహోర్ధ్వ
కరణీ నాత్త నేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనానంభవాదియమభూ
తోపమేత్యాచార్యదండిప్రబృతయో బధిణః అకవివాత్ప్రాసద్ధిసోఽపమానత్వా
యోగాదుత్పేక్షేత్యాదునికాలంకారికాన్సర్వే వర్ణయంతి.

అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్పదై
 ర్థ్యతే కథంచ త్పణినాం గజై రథః,
 న్యథాయితామభిదేవకీసుతం

సుతేన థాతు శ్చరణౌ భువ స్ఫులే.

13

అథతి. అథామ్యతోక్తానానస్తరం, థాతుస్సుతేన నారదేన, ప్రయత్నే
 నోన్నమితాస్తథాసి మునిపానన్యాసభారా వాచమంతః ఫణాః యేహం వ్రైః ఫణినాం
 గజైః అథః అథఃప్రదేశే, కథంచ ర్థ్యతే గ్జావతే, భువః స్ఫలే భూపృష్ఠే, అభిదేవకీ
 సుతం 'అక్షణేనాభిప్రతీతియుక్త్య' ఇత్యస్త్రామాభావః. చరణౌ న్యథాయితాం
 నిహితా, దధాలేః కర్తణి బుజ్. 'స్మసిచ్ఛముడి' త్యాదినా చిణ్విటి యుగాగమః.
 అత్ర ఫణినాం నమనోన్నమనానంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభిధానాదతి
 శయోక్తిభేదః.

తమర్థ్యమర్థ్యాదికయాఽపూరుష
 స్వచర్యయా సాధు స చర్యపూపుజత్,
 గృహః సువైతుం ప్రణయా దభీష్వవో

భవంతి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః.

14

తమితి. అపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేహమసి దృశ్యత్' ఇతివా దీర్ఘః.
 స కృష్ణః, అర్ఘ్యం పూజార్హమిత్యర్థః. 'దండాదిభోగ్యయః.' తం నారదం ఆర్హార్థం
 పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్హభ్యాంచ'తి యత్ప్రకృత్యయః 'మూల్యేపూజానిధా
 వర్గః, 'వట్టులివ్వర్ణ్య మర్హత్' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. అర్ఘ్య మాది ర్ఘస్యా
 స్తయా, అర్హాదికయా 'శేష ద్విభాషేతి కప్రత్యయః. సచర్యయా పూజయా 'పూజా
 నమస్యాచచితి స్వచర్యార్హార్థణా స్పృహ' ఇత్యమరః. సాధు యథా కథా పర్య
 పూపుజత్ పరిపూజితవాక్, జౌవజ్ యుక్తం చైతదితి అర్థాంతరం న్యన్యతి—
 గృహనితి. మనస తఃషణి మనీషిణః సంతః, పృథావరాచిత్యాత్పాదః అపుణ్యకృతాం
 పుణ్య మకృతపతాం, 'సుకర్తపాపమంత్రపుణ్యశుకృత్' ఇతి భూలే క్షిప్. గృహా
 ప్రణయా దువైతుం, అభీష్వవోఽభ్యాస మిచ్ఛవః, అపానలే స్పన్నంతా దుప్రత్యయః.
 'అపేక్ష్యప్యథామిది'తీకారః స భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేవ. అతః కృత్రలభాస్సంతః
 పూజ్యా ఇత్యర్థః.

స యావదేతా పుదపశ్య దుత్థితౌ

జన స్తుమారాంజనపర్వతా వివ,

న్వహ స్తదత్తే ముని మాసనే ముని

శ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్.

15

నేలి. ఉల్లితావేత మనికృష్టా, జనః, తుహిరాంజనయోః పర్వతావివ, యావ
 నోద్దవశ్యత్ నోచ్చేక్షితవాక్, తావ చ్చిరుంకనః పురాణః, వానిః కృష్ణః, పురాణి
 భగవాక్ బదరికారణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవానిలి పురాణవచనాత్.
 'సాయం చిర మిత్యాదినా ల్బుట్టస్యేయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే అననే,
 మునిం నారదం, అభిన్యవీచిత స్వాభిముఖ్యేనోపపేతవాక్, అభినిపూర్వాద్విశలే
 ర్జ్యోతా జ్జజీ 'జి శ్రీ' ఇతి చక్షే.

మహామహానీలజిలాయచః పురో

నిషేదివాక్ కంఠశృపస్స విష్టరే,

శ్రితోదయాద్రే రథసాయ ముచ్చక్షై

రచూచుర చ్చుప్ర మసోఽభిరమతామ్.

16

మహానిలి. మహాత్మ్యా మహానీలజిలాయాః, సింహశఃస్వేనసంభవేంద్రనీలాపలస్య
 దుగివ దుగ్యస్య కన్యేత్యుపమాలంకారి. 'సింహశస్యాకరోద్భూతా మహానీలాస్తుతే
 స్తృతా' ఇతి భగవా నగస్త్యుః. కంఠకృచః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రేవిష్టరే అననే,
 'పుత్రానయో ద్విష్టర' ఇతి నక్షత్రం నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భాషాయాం నదవన
 త్సు' ఇతి క్షయః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభిముఖా, అవ్యయాభాషః.
 సాయంకాలస్య కార్ణ్యా త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః ఉదయ ఇత్యప్రిత్యేన తస్య చంద్ర
 మనః, అభిరామతాం ఉచ్చక్షైశ్శిఖాం, అచూచురత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవానికృష్ణః.
 చురస్తేమే. 'జి శ్రీ' త్యాదినా చక్షే. అత్రావ్యస్యావ్యసంబంధానంభవాద్యష్టమసోఽభి
 రామతామివాభిరామతామిత్యోపమ్యపర్యవసానాచసంభవద్వస్తునమ్మన్మరూపో నిదర్శనా
 భేదః స చోక్తావహాయా మంగాగిభావేన సంకీర్త్యతే.

విధాయ తస్యాపచిలిం ప్ర సేదుషః

ప్రకామ మప్రీయతే యజ్ఞనాం ప్రియః,

గృహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహూ

ర్తహానుభావా హి నితాన్త మర్థినః.

17

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధిశేష్టవస్తే. 'యజ్ఞా తు విధిశేష్టవా ని' త్యమరః.
 నుయజోర్ద్వనిన్, లేహం ప్రియో హరిః, ప్ర సేదుషః ప్రసన్నస్య, నదేః క్షయ
 రిత్కుక్తం తస్య మునే రవచిలిం పూజా, 'పూజా నమ స్యాపచిలి రి' త్యమరః. విధాయ
 కృత్యా, ప్రకామమత్యంతం, అప్రీయతే ప్రీతోఽభవత్, ప్రియలేక్షనాదికాత్కర్తరిలక్
 మనిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యన్యలి—గృహీతుమితి. మహానుభావాః
 మహాత్మానః, అర్హ్యాన్ పూజ్యాన్, పరిచర్యయా, పరివస్యయా గృహీతుం పశికీర్తం
 'గృహీరితిర్ధి' ఇతి ధీర్ఘః. ముహూ ద్వితాంతం, అర్థినోఽభిరావవంతోహి, అర్థ

న మర్థోఽభిలాషః న విషా మస్తీరి మక్ష్మణీయ ఇనిః న తు జినిః. కృద్వృత్తైర్నర్థక
వృత్తి ర్భవీయసీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలౌ

ర్నిధాయ పాణా వృషిణాభ్యుదీరితాః,

అఘాఘవిభ్వంసవిధౌ పటీయసీ

ర్నతేన మూర్ధ్నా హరిరగ్రహీ దపః.

18

అశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః అహృతాః, తథా కమండలౌః పాణౌ
నిధాయ, కమండలౌరుదపాత్రా దుద్భృత్య పాణౌ నిధాయేత్కర్థః. కుమాలాత్పవతీ
త్యాదిపత్ క్రియాంతరాక్షి ప్రక్రియాపేక్షయా కమండలౌ రపాదానత్వా త్వంచమి.
'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డీ' త్యనురతి. ఋషికా, అభ్యుదీరితాః క్షిప్తాః, అత వివాఘా
ఘానాం పాపసమూహానాం, విభ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటీయసీ వృతుర్ధకరాః, కటు
శబ్దాదీయనుని 'ఉగ్రతశ్చే'తిజీవ. ఆహా జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూర్ధ్నా శిరసా,
అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహీ ద్దృజ్.

స కాంచనే యత్ర మునే రనుజ్ఞయా

నవాంబురశ్యామతేసు ర్నన్ద్రవిక్షత,

జిగాయ జంబూజనిత శ్రియశ్శ్రియం

సుమేరుశ్శృంగస్య తదా లేదాససమ్.

19

న ఇతి. నవాంబురశ్యామకనుః, సః హరిః, మునేరనుజ్ఞయా, కాంచనే కాంచన
వికారే, వైకారికోఽబ్బ్రాత్యయః. యత్ర ఆననే, స్వరవిక్షత ఉపవిష్టవాక్, నిపూర్ణవిశో
లుజి 'సోఽశి' ఇత్యాత్మ నేదచే 'శల ఇగురథా దసిటః క్ష' ఇతి క్షు. తదాసనం, తదా
హయ్యపవేశనసమయే, జంబూక్షిలఫలౌ వృక్షవిశేషః. 'జంబూన్సురభివత్తాచ రాజ
జంబూ ర్నవఃఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. కయా జనితా శ్రి ర్యస్య తస్య తథో
క్తస్య భాషితపుంసత్వా త్వక్షే పుంవద్యావః. అతోనుమభావః. సుమేరుశ్శృంగస్య
శ్రియం, జిగాయ తద్వదృభావికర్థః. 'సకాటోర్జ్జే' రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో
గ్గుంపుష్టిః.

స తప్తకార్తస్వరభాస్వరాంబరః

కఠోరతారాధిపలాఞ్చనచ్ఛువిః,

విదిద్యుతే బాడబజాలేవేదస

శ్శిఖాభిరాశ్శిష్ట ఇవాంభసాం నిధిః.

20

న ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వరత్వం, 'దుక్తం కార్త
స్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రీయామి' త్యనురతి, తద్వదృభాస్వరాంబరః పీతాం

బర ఇత్యర్థః. కతోరతారాధిపస్య పూర్వేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవిరివ ఛవి ర్యస్యనః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలూపశ్చ. స హరిః, బాడ బజాతవేదసో బడబాగ్నోః, శిఖాభిః, అజ్జిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ వివిద్యతే బభౌ.

రథాంగపాణేః పటలేన రోచిషా

మృషిత్విష ససంవలితా విరేజితే,

చలత్పలాశాస్తరగోచరా స్తరో

స్తుపారమూర్తే రివ నక్త మంశవః

21

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాణో యస్య తస్యహరేః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః షరే నిష్టావస్తూభ్య భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. రోచిషాం పటలేన, సంవలితాః మిశ్రితాః, ఋషేః త్విషో దుపయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమృత్యుకేఽవ్యయాభావః. తరోః పృక్షస్య చలతాం కలాశానాం పత్రాణాం, అంశరాణి వివరాణి, గోచరా అశ్రయా యేషాం తే కుచరః మూర్తి ర్యస్య తస్మేష్టోః. అంశవో మయూఖా ఇవ, విరేజితే, చకాశితే, ఉత్పేక్షా.

ప్రపుల్లతాపింఛనితై రభీశుభి

శ్మృతై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,

పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ

తదైకవర్ణావివ తౌ బభూవతుః.

22

ప్రపుల్లేతి. ప్రపుల్లం వికసితం 'పుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం. షరే నిష్టామూం 'అమవవర్ణాత్పుల్ల తీలకృశోజ్జానూ' ఇతి నియమాత్ 'పుల్లఇత్యే శేతి తీరస్వామి. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం 'ఫలేఽబి'తి తద్గితలుప్. 'ద్విపీనం ప్రసవే నర్వ మి'తి నపుంసకత్వమ్. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్సౌరీ త్లాపిం ఛోఽన్యుగ్గ సింధుక' ఇత్యమరః. లేన నదృశైః ప్రపుల్లతాపింఛనితైః, నిత్యసమానత్వా విషయవదగ్రహః అతపివ 'స్మృతుత్తరపదేత్వమి, 'నిభసంకాశసీకాశరతీకాశోప మాదయ' ఇత్యమరః. సప్తచ్ఛదాః కర్ణాని పర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్షభేదః, 'సప్తవర్ణేవికాలత్వక్పారదో విషమచ్ఛద' ఇత్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే నీహ్నార్థ క్త్యం సప్తకర్ణావిమాతం భాష్యే. కేవలం తాపింఛవత్. తస్య పుష్పాని సప్త ఛ్చదాని, లేషాం పాంసుః రణః, తద్వత్సాండుభి స్సీతైః, శుభ్రైశ్చ శుభ్రైః, అభి శుభిరన్యోన్యఃక్రైభిః, 'అభీశుః ప్రగమే రక్తా వి'తి కాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛురితే రూపితే, అమలే ఛవీ అన్యోన్యకాంతీ యయోస్తా, ఛవ్యో రభీసానాం చావయవా నయవిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరిహరదౌ, తదా వికవర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయ ప్రభామేకనా దుభయౌ రపి నర్వాంగీణో గంగాయమునానంగమ ఇవ నృటికేంద్ర

నీలమణిప్రభామేశనప్రాయః కశ్చిదేకవర్ణః ప్రామథ్యభూవ తన్నిమిత్రా చేయ మనయో
ఈకవర్ణతోఽప్యేక్షా.

యుగాంతకాలప్రతిసంహృతాత్మనో
జగన్త్రియస్యాం సవికాస మాసత,
తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష
స్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః.

23

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే, ప్రతిసంహృతాః ఆత్మస్యవ
సంహృతాః, ఆత్మానో జీవాః యేన తస్య. కైటభద్విషో హః, యస్యాం తనౌ, జగంతి
లోకాః, సవికాసం సవిస్తంభం, ఆసత అచిచ్ఛత్. 'ఆస ఉపవేశనే' లభ్య. తత్ర తనౌ
జేహే, తపోధనస్య నారదస్య, ఆభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభవాన్సం
భూతాః, పచాద్యుచ్, ముదః సంతోషః, నమముః అతిచ్యుతేత్యర్థః. చతుర్దశభువన
భరణపర్యాప్తైః చ్యుతర్న సూంతీతి కవిప్రాశోక్తి సిద్ధాంతియేన, స్వతస్సిద్ధస్యాభేదే
నాధ్యవసితత్వా దంతియోక్తిః, సా చ ముదామంతస్సంబంధేఽపి అసంబంధోక్త్యా సం
బంధాసంబంధరూపా.

నిదాఘధామాన మివాతిదీధితిం

ముదా వికాసం ముని మధ్యుపేయుషీ,

విలోచనే బిభ్రదధిశ్రితశ్రిణీ

సపుణ్డరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్.

24

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్టం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘో
గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్టస్తేదాబునో రసీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ అతిదీధితి
మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలక్ష్య, 'అభి రభాగ' ఇతిలక్షణే కర్తృప్రపచనీయ
'సంక్షా. 'కర్తృప్రపచనీయయుక్తే ద్వితీయా' యదా సంతోషేణ వికాసముపేయుషీ
ఉపగతే, కర్మనుప్రత్యయూతో నిపాతః. అతవివాక్రితా ప్రాప్తా శ్రీర్యాభ్యాం తే
తథోక్తేః 'ఇహోఽచి విభక్తావీ'తి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'నాధ్యస్తా
చ్చుతు'రితి నుమాభావః. స హః పుణ్డరీకాక్ష ఇత్యేవం, స్ఫుటోఽభవత్, సూర్య
మన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్యైవ పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇవాక్షిణీ యస్యే
త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్త మన్వర్థసంక్షోఽభూవిత్కర్థః. ఆత్ర బిభ్రత్
స్ఫుటోఽభవద్ధితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామానమివేత్యుపమా
సాపేక్షత్వా దనయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

నీతం నీతిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు

ర్విసారిభి స్సౌధమివాథ లమ్పుయకా,

ద్విజావలివ్యాజనిశాకరాంశుభి

శ్శుచిస్థితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః.

25

సికమితి. అఖోభయో దుఃఖవేశనాశుభరం అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసా రిభిరభీష్టం వినర్పన్తిః 'బహుళమాభీష్ట్యే' ఇతి జిసిః ద్విజావలిః దంతవజ్జిః 'దన్తవిప్రాజ్ఞానా ద్విజా' ఇత్యుమరః. నైవ వ్యాజః కవటం యస్య సః తద్రూపఇత్యర్థః, సచాసా నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభావశుభ్రం మునే ర్నారదస్య వపుః శరీరం, సౌధం ప్రాచాదమివ, సుతరామత్కంఠం, అవ్యయాద్ధాదామృత్యుయః. సిలిమ్నా ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాచయన్, అతిభవళయన్నిత్యర్థః. లభే రత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్యర్థత్యేనాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిమిద్ధీ' త్యాదినా' అజి కర్తృ స్సకర్తత్వం, యథాహ వామనః—'లభే ర్గత్యర్థం త్విష్ణువ్యజ్ఞో కర్తృః కర్తృత్వాకర్తృత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్యే తు కర్తృత్వమేవేతి రహస్యమ్. 'లభే శ్చ'తి నుమాగమః. శుచిస్థితాం వాచం, అవోచత్ ఉత్తవాన్, 'స్థిత పూర్వార్థాభిషేచ పూర్వభాషీ చ రాఘవ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రాహ్మోహో వాలజ్ఞో వచ ఉమి'తి ఉమాగమే గుణః. అత్ర సౌధమివేత్యుపమాయాః, సిలిమ్నా లంభయన్నిత్యసంబంధేనంబంధ రూపాతిశయోక్తిః ద్విజావలివ్యాజనిశాకరేతి ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనరూపా బహువచస్య చ, మిఖో నైరపేక్ష్యా త్సంస్కృప్తిః.

హరత్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత

శ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

వ్యనక్తి కాలప్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

26

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేహం, ద్రవ్యవానా మితి భావః, భజో జ్ఞోః. కాలప్రితయే భూతాదికాలప్రితయేఽపి యోగ్యతాం పాత్ర తాం, వ్యనక్తి గమయతి, ఘటః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం హరతి అపసు దతి, విష్యతో భావనః, శుభస్య క్రేయనః, హేతుః కథా పూర్వాచరితైః ప్రాగను స్థితైః శుభై స్సుకృతైః కృతం, విషం త్రైకాల్పేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేన చ పుంసి నుకృతనమవాయమనగమయతి. తత్రే దర్శనం కస్య నాశాస్యమితి భావః. అత్ర హరతీ త్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిక్త మలంకారః.

జగత్యుపర్యాప్తసహస్రభానునా

నయన్నియన్తుం సమభావి భానునా,

ప్రసవ్య తేజోభిరసంఖ్యతాం గతై

రద స్త్వయానుత్త మచుత్తమం తమః.

27

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽంశవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కహారాంశవ' ఇత్యుభయత్రాసి వైజయంతీ. యత్తమో నియన్తుం నివారయతుం, న సమభావి నాశంకి, భావే లుజ్జే. అవిద్య మాన ముత్తమం యస్తాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహోత్తమం, అసంఖ్య తాం గతైః తేజోభిః ప్రసవ్య బలాత్, త్వయా సుతం సన్నం, అత క్ష్యాన్యుదర్శనో భవానితి భావః. 'నుదవిదే' త్యాదినా వికల్పత్వా నిష్ఠానత్వా భావః, అత్రోగమానా ద్భానోః మనోరాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః.

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాసృజా

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్తనా,

సదోపయోగేఽపి గురుత్వ మక్షయో

నిధి శ్రుతీనాం ధనసంపదామివ.

28

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపర్యాప్తాం చ, క్షేమకృతా మశలకారిణా ప్రజా స్యాత్సంకతోజన' ఇత్యుమరః. సుపాత్రే యోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢ భాజనేన, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్తనా న్యుద్ధబిత్రేన, 'యోగ్యభాజనయో పాత్ర మి' త్యుమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రిణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సదోపయోగే దానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః విక త్రాహ్నుయాదవ్య త్రానంత్యాచ్ఛేతి భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తక ఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాన్ నిధీయతేత్రేతి నిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉప సర్వేహోః కిర'తి కిప్రత్యయః. శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రసిష్ఠా హేతునాం భవాదృశాం. దర్శనం కన్య న క్ష్యాన్యు మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్ర సాధర్మ్యేత్ జ్ఞేయోఽయం ప్రకృతాప్రకృతవిషయ ఇత్యాచూః.

విలోకనేనైవ తవామునా మునే

కృతః కృతార్థోఽస్తి నిబర్హితాంహసా,

తథాపి శుక్రాషు రహం గరియసీ

ర్గిరోఽథవా శ్రేయసి కేన తృప్యతే.

29

విలోకనేనైతి. మో మునే నిబర్హితాంహసా అచ్యుతపావ్తనా అత వివ అమునా తవ విలోకనేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్తి, లభ్యామహం, గరియసీ అర్థ వత్తరా, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా త్తయమన్. 'ఉగితశ్చే' తి జీవ. 'ప్రియస్థితే' త్యాదినా గురోర్గరాదేశః. గిర ప్రవ వాచోఽపి, శుక్రాషు శ్రోతు మాధువ్య—2

మిచ్చురన్తి శృణోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః. న చైతద్వృథేత్యాహ—అభవేతి. తథా
హిత్వర్థః అభవేతి వక్షాంతరప్రసిద్ధ్యో రితి గణప్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన
కృత్యతే, న కేనాపిత్వర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్రాభావాదితి భావః, భావేతి.

ఏవం ప్రియముక్త్యా సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం విషయేన ప్రచ్ఛతి.—

గతస్పృహలోఽస్యాగమనప్రయోజనం

వదేతి వక్తుం వ్యవసీయతే యయా,

తనోతి న స్తా ముదితాత్త గౌరవో

గురు స్తవై వాగమ ఏష భృష్టతామ్.

30

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహలో విరక్తోఽసి, త్వం ఆగమనప్రయోజనం, వదేతి
వక్తుం యయా భృష్టకయా, వ్యవసీయతే ఉద్యమ్యతే, స్వతేర్భావేలబ్. ఉచిత
ముత్సన్నం ఉత్తంనా, అత్తనో మమ గౌరవం యేన నః, గురుః క్షాభ్యుః, ఏష తన
ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్తాకం, తాం భృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సృపా
త్వేఽసి ప్రేక్షవత్కృపితేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాః ప్రశ్న ఇతి భావః.

ఇతి బ్రువంతం తమువాచ స వ్రతీ

న వాచ్య మితథం పురుషోత్తమ త్వయా,

త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

. కి మ స్తి కార్యం గురుయోగినామపి.

31

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, న వ్రతీ మునిరువాచ, కిమితి హేతుః
పోత్రమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'సనిర్ధారణ' ఇతి వక్షీసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గత
స్పృహలోఽపి త్వేవం, న వాచ్యం, గతస్పృహస్యాభ్యుత్త ప్రయోజనసంభవాదితి
భావః. తదేవాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః,
ఇత్యతోఽస్తాత్, అన్య ధ్దురుకార్యం. కి మ స్తి న కించిత్కర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజ
నాంతరప్రక్షావకాశ ఇతి భావః.

య దుక్తం యోగినా మపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రథయతి.—

ఉదీర్ఘరాగప్రతిరోధకం జన్తై

రభీక్ష్య మతుల్లతయాతిదుర్గమమ్,

ఉపేయుషో మోక్షపథం మసన్విన

స్త్య మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా.

32

ఉదీర్ఘితి. ఉదీర్ఘ ఉద్రిక్తః, రాగో విషయాభిరావః, న ఏవ ప్రతిరోధకః
ప్రతిబంధః, పాటచ్చరక్ష్ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధివరాస్కందిపాటచ్చరమలి
ష్టుచా' ఇత్యదురః. అభీక్ష్యమతుల్లతయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యతాప్రతివాకత్వే

న చ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షవహం అపవర్గమార్గం, కాంతారం చ, ఉపేయమః
ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయనాననాశ్వానమాచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో విపాతః. మన
స్విస స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మిని' త్వమేవ నిరపాయః పునరావృత్తిరహితః,
సంక్రయః ఆక్రయః ప్రాప్తి ర్యస్యా స్సా క్షోత్రా, 'న చ పునరావర్తతే' ఇతి శ్రుతేః
అగ్రభూమిః ప్రాచ్యస్థానం, 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతి విశ్వః. 'సోఽహ మి'త్యాది
శ్రుతేః. త్వత్వాప్తిరేవ మోక్షత్వాది భావః. తస్మాన్మముఖానా మసి త్వమేవ
సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతి నాన్యః పంథా విద్య
తేఽయనాయ'తి శ్రుతేః. యథా కస్యచిత్కుక్షు త్వబ్జుటా స్మిర్గత్య కేనచిత్కాంతా
శేణాగతస్య కింది స్మిర్భాగస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షో
రితి ధ్వజః.

నను ప్రకృతివికృతుడనాక్షాత్కారా న్తోక్షః నాన్తస్సాక్షాత్కారా దిత్యా
శంక్య సోఽసి త్వమేవేత్యానా—

ఉదాసితారం నిగృహీతమాననై

గృహీతమధ్యాత్మదృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథగ్విద్యః

పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః.

౩౩

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కలిలాదయః, త్వాం నిగృహీతమాననైః
అంతర్నిరుద్ధచిత్రైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధి ఇశ్వర్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽన్యాయా
భావః. 'అనశ్చేతి సమాసాంతవృత్తే. ఆధ్యాత్మం దృక్ జ్ఞానం తయా ఆధ్యాత్మ
దృశా, ప్రత్యక్షపృష్ఠా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీత
మత ఆహ—ఉదాసితారముదాసీనం ప్రకృతా స్వార్థం ప్రవృత్తాయామసి స్వయం
కర్తృత్వాన్యస్పృష్ట మిత్యర్థః. అసే స్తుచ్. బహి ర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహ
దాదిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపసరిబహిరంచనః పంచమ్యౌ' ఇత్యన్యాయాభావః.
కించ ప్రకృతే నైగుణ్యాత్తనో మూలకారణాత్, పృథగ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః పంచ
భూతేషు ప్రధానే మూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, అనాదిం,
'సాయంచర మి'త్యాదినా ల్యుట్ ప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞానమునం
విదుః విదన్తి, 'విదోలటో వేతి రేపరుసాదేశః. యదాహుః—'మూలప్రకృతి రవికృతి
ర్ననాదాద్యాః ప్రకృతి వికృతయ స్సప్త, పోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతి ర్న వికృతిః
పురుష'ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాది శ్రుతేషు. సోఽసి త్వమేవ.
'తత్త్వ మసీ'త్యాది వాన్త్యై రైక్యక్రమణాత్. తస్మా త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి
సుష్మాక్షమితి భావః.

ఏవం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్యా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా సగుణ
మాశ్రిత్య వర్ణిః స్థాతి.—

నివేశయామాసిథ హేలయోద్భృతం

ఫణాభృతాం ఛాదనమేకమోకసః,

జగత్ప్రయోకస్థపతిస్త్వముచ్చైశ్చై

రహీశ్వర స్తంభశిరస్సు భూతలమ్.

34

నివేశయామాసిథేతి. జగత్ప్రయస్య లోకత్రయస్య, ఏకస్థపతి రేకాధిపతిః, ఏక
శీర్షిచ, 'స్థాపత్యేఽధిపతే కట్టి స్థపతి స్సదిపేఽసి చే'తి బైజయంతీ, త్వం హేలయా
లీలయా ఉద్భృతవరాహవతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస ఆశ్ర
యస్య, సద్దశశ్చ, 'ఓక స్సద్దని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదనమావరణం
భూతలం, ఉచ్చైశ్చై దున్నతేషు, అహీశ్వరః శేషః, సవివ స్తంభః, తస్య శిరస్సు మూర్ధను,
నిగ్రేహుచ, సహస్రేఽపీతిభావః. నివేశయామాసిథ నివేశితవా. నివిశతే ర్ద్వయం తాదా
మృత్యుయః. 'కృణూనుప్రయుజ్యతే లి టీ' లి అస్తే రనుప్రయోగః. అత్ర డిప్టా డిప్ట
హాహయో ర్ద్వైకుహేతుమవ్యావాత్ డిప్టపరంపరితరూపకమ్.

అనన్యగుర్వ్యాస్తవ కేన కేవలం

పురాణమూర్తైర్నహిమావగమ్యతే,

మనుష్యజన్తాపి సురాసురాన్తుజై

ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరోత్యధః.

35

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురు ర్భగవ్యస్తస్యాః, అనన్యగుర్వ్యా ఇత్యేత
దీకారాంతః సాతః. సమాసాత్ప్రాసకారేణ 'న ద్వ్యుత శ్చేతి కష్టసంగోస. వక్వా
త్త్వనువసద్దనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా ది'తి న ప్రాప్నోతీతి. 'జితి హ్రస్వశ్చేతి
వా' దీత్వాత్. 'అజ్ఞాన్యా' ఇతి ఆడాగమః. 'కేది త్సుమాసాంకవిధిరనిత్య ఇతికారం
సంసాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణమూర్తేః కేవలం అమానుష
స్వరూపస్త్రియ, 'కేవలః కృత్స్న ఏకస్యా త్రేవలం చావధారణే' ఇతి కాశ్వకః.
మహిమా కేనావగమ్యతే, న కేనాపీత్యర్థః. తుకః మనుష్యజన్తయస్యః. మనుష్యజన్తాపి
భవాన్. 'అవర్ణోహి బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణే జన్తాన్యత్తరవదః' ఇతి వామనుః. భవ
చ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాన్, సురాసురవిరోధస్య
కార్యోపాధికతేనాకాశ్వతికత్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ కాశ్వతిక' ఇతి న ద్వం
త్వైకవద్భావ ఇత్యాచుః అధః కరోతి. 'కేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛే
దస్య యుద్ధదస్త్రదన్యతేన శేషత్వాదిని మానుషవివ తే మహిమా దురవగాహః, అమాను
షస్త్ర విముతేతి తాత్పర్యార్థః. ద్వితీయాశ్చ అనన్యద్వ్యంజనయుగ్మావృత్త్యాచేకానుప్రసానః.

లఘూకరిష్యన్మతిభారభణ్ణురా
మమూం కిల త్వం త్రిదివాదవాతరః,
ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం
గురు ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా.

36

లఘూకరిష్యన్మతి. త్వమతిభారేణోక్తేన స్వయాపేదా, భంగురాం స్వయం భజ్యమానాం, 'భంజభానమిదోఘుర జి' తి ఘురచ్. 'భణ్ణురః కర్తకర్తరీ' తి వామనః. ఆమూంఘవ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్యన్మిర్గురాం కుష్యక్ కిల. 'కృభ్యస్తీ—' ఇత్యాది నా ౭భూతకద్యావే చ్చి. 'చ్యాచే'తి దీర్ఘః తృతీయా ద్యోస్త్రిదివ స్వర్గః తస్మాత్, 'ఘజర్థే కవిధానం' వృత్తిపవయే సంఖ్యాకబ్జర్య పూర్ణార్థత్వం త్రిభాగాదివత్ ఆవాతరః ఆవతీర్ణోఽసి, సాంప్రతం సంప్రతి, ఉదూఢలోకత్రితయేన, తుక్షాదివిశేషః. త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవలీచ. క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియతే, 'తిజ శ్చే'తి తరవ. 'కిమేత్తిజవ్యయసూదామృద్రవ్యప్రకర్త' ఇత్యాంప్రత్యయః. లఘూకర్తాసి గురుకర్తేతి. విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యత' ఇతిలక్షణాత్.

నిజౌజసోజ్ఞాసయితుం జగద్ద్రిహః
ముపాజహీథా న మహీతలం యది,
సమాహితైరప్యనిరూపితైః స్తతః

పదం దృశ స్సాన్యః కథ మిశమాదృశామ్.

37

నిజౌజసేతి. నిజౌజసా స్వతేజసా, జగద్ద్రిహి ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రిహః కంసాదయః, 'సత్సాద్విషే' త్యాదినా క్విప్. తేషా ముజ్ఞానయతుం తాక్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసిని ప్రమాణే' త్యాదినా కర్తృణి శేషే వృత్తి. 'జనుహింసాయామి' తి చురాదిః. మహీతలం భూలోకం, నోపాజహీథాయది నావాతరశ్చేత్, 'ఓహః' గతా' వితి ధాతో ర్దశి థాన్. తత స్తర్హి, సమాహితైః పృమాధిస్థైరసి. సకర్తకాదప్యభిత్తాది పదవివక్షితే కర్తృణి కర్తరిక్తః. అథ వా సమాహితచిత్తై రిత్యర్థః. విభక్తధనేషు 'విభక్తాః శ్రాతర' ఇతి పదుత్తరపదలూపా ద్రష్టవ్యః. గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోప ఇతి కైయటః అనిరూపితః అగృహీతస్త్యం, హేతవ మాదృశాం చర్చవత్సుషా మితి భావః. వివయోక్తి రియం. దృశో దృష్టే పదం గోచరః, కథం సాన్యః న కథం చిదిత్యర్థః. తస్మా త్వత్సాక్షాత్కార ఏవ అగమనప్రయోజనమితి భావః.

నను కోఽసౌ నిర్బంధః య స్తస్మై వాయం దష్టరిగ్రహణికార ఇత్యాశంక్య అనన్యసాధ్యత్వా దిత్యాహ.—

ఉపస్థుతం పాతు మదో మదోద్ధతై
స్త్యమేవ విశ్వంభర విశ్వ మితిషే,

ఋతే రవేఃక్షౌణ్యతుం య మేత కః

య పాతమస్కాండమలీమనం నభః.

38

ఉష్ణతమితి. విశ్వం విభక్తిం విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృతృ పృథే' త్యాదినా భిచ్చిత్యయే ముహూగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉష్ణతం పీడితం, ఆదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశషే శశ్నాపి, విశ్వంభరత్యాదితి భావః. ఈశ విశ్వరేణి లటి భావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతమాహ—ఋత ఇతి. ఊపాయా రాత్రేః, తమస్కాండై ప్రమోవరైః, 'కాండోఽస్త్రీదర్శబాణార్వ పర్ణా వసరవారి ప్సి'త్యమరః, 'కస్కాదిషు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమనం మలినం, 'మలీమనం తు మలినం కచ్చరం మలదూషిత మి' త్యమరః. 'జ్యోత్స్నాతమిన్' త్యాదినా మత్వర్థీయో నిపాతః. నభః క్షౌణ్యతుం విశదీకర్తుం, రవేః ఋతే రవిం వినా, 'అన్యారా దితరర్త' ఇత్యాదినా చంచమి. కః య మేత శక్నుయాత్, సోఽపీత్యర్థః. ఊహుష్సహనే లిజ్. అత్ర వాక్యద్వయేఽపి సమానధర్మస్యైకస్య ఈశషే ఊమేతేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతిపస్తుభావేన నిర్దేశా త్రతాపి వ్యతిరేకముభిత్యాదై వైధర్మ్యేణ ప్రతిపస్తూపమాలంకారః. తమ క్తం—'సర్వస్య వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్య ద్వయే పృథిక్షిణ్యే ప్రతిపస్తూపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జ్జనో మృగాణా మివ య త్తవ స్తవమ్,

మాతే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విషద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

39

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామివ, కంసాదిమహీభృతాం వధా క్షేతోః తవ స్తవం ప్రోత్రం, 'స్తవః ప్రోత్రం క్తుతి య్నతి రి'త్యమరః. కరోతీతి యత్, 'మహారే కృష్ణ, సింహేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యాక్షప్ర ముఖాః యే అసురాః త విష ద్విషా గజా స్తేహిం ద్విషో హంతురిక్కర్థః. తస్య తవ. ప్రత్యుత వై పరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవై పరీత్యే' ఇతి గణవాఖ్యానే. తిరస్క్రియా అపమానః, యదితి సామాన్యే నపుంసకమ్. సేతి విధేయలింగమ్. గజమాలినస్సంహస్య, మృగవధవర్ణనమివ మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిత్యుక్తస్థుపవధోద్ధాటనం తిరస్కార వివేకార్థః. అత్రాసురద్విషానామితి హరివద్ధరిరితి క్లిష్టచరంబరితయోగకమ్. మృగాణా మివేత్యుపమయా అంగంగిభావేన సంకీర్త్యతే.

ఏనం క్షుత్వాదిభిరభిముఖకృత్యాగమనప్రయోజనం వత్తు ముపోద్ధాతయతి.

ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముద్భృతక్లమః

క్రమేణ వేస్తుం భవనద్విషా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః.

40

ప్రవృత్తతి. త్వముద్వి తక్షమ స్త్యక్తమస్యక్, క్రమేణ భువనాని ద్విషం
తీతి భువనద్విషా దప్తాః లేమా పేష్టు తాక్ హంతుమిత్యర్థః. 'జానీనిప్రమాణనాటకో
ధ్రిషిషం హింసాయా' మితి కర్తృణిశేషే షష్ఠీ. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽ
స్యేవ తద్విషిష్టపేషణం మాకార్షీరితి చేతత్రాహ—తథాపి న్వతః ప్రవృత్తేఽపి, మిథో
రమాసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ క్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'అథ్థోఽభిలాషక
త్వృష్ట క్షమా లోలుపలాలుభా' విశ్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యునక్తి
లట్ వాచాలం కరోతీత్యర్థః. వాఘో బహోస్యైస్సమతీతి వాచాలః. 'అల జాటజౌ
బహుభాషిణీతి ఆలచ్చిత్యయః. 'స్యా జ్ఞానకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా
గీత్యమరః.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రాప్తయతే.—

తదింద్ర సందిప్త మువేంద్ర య ద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజనీన ముచ్యతే,

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్తద్భుతా నిశమ్యతామ్.

41

తదితి. తత్ప్రసాత్, ఇంద్ర ముదగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ అకవివేంద్ర
సందిప్తం శ్రోతవ్య మితి భావః. కించ విశ్వమై ఓనాయ హితం విశ్వజనీనం, 'అత్తన్విశ్వ
జనభోగోత్తరపదాఙ్ఘ' ఇతి భిప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మయోచ్యతే,
తద్వచః, అహిద్విషా వృత్తక్షుస్య, 'సర్వే వృత్తాసురేఽప్యహి' రితి వైజయంతీ.
సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురుధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్యతాం
క్రూరతాం, ప్రాథనాయాం లాట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యద్భకా'నితి
యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థసహేతుకం కావ్యలింగ ములకారః.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి శబ్దం తస్యావశ్యవధ్యతేననన్యవధ్యత్వక్షాప
నాపయితయాత్యైధ్యత్వప్రకటనార్థం జ్ఞాంతరపుత్రాంతం తావదుద్ఘాటయతి.—

అభూదభూమిః ప్రతిపక్షజన్తనాం

భియాం లేనూజ స్త్రుసద్యుతి ర్దితేః,

య మింద్ర శబ్దార్థనిఘాదనం హరే

హిరణ్యపూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే.

42

అభూచితి. ప్రతిపక్షాచ్యుత్త్రోః జన్త యాసాం తాసాం భియాం, అభూమిర విషయః, నిర్భీక ఇత్యర్థః, తపనద్యుతిస్సూర్యప్రతాపః, చిత్రే ప్రసూజో చైత్యోఽభూత్. కాఽనావత ఆహ—హరేరింద్రస్య ఇష్టశబ్దార్థనిషాదనం ఇందరీలీంద్రః 'ఇదివరమై శ్వర్యే' 'ఋత్రేంద్రే' త్యాదినా రస్యైత్యయాంత బౌణాదికో నిపాతః. తస్య ఇంద్ర శబ్దస్య ఇంద్ర ఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమైశ్వర్యలక్షణః తస్య నిషాదనం నివర్తకం కర్తరి ల్యుట్. హరే రైశ్వర్యహరార మిత్యర్థః. యం చైత్యం హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే, హిరణ్యకశిపుమామృ రిత్యర్థః. అత్ర హిరణ్య శబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ నతు సంజ్ఞానః తదర్థస్మితి శబ్దపరస్య కశిపుశబ్దస్వార్థగత త్వేనాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగాదవాచ్యవచసాఖ్యార్థదోష మాహుః—'యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హిత దితి సమాధానాతు, ఏవంవిధవిషయే శబ్దపరేణావ్యర్థలక్షణేతి కళంచి త్వంపాద్య మిత్యుక్తమస్తాభిర్దేవపూర్వం గిరింతే ఇతి, 'ధను రివపద మస్తే వేదమభ్యాదిదేశ' ఇత్యేతద్వాన్యఖ్యానావసరే సంజీవిన్యాం ఘంటావధేచ. విశేషత కామత్ర—యం చైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షతే సంజ్ఞాత్వేన ప్రయుక్తే—ఇతి.

స మత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతాం,

భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత.

43

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ సవైరేణ, 'మత్సరోఽన్యశుభద్యేషే' ఇత్యమరః. ఆన్యతీత్యమరః. 'అసేయరన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరాయ పిర రాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయేష్యమరః. ప్రథమాభిధేయతాం ఉపే యుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వినా బలవతా, 'తరసీ బలరంహసీ' ఇతిమిశ్నః. యేన హిరణ్యకశిపునా, ఓవి సీమంతీతి ద్యుసదః దేవాః, లేమిం మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋనావోం' న్యధీయత నిపాతః, ఘఘః కర్తృణి లక్. అస్తాదేవ దేవానాం భయోత్పత్తిరభూదిత్యర్థః.

దిశామధీశాం శ్చతురో యత స్సురా

సపాస్య తం రాగహృతా స్సిషేవిరే,

అవాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చై రయశస్కరం శ్రియః.

44

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో యజేత్సర్గః. దిశా మధీకాఁ దిక్పతీ నః, చతురస్పరాఁ, ఇంద్ర యమవరుణకుబేరాఁ, అపస్య హిత్యా తం హిరణ్యకశిపుః, రాగహృతాః రాగాకృష్టా స్సత్వః, నతు బలాదితి భావః. సిషేవిరే, యతో వీరప్రియాః శ్రియ ఇతి భావః. తత అరభ్య తదా ప్రభృతి, అయశః కరోతీత్యయశస్కరం, దుష్కిర్తి హేతుమిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాః క్షిప్యమహామేద్వి'తి టప్రత్యయః. అతః 'కృక మీ'త్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్త్వం. ఉచైష్ఠే ప్రచురం, చలా అస్థిరాః, ఇతి ప్రవాదం జనావవాదం, అవాపుః, దిగీశానా మః స్వస్వహరణం కృతమితి తదాధిపత్యస్య పరా కావేతి భావః.

పురాణి దుర్గాణి నిశిత మాయుధం

బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కఞ్చుకాః,

స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం

గజైర్య మాశంక్య తదాది చక్రరే.

45

పురాణీతి. కిం చ, నాకినాం సురాణాం, గజైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధక త్వేనోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్భస్తి తత్తదాది, తదా ప్రభృతీత్యర్థః. స్వరూప శోభైః, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని, ప్రాగే ద్యగసాధ్యశత్రోరభావాదితి భావః. 'నపునక మనపునకే వైకవ చాన్యతరస్యామితి నపునకైకతేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిమాదిభి రగమ్యాని, చక్రరే, 'నుమరో రధికరణే' ఇతి గ మేర్దః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శోతమాకరణ' ఇతి భాతోః క్తః. 'కాచోచ్చరస్యతరస్యా మి'తీత్యనికల్పా త్పక్షే ఆత్వమ్. బలాని సైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః బాహవర్షాణీత్యర్థః. 'కంచుకా వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రరే లిట్. ఇత్తం నిత్య సన్నద్ధాః జాగ్రత్తీత్యర్థః.

స సంపరిష్టు ర్భవనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయ శ్చియః,

అకారి తస్యై ముకుటోపలస్థల

తక్రై ప్రీసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః.

46

సంపరి. ఆసేషు భువనేషు భువనాంతరేషు 'మప్రు పే'తి సమానుః. సంపరిష్టుః సంచరణశీలః, 'అలంకృణో'త్యాదినా చరే రిష్టచ్చిత్త్యయః. శ్రియః లక్ష్యః, ఆశ్రయః సహిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా నై వ్విరపృత్యా, 'యదృచ్ఛా నై వ్విరే' త్యమరః, యాం దిశ మశిశ్రయత్ అగమత్ శ్రయతే ఙ్గః. 'జి శ్రి'త్యాదినా చజి ద్విర్భావః. ఇయజాదేశః. ముకుటోపలేషు, మాధిరత్నేషు స్థలంతః కరాః యేషాం తైః శిరసి బద్ధాం

జలిభి రిత్కర్థః. 'ఉచలః ప్రస్తరే రత్న' ఇతి విశ్వః, తిస్రో దశా అవస్థాః బాల్మకీమార
యావనాని, జన్మ సత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః జేవైః, యద్వా త్రిదశ
పరిమాణం వయో యేషా మితి బహువ్రీహా సంఖ్యేయే డిన్, త్రిప్రస్సంధ్యా స్పృహ
హృతా స్త్రిసంధ్యమ్. 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా నమహాచే ద్విగుః. 'ద్విగురేకవచనం' వా
టాబన్త ఇతి వక్షే నపుంసకత్వమ్, అశ్యంతసంయోగే ద్వివీయా. తస్మై దిశే, 'నమ
స్పృశ్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృతః కర్తృణి లిజ్. 'అ
'భావకర్తృణా' రితి చిజే పృథ్వి సాధ్యాకన్త సేఽసి దిజ్జియమం పరిత్యజ్య తదా
గమనభయాత్తస్మై దిశే నమస్కారః కృతకర్తృణా భావః.

అథ సోఽసి త్వయైవ హత ఇత్యాహ.—

సటాచ్చటాభిన్నఘనేన బిభృతా

సృసింహ సైంహీ మతేనుం తేనుం త్వయా,

స ముగ్ధకాంతాస్తనసజ్జభిర్జురై

దురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నతైః.

47

నటేతి. హే సృసింహ నారసూహ ఇవేత్యుచమితసమాసః. నా చాసో సింహ
శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహస్యేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుం కాయం,
బిభృతా, సింహవతాదభావేత్కర్థః. అతవివ సటాచ్చటాభిః కేసరసముపైహి, భిన్నాః
ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషవిగ్రహత్వాదితి భావః. 'సటా చ్చటా' కేసర
యోః, తనుః కాయే కృశేఽల్పక' ఇ త్యుభయత్రాసి విశ్వః. త్వయా నదైశ్శ్యః, ముగ్ధా
నవా, 'ముగ్ధ స్సౌప్యే సవే చూఢ' ఇతి వైజయంతీ. యా కాంతాస్తనా, తయోః సంగే
నాసి, భంగురై ర్జుతైః, ఉరో విదార్య ఉదోవిదారం, 'పరిక్షి కృమానే చే'తిగణుత్.
ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్తృణి లిజ్. 'బుచ్చత్యవ్రాతా మి'తిగణుః. 'హింసారూం
ప్రతేక్షే'తి నుడాగమః. వజ్రకఠినోఽసి నతై ర్విదారిక ఇత్యవార్తనసగోచరమహిమ్నః
తే కిమసాధ్యమితి భావః.

అథాస్యాసంతరజన్తచేష్టితా న్యాచక్షే.—

వినోద మిచ్చన్నభ దర్పజన్తనో

రణేన కణ్ఠ్యా స్త్రిదశై స్సమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః.

48

వినోదమితి. అథ నః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽసి, త్రిదశైస్సమం జేజ్జే
స్సహ 'సాకం సత్తా నమం సహే'త్యుచురః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంత
స్పారాత్, జన్మ యస్యాః తస్యాః, కంఠ్యాః భుజకంఠూలేః, వినోదమునోద
మిచ్ఛక, ప్రాగ్భవే నభావతై స్తదవనోదాభావాదితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం

రక్షణం రక్షా యేన తత్, త్తద్యురక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః. ఏతేన దేవసర్వస్వావహారిత్వముక్తం. భీషణుతీతి భీషణం సంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రిత్యయః. నికామం భీషణం. 'సుప్నుపే'తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధం, రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనా జాత ఇశ్యర్థః. విశ్రవసోఽచత్యం పుమాన్ రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యావత్య' మిత్యన్. 'విశ్రవసో విశ్రవసో విశ్రవణ రవణా' వితి ప్రకృతే రవణాదేకః. పౌరాణికాస్తు రావణుతీతి రావణ ఇతి ప్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తర కాండే—'యస్తా ల్లాకత్రయం చైత ద్రావికం భయ మాగతమ్, తస్మాత్త్వం రావణో రామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ'తి. రాతేర్జ్యోతాత్కర్తృబ్యుత్. రావణరక్షసో ర్వియకలింగత్వా ద్విశేషణవిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అథాసౌధ్ధశ్య మష్టాదశక్షాన్తే ర్వాగ్నినప్తే—

ప్రథు ద్బభూషు ద్భవనత్రయస్య య
శ్శిరోతి రాగా ద్దశమం చికర్తిషుః,
అతర్కయ ద్విఘ్నమివేష్టసాహసః
ప్రసాద మిచ్ఛాసద్దృశం పినాకినః.

49

ప్రథు రితి. యో రావణః భవనత్రయస్య ప్రథుః స్వామి, బుభూషుః భవితు మిచ్ఛుః, భవతే సస్సంతా దుప్రత్యయః అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవిశం బననిర్వేదాదితి భావః. దశమం శిరః, చికర్తిషుః కర్తితం ఛేత్తు మిచ్ఛుః, 'కృతీఛే దన' ఇతి ధాతో స్సస్సంతా దుప్రత్యయః, ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అతవివేచ్ఛాన దృశం స్వేచ్ఛామరూపం, పినాకిన శ్శివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమివాశర్కయత్ ఉత్ప్రేక్షితవాక్ ఇతి ఐరమసాహసికత్వోక్తిః, ఇత అరభ్య ఙ్గోకవత్కేఽపి యచ్ఛబ్దస్య సరావణో నామ రక్షో బభూవేతి పూర్వేణాన్వయః, రంగరాజస్తు 'నచక్రమస్యాక్రమ తాధికంధర మి'త్యుపరిష్టాదన్వయ ఇత్యాహ. తదనత్ 'గుణానాం చ వరార్థత్వా ది'తి న్యాయాదారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం మిథస్సంబంధాయోగాది త్యలం కాఖాచంక్రమణేన. పురాణం రావణః కామ్యే కర్తృణీ ప్రజాపతిప్రీణనాయ నవ శిరాసం ఆగ్నా హత్యా దశమారంభే సుతుష్టాత్ తస్మాత్త్రైలోక్యాధిపత్యం వప్ర ఇత్యుత్తరకాండోక్తా కథాంత్రాయసంభేదా.

అథైలాసోత్తేనవృత్తాంతమాహ.—

సముత్త్రి ప్తయః పృథివీభృతాం వరం
వరప్రదానస్య చకార శూలినః,
త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససంభ్రమ
స్వయంగ్రహాన్లేపసుభేన నిష్క్రియమ్.

50

సముత్తి పన్నితి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్తి ఖగ్
దర్పాదితి శేషః. కూలినః పరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః కైలచలనేన
విభ్రంత్యాః, తుషారాద్రి సుతాయాః పార్వత్యాః ససంభ్రమః యః స్వయంగ్రహః
ప్రియపార్థనాం వివా కంతగ్రహణం, 'సుప్నుపేతి సమాసః తేన యః అక్షేషః అలిం
గనం, తేన యత్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖాదుత్కృష్టసుఖేనేతి భావః.
సిమ్మ్రయం ప్రత్యుచకారేణ నిర్గతం చకార. 'సిమ్మ్రయో బుద్ధిసామధ్యే నిర్గతాచేతి
విశ్వః. యద్వా క్రయణం చకార, క్రయశ్చవహారేణ యాహ్వాదైస్యదోషం మమాశ్చే
త్యర్థః. అత్ర సుఖవరప్రదానయో ద్వినిమిషమాత్మరిపుత్తి రలంకారః.

పురీ మవస్కంద లునీహి సందశం

ముషాణ రత్నాని హరామరాజ్ఞనాః,

విగృహ్య చక్రే నముచిద్విషా బలీ

య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్షినం చివః.

51

పురీమితి. బలీ బలవాన్ యో రావణః నముచిద్విషా శక్రేణ విగృహ్య విరుక్ష్య,
పురీ మరురావతీం అవస్కంద అవరురోఢ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, ఈహస్య
ఘోరీ తీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని మణీన్ వా 'రత్నం శ్రేష్ఠ మణావ' పీతి
విశ్వః. ముషాణ ముషాష, 'ముషస్తేయే, 'హల శ్చ క్షాన జ్ఞా'వీతి కానకాదేశః.
అమరాంగనాః దేవస్త్రీయః, హర జహర, సర్వత్ర పానపున్యేనత్యర్థః, ఇత్థమనేన
ప్రకారేణ, అహని చ దివా చ అహర్నివం, అహన్యహనీత్యర్థః. 'అచతురే'త్యాదినా
సప్తమ్యుక్తే ద్వంద్వసమాసాంతనిపాతః. దివః స్వర్గస్య అస్వాస్థ్య ముపద్రవం, చక్రే,
అత్ర అవస్కందేశ్చాదా 'క్రియాసమభిహారే లోబ్ లోబ్ హి స్వా వా చ తద్వ
మో రి'త్యనువృత్త, 'సముచ్చయేనన్యకరస్యా' మితి విశలేన కాలసామాన్యే లోబ్.
తస్య యథోపగ్రహం సర్వలిజాదేశో హిస్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసానమ్,
'అతోహే రి'తి యథాయోగ్యం హే ధ్వుక్. పానపున్యం భృశార్థోవాక్రియాసమభి
హారః అవస్కందనాద్క్రియావిశేషణం సముచ్చయః ప్రత్యేకం క్రియాసమభిహారః.
తత్సామాన్యస్య కరోతే 'సముచ్చయేసామాన్యవచనస్యే' త్యమప్రయోగః చక్రే ఇతి.
అత్ర లిఖైచిత్రాత్సౌఖ్యాభ్యా గుణః 'సుఖం లిజాం చ ప్యుత్పత్తి స్సౌఖ్యే' మితి
లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

సలీలయా తాని న భర్తు రభ్రమో

ర్న చిత్ర ముచ్చైత్తనసః పదక్రమం,

అనుద్రుత స్సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్:

52

సలీలేతి. సయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రియా స్సంయత్సమిత్యాజినమిద్యుభ' ఇత్యుమరః. యేన రావణేన, అనుద్రుతః అనుభావితః, బుస్య శత్రుః, ఇంద్రః అభ్రమో ర్భుత్తః విరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని నప్రశకంస నక్షాఘయామాన, తథా ఉచైచ్చశ్శవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాదవిక్షేపం అర్థ పులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః నప్రశకంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశకంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాన్గంధ్య గృహీష్యతితి భయాపితి భావః.

అశక్తువక్ సోధుమధీరలోచన

స్సహస్రరక్షే రివ యస్య దర్శనమ్,

ప్రవిశ్య హేమాద్రిగుహాగృహంతరం

నినాయ బిభృద్వివసాని కౌశికః.

53

అశక్తువన్నతి. అధీరలోచనః అపీరదృష్టిః, కౌశికో మహేంద్రః, ఉలూకశ్చ, 'మహేంద్రగుడ్డలూలూకవ్యాళగ్రాహిణు కౌశిక' ఇత్యుమరః. సహస్రరక్షేః సూర్యస్థేవ, యస్య రావణస్య, కర్తవ్యః దర్శనం సోధుం అశక్తువక్, హేమాద్రి ర్దేవోః గుహౌవ గృహం, తస్మాంకరం, ప్రవిశ్య, బిభృత్. తత్రాపి వేపమానవివ. బిస్యతే శతవి 'సాభ్య స్తాచ్చతు' రితి నమభావః. దివసాని వినాని, నినాయ 'వాతక్షీచే దివసవాసరా వి' త్యుమరః, కౌశిక ఇత్య త్రాభిధాయాః ప్రస్తుతకగోచరత్వే నోభయద్వేషేఽపి విశేష్యక్షేపా సంభవా దులూకవిషయ శృంఖలక్షీమూనో భవతి, సహస్రరక్షే రివేమ్యురచూననిర్వాహ కత్వా ద్వాచ్యసిద్ధింగమ్.

బృహచ్చిలాసింహురకణ్ఠాఘట్టనా

ద్వికీర్ణలోలాగ్నికణం సురద్విషః,

జగత్ప్రీభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం

న చక్రమస్యాక్రమశ్చాధికస్థరమ్.

54

బృహదితి. బృహతీ శిలేవ నిష్ఠరేకంతే, ఘట్టనాదభిసూతాత్, వికీర్ణాః విక్షిప్తాః లోలాశ్చ అగ్నికణాః స్ఫులింగా యస్య తత్, అతేవివాప్రసహిష్ణు అనభిభావుకం, ప్రస హన మభిభవ ఇతి వృత్తికారః. 'అలంకృ జి' త్యాదిసా ఇష్టౌచ్. వైష్ణవం చక్రం సువర్చనం, జగత్ప్రీభోః సకలలోకస్వామిః, అస్య సురద్విషః రావణస్య, కంధరాయాం అధికంధరం అగ్నిగ్రీవం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయభావః. 'అవ్యయభావశ్చేతి' నపుంస కత్వాత్ 'ప్రాసోద్ధ' నపుంసకేప్రాతిపదికశ్చేతి హ్రస్వస్యం 'కంఠో గళోఽగ్గ్రీవాయాం శిరోధిః కంధ రే త్య పి' త్యుమరః. నాక్రమత ఆప్రతిహతం నక్రమతే న ప్రసర్తతేష్ట, కింతు ప్రతిహతమేవేత్యర్థః 'వృత్తి సర్గతాయనేఘక్రమ' ఇతి వృత్తా వాక్తనేపదం. వృత్తి రప్రతిబంధః.

విభిన్న శక్తిః కలుషీభవ స్తుమా
 ర్తదేస దస్త్రీవ మనుష్యధర్మణః,
 నిరస్తగామిభ్యర్థ మపాస్తప్రవృత్తం
 ప్రకమ్పయామాస న మానసం సరః.

55

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్శేణ దాసేనచ, 'మదే దర్శేభదానయో' రితి విశ్వః. డంతీ గజ ఇవ, విభిన్నో విభుట్టికః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేనసః 'శంఖా' నిధ్యంకరేకంబులలాటాస్థిసభేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషం త్సుబ్ధమానిలం చ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్య తత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమనం చ యస్తాత్తత్, పుష్పపక్షే వైభాషికః కవ్. మనుష్యస్థేన ధర్మః శ్మశ్రులత్వాది ర్యస్యేతి స్వామి. తస్య మనుష్యధర్మణః ధనదస్య 'ధర్మాదనిచ్చే' చలా వి' త్యనిచ్ మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహూన ప్రకంపయమాసేతి న న ఊభయామాసేతి వ, కింతు ప్రకంపయామాసేత్యర్థః ఖజేరస్య మహామహిమతయా సంభావితాప్రకంప్యత్వనివారణాయ సఞ్చద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే సఞ్చద్వయం' ఇతి వామనః. అత్ర దంతిరావణయోః ప్రకృతా ప్రకృతయోః జ్ఞేషః.

రణేషు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా
 సరోషహుంకారపరాజ్ఞుభిక్ృతా,
 ప్రహర్తురేవోరగరాజరజ్జవో
 జవేన కణ్ఠం నభయాః ప్రపేదిరే.

56

రణేష్యితి. కించ రణేషు యుద్ధేషు, ప్రచేతసా పరుణేన ప్రహితాః ప్రయుక్తాః ఉరగరాజాః మహాసర్పాః, తే రజ్జవ ఇవోరగరాజరజ్జవః, నాగపాకా ఇత్యర్థః. తస్య రావణస్య సరోషహుంకారేణ, పరాజ్ఞుభిక్ృతాః వ్యావర్తితాః, అతవివ సభయా స్పృహ, జవేన పేగేన, ప్రహర్తుః, ప్రయోతుః, తస్య ప్రచేతసవీవ కంతం ప్రపేదిరే, అత్ర పరిహింసార్థం ప్రయుక్తస్యాయుధస్య, వైపరీత్యేన స్వకంతగ్రహణాత్. ఆ ణ్ఠోత్పత్తిరూపవిషమాలంకారః 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యతానర్థస్య వా భవేత్, విరుధ ఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతిస్త్రితే' తి లక్షణాత్.

పరేతభర్తురహిషోఽమునాధను

ర్విధాతు ముఖాతవిషాణముద్దలః,
 మౌతేఽపి భారే మహత స్త్రపాభరా
 దువాహ దుఃఖేన సదా నతం శిరః.

57

పరేతేతి. అమునా రావణేన, ధనుశ్శార్ఙ్గం, విధాతుం నిర్దాతుం, ఉత్థాత ముత్సా
టితం, విహాజయోః శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభద్రః ప్రేతరాజస్య
మహిషః చాననభూతశ్చితి భావః. భారే విహాజయోపే భృణోఽఘోః. హృతేఽసి,
మహతః త్రప్తైవ భరః తస్మాత్, తతోఽసి దుర్భరాదితి భావః. భృణాతోః క్రైయాది
కాత్. 'ఋణో ర' విత్కృప్. సదా నతం శిరః, దుఃఖేన కష్టేన, ఉపాహ వహతిన్న,
అసంయోగా ద్విటః కిత్వాత్. 'పది న్నవకి' త్యాదినా సుప్రసారణం. హృతేఽసి భారేనత
మితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవసతి హేతుత్వసాధర్మాత్ త్రపాభరతోఽప్యేక్షా.

స్పృశక్ సశజ్జం సమయే శుచావపి

స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,

అఘుర్తఘుర్తోదః బిన్ధుమాక్షితై

రలంచకారాన్య వధూరహస్కరః.

58

న్యూశన్నితి. అహః కరోతీ త్యహస్కరః, 'దివావిభే' త్యాదినా టప్రత్యయః.
కస్మాదిత్వాత్సత్వం, శుచా సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుసమాచారేవ స్థితోఽసి.
'శుచి శ్శుద్ధేఽనువహతే శృంగారావిధయోరః, గ్రీష్మే హుతవహేఽసి స్వాది'తివిశ్వః
'సమయాశ్శుభాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంకుచ
ద్వృత్తిభిరీత్యర్థః. కరాణాం అంశునాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాంశవః కరా'
ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్పృశక్ అవిశ్వాసభయాదితి భావః. అఘుర్తాః అనుష్ఠాః,
ఘుర్తోదకబిందవః, 'మంథాదనే' త్యాదినా వికల్పా దుదక శబ్ద స్తోదాదేశకాభావః.
తైరేవ మాక్షితైః అన్య రావణస్య, పహః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽసి తద్భయా
న్నాసహ్యం తపతీత్యర్థః అత్ర ప్రస్తుతసూర్యురేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతప్రతీతేః
సమాసోఽపి రలంచకరః.

కళాసమగ్రేణ గృహే నముంచతా

మనస్వినీ రుత్కయితుం పటీయసా,

విలాసినస్తస్య వితన్వతా రతిం

న సర్వసాదిన్య మకారి నేన్ధునా.

59

కళేతి. కళాభిః పోడకాంతైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కాలే
శిల్ప విత్తవృద్ధా చంద్రాంశే కలనే కళే' తి వైజయంతీ. గృహే అముంచతా
సదా తద్భవహేష్యేవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వా చేతి భావః. మన
స్వినీః మానసిః ఉత్పాః ఉత్పాకాః, కర్తృ ముత్కయితుం, 'ఉత్కృషన్తనా' ఇతి
నిపాతితా దుత్కశబ్ద 'తత్కరో తీ'తి ణ్యంతా త్తుమస్యత్యయః. పటీయసా మాన

భేదచతురేశ్వర్యః. కుళః, రలిం, విశ్వసృతా, చంద్రికాఖిః చతురోక్షిభిశ్చ రాగం సంవర్ధయతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసిన్ విలసతీలస్య, 'వౌక్సవ లస గ్రంథ సమ్భ' ఇతి ఘోషాత్కర్యయః. తస్య రావణస్య సర్వ సాచివ్యం క్రిడానంధికారిత్వం, చేటకత్వచ, 'క్రిడా లీలా చ సర్వ చే' త్యుచురః. నాకారీతి న కిం త్వకార్యేవేత్వర్యః. అనాచిత్య ప్రాప్తసాచివ్యనిషేధనివారణార్థం సఖో ద్వయం. 'సంభాష్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ సఖౌ ప్రతిషేహ'నితి వాచునః. అత్ర ఇండోః ప్రకృతే స్వాప్రకృతేన సర్వ సచివేన క్షేపః.

విదగ్ధలీలాచితచంతపత్రికా

విధిత్సయా సూన మనేన మానినా.

న జాతు నై నాయకమేక ముద్భృతం

విమాణ మద్యాపి పురుః ప్రరోహతి.

60

విదగ్ధేతి. మానినా అనాంకానినా, అనేన రావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః, విలాసిన్యభివ్యర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలాచితాః విలాసిన్విభ్రమదంతపత్రికే లితు సాధియాన్ పాతః. అన్యథా విభ్రమహర్షప్రతీతికల్పేన క్షిప్తాఖ్యా ర్థదోషావర్తేః. తదుక్తం 'క్షిప్తం తదర్థావగతిః దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినినాం సుంద రీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమాభ్యాని యాని దంతమయవత్ప్రాణి, విభ్రమ దంతపత్రికబ్దయోః షష్ఠీసమాసవర్ధనసానాత్పదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్సయా విధాతు మిచ్ఛయా, విభూర్వాద్దధాతేః. సవిమిషేత్యాదినా అచ ఇన్. అత్ర 'సస్సి' ఇతి తకారః 'లాపాఽభ్యాసస్యే' త్యభాసలూఽఽతః తతః 'స్త్రియా మి' త్యుచ వృత్తే, 'అప్రత్య యాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టావ్. సూనం జాతు కదాచిత్, 'కదా చిజ్ఞా త్వి' త్యుచురః. ఉద్భృత మత్పాటికం, వినాయకస్వేదం నై నాయకం ఏకం విమాణం దంతః. 'విమాణం చతుశ్శంకే స్వాత్క్రొదన్వితదంతయో' రితి విశ్వః, అద్యాపి పునర్నప్రరో హతి, కి మన్య దకార్య మస్మేతి భావః. ఏతదన్యథా కథం గజానన నైతికదంతత్వ మిత్యుచ్చేక్ష్యతే సూన మితి.

నిశాంతనారీపరిధానధూనన

స్ఫుటాగసా పూర్వఃపు లోలచక్షుషః,

ప్రియేణ తస్యానపరాధబాధితాః

ప్రకంపనే నామ చకింపిరే సురాః.

61

నిశాంతేతి. 'నిశాంతం గృహం నిశాంతం గృహకాంతయో' రితి విశ్వః. తత్ర నాన్యః అంతఃపురస్త్రియ ఇత్యర్థః. తాసాం పరిధానాని అంతరీయాణి 'అంతరీయోప సంన్యాసపరిధానావ్యధోఽంతుక' ఇత్యుచురః. తేహం ధూననం చాలనం ధూఞోజ్యం తాజ్ఞ్యత్, 'ధూఞో స్త్రీఞోర్ను గ్వత్తవ్య' ఇతి సుక. తేన స్ఫుటాగసా వ్యుత్తపరాధే

నాసి, అంతఃపురద్రోహస్య మనుపరాధత్వాదిభి భావః, దోరుష తాసాం సక్తిష్ఠ, లోల చక్షుషః సత్కష్టదృష్టేః, 'సక్తి క్షీణే పుమా నూరుః లాలశ్చల సత్కష్టయో'రితి చామరః. ఆతపివ తస్య ప్రియేణ ప్రేమాన్ముదిభూతేన, అంగీకృతా హ్లాసిర్నదోమియేతి న్యాయా దితి భావః. ప్రకంఠనేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధాభావేనసి, బాధితాః రాజ పురుషై రితి కేవలః, సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయముపాయేవాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయతా వాయునా అనుకంపితా ఇత్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా దృశావో జీవంతీతి భావః.

తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహియసామ్,

బభార బాహై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తమానపాద్యమామవితానమాధిజైః.

62

తిరస్కృతఇతి. కించ తస్య రావణస్య జనాభిభావినా లోకతిరస్కరిణా, మహి యసామతిమహతాం, మహసాం లేజసాం, మహిమ్నా మహత్వేన, 'పుథ్వాదిభ్య ఇమని క్షే'తి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః ఆతపివ తమః కృకః, తనుం నపాశయతి జ్వాలా (కాతర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తమానపాద్యురితి క్షీరస్యామి. 'సఖా డి'త్యాదిసూత్రేణ నిపాతనా న్నఘో సహపాభావః ఆధిజైః దుఃఖోద్ధితైః, బాహై ర్ద్వి గుణాసోష్ఠభిః, 'బాష్పం నేత్రజలాష్టణాః పుంస్యాధిర్వాససీ వ్యథే'తి విశ్వామరా. ద్వా గుణావాపుత్రీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం ద్విరాపుత్రం 'గుణ స్త్వాపుత్రి కబ్ధాది జ్యాయంధ్యా దృఢతం తుష్టి'తి వై జయంతీ. ధూమవితానం ధూమ పటలం, బభార భృతవాక్, అన్ని రసి తత్సన్నిధౌ నివేజస్కః. కేవలం ధూమప్రాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమదై వగుణ్యాసంబంధేనసి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

పరస్య మర్తావిధ ముజ్జితాం నిజం

ద్విజిహ్వతాదోష మజిహ్వాగామిభిః,

తమిద్ధ మారాధయితుం సర్జకైః

కులై ర్న భేదే ఫణినాం భుజజ్ఞతా.

63

పరస్మేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః 'ఇందీదీప్తా' వితి ధాతోఃకర్తరిక్తః. తం రావణంకారాధయితుం సేవితం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్తాణి హృదయాదిజీవస్థానాని, కులాచారాదీనివ, విధ్యుతి భిసత్రీతి మర్తాబిల్, పరప్రాణావహకరేతియావత్. విధ్యుతేః క్విప్. 'గ్రహి క్షే'త్యాదినా సంప్రసారణం 'స హి వృత్రీ'త్యాదినా పూర్వస్య దీర్ఘః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వతాయాం సర్వత్వేన దోషో దృష్టిమిష మాఘవ్యా—3

త్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వతా పిశునతా, 'ద్విజిహ్వసర్పసూచకా' విత్యమరః, నైవ దోమః తం, ఉష్ణ తాం త్యజతాం, ఫణీనాం సర్పాణాం సంబంధిభిః, అజిహ్వాగామిభిః. కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్వాదృఙ్గాభిః, అకపటచారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ వర్తంత ఇతి సకర్ణకాః తై శ్చ క్షుశ్చ)వస్త్యం విహాయ అవిద్యుతకర్ణైరిత్యర్థః. 'లేన సహ' ఇతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః 'శేషిద్విభాషే' ఇతి కవ్ అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం కృణోతీతి కర్ణకో నియంతా. కర్ణయతే ధ్వజ్. తతః పూర్వవత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకైరిత్యర్థః. ఫణీనాం సర్పాణాంకులైః వర్జైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్సంఘ. 'భుజంగో విటసర్పయోరితి హఙ్' యధః సభేజేత్యక్షః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే' న్నుసి భోడిచ్చ. తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖలత్వమునీ సర్పే సర్పత్వమునీ విహాయ, వేదభాషాక్రియాదిభిః సామ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుత సర్పవిశేషసామ్య దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే సమాసోక్తిః.

తదీయ మాతృజగమటావిఘట్టితైః

కటస్థలప్రాపితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్తై రపున ర్నివ ర్తిభి

శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలంభి దిగ్గజైః.

64

తదీయేతి. తదీయనాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూహైః, విఘట్టితైః అభినతైః, 'కరిణాం ఘటనానుబో'త్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రజే శేభ్యః, ప్రాపితాని, ఉపరతాని, దానవ రీణి మదోదకాని యేహంతైః, గృహీతాః కూయ్య సంక్రితాః, దిశో యై నైః, గృహీతదిక్తైః, 'శేషిద్విభాషే' ఇతి కవ్. అపున ర్నివ ర్తిభిః భయా తత్రైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః. చిరాయ యాథార్థ్యం దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం లభేర్ణ్యంతాత్కర్తృణి లుక్. 'నిభాషాచిజ్ఞముల' ఇతి వికల్పా న్ముమాగమః.

అభీష్టముష్టై రపి తస్య సోష్టణ

స్సురేష్టబద్ధీశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచష్టనామ్భుఃకణకోమలై స్తథా

వపు ర్జలాద్ధ్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ.

65

అభీష్టమితి. ఉష్ణగా స్తరజ్యరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్టణః, తస్య రావ ణస్య, వపుః శరీరం, అభీష్టం భృశం ఉష్ణైరపి శోకాదిభి భావః, సురేంద్రస్య ఇంద్రస్య బంధ్యో బంధీకృతాః స్త్రీయః, తాసాం శ్వసితానిలైః నిశ్వాసమారులైః యథా నిర్వవౌ నిర్వవాతే, 'నిర్వాణం నిర్వృత' మోక్ష'ఇతి వైజయంతీ. తథా సచంద నాంభుఃకణాః చందనోదకమిందుసహితాః, లేవ తే శోమలాశ్చ తైః, జలార్ధాణాంజల

త్వితాళవృంతానాం, భవన్తై ర్వాయుభి ర్భునిర్వహ నిర్వాణం న ప్రాప్తం 'ధవిత్రం తాళవృంతం స్వా దుశ్చేహి వృజనం చ తత్, జలాద్వా స్వా జ్వలేనాద్వీ' మితి వైజయంతీ. ఆత్ర సంత ప్రహృష్టాచారా స్ఫుర్వతి రితి కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపా విషమాలంకారః.

తపేన వర్షా శృరదా హిమాగమో

వసన్తలక్ష్మ్యా శిశిర స్సమేత్య చ,

ప్రసూనక్ష్త్రిప్తిం దధత స్సదర్శవః

పురేఽస్య వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం యయుః.

66

తపేనేతి. సహ నిత్యం, సతు యథాకాలం, ప్రసూనక్ష్త్రిప్తిం పుష్పసంబత్తిం, 'ప్రసూనం కసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాప్రావృత్, తపేన గ్రీష్మణ, 'ఉష్ణ ఉష్ణగమ ప్రవః, స్త్రియాం ప్రావృత్ స్త్రియాం భూమ్నివర్షా ఆథ శరత్ స్త్రియా' మితి చాచరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసన్తలక్ష్మ్యా చ, సమేత్య మిథుసీభాసేన మిళిత్యా, అస్య రావణవ్యపురే, వసన్తీతి వాస్తవ్యా విసారః, 'వసే ప్రవృత్ కర్తరి జిచ్చే'తి తవ్యత్ప్రకృత్యయః. వృద్ధిశ్చ. తే చ తే కటుంధివశ్చ తేషా భావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః. యయుః, సమేత్య యయురితి సముదాయసముదాయినోరభేదవివక్షయా సమాన కర్తృత్వం, ఆత్ర పురే యుగపశ్చర్యర్థులంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతి శయోక్తిః.

స చాయమానస్మిన్నాశి క్షుభ్య మసి ద్రక్ష్యా పుర వ్రవ్యయైవ హత ఇతి యుగ్మే నాహ. —

అమానవం జాత మజం కులే మనోః

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,

ముమోచ జాన స్మపి జానకీం నయ

స్పదాభిమానైకధనా హి మానినః.

67

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్మేద మిత్తన్ ప్రత్యయే వర్జ్యవ హినాజ్జాతావేకవచః. అన్యథా మనో ర్జాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమా సుమం, నజాయత ఇత్యజం 'అశ్యేష్వసి దృశ్యత' ఇతి దప్రత్యయః. తథాపి మనోః సతే జాతం, రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభావత్వా దలంకార ఇత్యా హి — ప్రభావిన మితి. మహాసుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. 'అభి క్ష్యేణి' రితి జినిః. ఇనిర్వా మత్వర్ధీయః భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంత మత్యంతం కరోతీత్యంత మంతకం, అంతకభ్యాత్కరోతే ర్జ్యంతితా త్పచాద్యుచ్. భావినం భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జానస్మపి యో రావణః, జానస్మాద

త్యంస్త్రీ జానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాన్, అముమిత్యుక్తరక్షోకేనా
న్యయః. జానతాప్యమోచనే మానిత్యం కారణమాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్య
యేఽసి అభిమాన ఏవైతం ముఖ్యం ధనం యేహం తే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽసి
మానం న మంచంత్యర్థః. కారణేన కార్యసమర్థసదూహోఽర్థాంతరన్యాసః.

స్తరత్యదో దాశరథి ర్భవా భవా

నముం వనాన్తా ద్వనితాపహరిణమ్,

ప్రయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం

విలంఘ్య లజ్జాం నికషా హనిష్యతి.

68

స్తరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భా'తే ర్దవతుః, దశరథస్యాపత్యం పుమాన్ దాశరథిః
'అత ఇహో' భవన్ రామస్సన్నిత్యర్థః. భవతే ర్దట కృతాదేశః. వనాంతాల్ దండ
కారణ్యాల్, వనితాపహరిణి సీతావహరారం అముం రావణం, అవిద్ధాని సేతుబంధే
అద్రిభి రభిసతాని, అతవివ చలంతి జూని యస్య సః అతవివావిలం కలుషం వయోధిం
సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమయా నికషాకజ్ఞా
సామీప్యేఽఘృత్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభి'తః పరితస్సమయా నికషా హః
ప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. హనిష్యతి అపథీత్, 'అభి'క్షాపవనే 'ప్ర'డి'తి భూతే
లృట్. అహో వానసం భవాన్ స్తరతీతి కాకుః. ప్రత్యభిజానాసి కిమిత్యర్థః. 'శేష
ప్రథమః.'

అథోపపత్తిం ఛలనాపరో పరా

మవాప్య శైలూష ఇవైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్తా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః.

69

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణ
పరః, విష రావణః, శైలూష నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూషో
నటశ్చిల్పయోః, భూమికా రవనాయాం స్యా స్ఫూర్త్యంతరపరిగ్రహ' ఇతికాశ్యతః.
అవరా మర్యామపనత్తి ముత్పత్తిం, భవాంశర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాల
సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్తా తిరోహితస్వరూపస్య, సోఽసి రావణవివసన్నసి, పరై
రితరైః, స న భవతీత్యనతస్తా దన్యవిన, 'న'ఇహో ఇతి న ఇహో సమానః. అతవివ 'ఏతత్తదో
స్మృ'హోపాఽకోరన'ఇహో సమానే హలీ'తి. న'ఇహో సమానే సులోపాభావః. ప్రతీయతే
క్షాయతే, ప్రతిశ్రూయ్యాదిణః కర్తృణి లట్. యథైక ఏవక శైలూషో రూపా ద్రూపాం
తర మాస్థాయ తత్తద్వేషభాషాచిభి రన్యవిన భాతి తద్వదయ మసి మానుషదేహపరి
గ్రహ దన్య ఇవ భాతి. దౌర్జన్యం తు తదేవేత్యవశ్య ముపసంహర్య ఇతి భావః.

అతైత ద్దార్జునం త్రిభి రావిష్కరోతి.—

స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్ముఖో
ముఖేన పూర్ణేస్తునిభ స్త్రిలోచనః,
యువా కరాక్రాంతమహీభృ దుచ్చక్షై
రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః.

70

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్య, వపుషా చతుర్ముఖః భుజచతుష్టయవాన్, ఆసీత్, విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణచంద్రతుల్య ఆసీత్, త్రిలోచనః లోచనత్రయవాం కాచీత్, త్ర్యంబక ఇతి చ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్స, కరేణ బలినా, అక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్య, అన్యత్రాంశువ్యాప్తకైలః 'బలి మాస్తాం శమః కరా' ఇత్యుతురి. ఉచ్చక్షై తేజసా రవి స్సూర్యః, అసంశయం సంశయోనాస్తీత్యర్థః. ఆర్థాభావేఽన్యయాభావః వపుషా ముఖేనేతిచ, 'యేనాంగవికార' ఇతి తృతీయా. హనివదాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః—'హనివదాధిక్య మన్యంగవికార' ఇతి. తేజనేతి 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి తృతీయా, కరాక్రాంతేత్యాదివాక్తే మినుప్రాణి లేయముత్పేక్ష - రవిరసంశయమితి. తస్యాః పూర్ణేందునిభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతి దర్శన ఇతిభావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా
మనుగ్రహవగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,
దశాననాదీనభిరాద్ధ దేవతా
వితీర్ణవీర్యాతిశయా హసత్యసా.

71

స్వయమితి. యదృచ్ఛయాఽదృచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతా ప్రసాద బలాది క్షర్థః. అనుగ్రహవగ్రహయో, విధాతా కర్తా, ఆసా శిశుపాలః, అభి రాధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభిరీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దక్షః, వీర్యాతిశయః ప్రభా వాతిశయః, యేషాం తాన్, దశాననాదీన్ హనతి, అనన్యప్రసాదబల్యకేతైర్నేకభం యాచక్తై స్తుల్యతేతి గర్వాద్ధనతీత్యర్థః.

బలావలేపా దధునాపి పూర్వవ
త్ప్రబాధ్యతే తేన జగజ్జిగ్ముణా,
సతీవ యోపి త్ప్రీతి స్సునిశ్చలా
పుమాంస మఖ్యేతి భవాన్తరేవ్యపి.

72

బలేతి. జిగ్ముణా నిత్యోత్సాహవలేత్యర్థః. తేన శిశుపాలేన బలావలేపాత్ బలగర్వాత్, అధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీన, జగత్ ప్రబాధ్యతే, తథాహ—

నతీ పరివ్రతా యోషిదవ, నునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః, భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్యసి, పుమాంసం పురుష మశ్లేతి యాతి, 'పతిం యా నాతివరతి మనో వాక్కాయసంయతా, సా భర్తృగాకమాచీతి సద్భిస్సాధీతిచోద్యత' ఇతి మనుః. ఉప మోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

తదేవ ముల్లంఘితశాసనం విధే

ర్విధేహి కీనాశనికేతనాతిథిమ్,

శుభేశరాచారవిప్రక్తిమూషదో

నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః.

73

కవితీ. తక్తస్తా త్కారణాత్, విధేర్విధాతురసి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం విధాతే త్యాద్యుక్తరిత్యా, అతిక్రాంతజైవాజ్ఞమిత్యర్థః సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్యాకృతా మనుః వినం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదస్య అతిథిం విధేహి, మారయేత్కర్థః 'కీనాశః కర్షకే తుద్రే కృతాంతపశుసూరినో' రితి విశ్వః. న చైతత్సామ్యుచితాస్తేన సర్వమారణం కిం తు భవాదృశా మపశ్యకర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభేశరాచారేణ దురాచారేణ, విప్రక్తిమూషదోషా ప్రాప్తాః, అపదోయేషాం లే తథోక్తాః, 'ద్వితః క్రి' రితి పదే. క్రిప్రత్యయః. 'కైర్నమ్నిత్యమి' తి తద్భిత్తుమ్నిత్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్మయంత్యాశాం, నిపాతనీయాః వధ్యాహి, న చ సైర్మన్యోదోషః. స్వదోషేణైవలేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వా దస్తాక మిత్యాశయేన శుభేశరేత్యాదివిశేషణోక్తిః, సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

కిం చైవం దష్టనిగ్రహే శిష్టానుగ్రహస్సాన్యిది త్యాహ.—

హృదయ మరెవధోదయా దుదూధ

ద్రధిమ దధాతు పునః పురన్దరస్య,

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర

దుతపరెవ్మన్మనీషీడనక్షమత్వమ్.

74

హృదయమితి. అరెవధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదూధద్రధిమ మైశ్చిం త్యాద్యుక్తార్థాన్యం, స్వస్థ మితి యావత్. పృథ్విదిత్యా ద్వైధశబ్దా దిమనిచ్ఛత్యయః. 'ర ఋతో హలాదే ర్దధా' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పునః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోద్ధారిసహో' రితి ఖచ్చిత్యయః. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచయమపురందరా వే'తి నిపాతనా న్ముమాగ మశ్చ తస్య హృదయం పున ర్మయోఽపి, పూర్వపదేవేతి భావః. ఘనపులకయోః సాంద్రరోహంబయోః, పులోముః జాతా పులోమశా శబ్దే, తస్యాః కుచాగ్రయోః,

ద్రుతపరిరంభాత్, ఔష్యక్యాత్ కిన్మూలింగనం. తత్ర యన్నిపీడనం తస్య తమత్వం సమాత్వం దధాతు ప్రాప్తిత్వవిక్షేపాత్త్యక్తభోగేన శక్తేణ సంప్రతి త్వప్రసాదాన్నిష్కంఠకం స్వారాజ్యం భుజ్యతామిత్యర్థః. అత్ర దార్ధ్యస్యామాధద్రభిమేతి విశేషణగత్యా నిపీడనత్వమత్వం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమ్. హృదయస్య నిపీడనత్వమత్వసంబంధేఽచ్యుసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽసంబంధరూపాలిశయోక్తి రిత్యర్థాలంకారః. వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సంబుజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'అయుజి నయంగ రేఫతో'యకారో యుజి చ నజా జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాల్.

ఓ మి త్యుక్తవతోఽథ శార్జ్జిణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ
స్తస్తి న్నుత్పతితే పుర స్పరమునా విన్దో శ్రియం బిభ్రతి,
శత్రూణా మనిశం వినాశశశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి
వ్యోమ్నీవ భుక్తుచచ్చలేన వదనే కేతు శ్చకారాస్పదమ్
ఇతి శ్రీమాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఘనే
కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమః సర్గః.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునా నారదే, ఇతీథంభూతాం వాచం, వ్యాహృత్య ఉక్త్యా, నభ ఉత్పతితే ఖముత్పతితే, పురః అగ్రే. ఇందోః శ్రియం బిభ్రతిసతి, అథ ముని వాక్యానంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతో తథాన్విత్య త్యంగీకృతవత ఇత్యర్థః. 'ఓ ప్రక్షేపంగీ కృతా రోష'ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశుపాలః, 'వసజ్ఞేతో'హ్ర లాకాదాఙ్గా జి'తి ఇన్ద్రజ్ఞ ప్రత్యయః తం ప్రతి క్రుద్ధస్య శార్జ్జిణఃవదనే వ్యోమ్నీవ, అనిశం నర్వదా అవ్యధిచారేణేత్యర్థః శత్రూణాం వినాశస్య పిశునః సూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షీణానాం వినాశకృ ది'తి కాస్త్రాచితి భాషః కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యుతో వతాకాయాం గ్రహోత్పాతాదిలక్ష్యస్య' తి విశ్వః భ్రువటిచ్చలేన భ్రూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితి చకార, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి ని పాతనా త్పుడాగమః. ఏలేన కావ్యాల్లథ భూతవీరసహకారిణో రాద్రస్య స్థాయీ శ్రోధః స్వానుభావేన భ్రువట్యా కారణభూతోఽనుమేయ ఇత్యుక్తం తదా తదవినాభూత స్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయీప్రయత్నావదమనామక ఉత్సాహోఽపురుషస్సు ఏవే త్యనుసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం బిభ్రతీత్యుక్త మునే రిందుక్రియోఽయోగా త్తత్వ దృశిమితి సాదృశ్యాక్షేపాల్ అసంబంధవదన్యసంబంధరూపా నిదర్శనాలంకారః. వదనే

వోగిమ్మి వేతులపమా. క్రుకుటిచ్చలేన శేతు రితి భలాదిశద్దేనానత్యత్వప్రతిపాదన
రూపాఽపహ్నుపః. తత్ర శక్రువివాశమాచనాయ శేత్వపేక్షితేందుసాన్నిధ్యవోగిమా
వస్తానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నువోపకారకత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః
చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయోచ సర్గాంత్యక్తోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః.
యథాహ భగవాన్కావ్యకారః—మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని
కాస్త్రాణిప్రధంతే, వీరపురుషాన్యాయుష్షత్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చప్రప
త్తారో భవంతీతి కాష్టాలవిశ్రీడితం వృత్తమ్. సూర్యాశ్చైర్వర్తసభాస్తతాస్సగురవ
కృష్ణాలవిశ్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతత్వాస్పృత్యభేదః. యథాహదండి—'సర్వ
రసవిషిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైః స్ఫుసంధిభిః. సర్వత్రభిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకసర్గసమాప్తిం కథయతి.—ఇతీతి
ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తా. మాఘకృతా వితి కవినామకథనం మహాకావ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన
లక్షణసంపత్తి స్ఫుటితా. శిశుపాలవధ ఇతి కావ్యనామకథనమ్. 'సామాన్యవచనస్యేతి
అనుప్రయోగః ఆత్ర తిక్తేంద్రియా తృణకట్టాభ్యాం గుణః 'సుపాంతిహించపుష్పతి
స్సౌశబ్ద మితి కథ్యత' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్చయకావ్యవర్ణనయోః ప్రథమ స్ఫుర్గ ఇతి
సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవము త్తరతాపి ద్రవ్యవ్యక్తమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాథ్యాయ కోలాచల
మల్లి నాథమారివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకషాఖ్యానాయాం ప్రథమఃసర్గః.

ద్వి తీ యః స ర్గః.

అథాస్మిన్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజమావహతి—

ఇయక్షమాణేనాహవాతః పార్థేనాథ ద్విషన్తురమ్,
అభివైద్యం ప్రతిష్ఠాసురానీతార్కర్యద్వయాకులః.

1

ఇయక్షమాణేనేతి. అథ ఇంద్రసూదేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్ట మిష్టతా, యజలే స్పన్తుతా బ్లటశ్చానబాదేశః. పార్థేనాథ పృథావులేనా యుధిష్ఠిరేనా, 'తస్యేద మి'త్యన్. అన్యథా 'స్త్రీభ్యోఽహి'త ధన్వన్. తతః పార్థేయ ఇతి స్యాత్. ఆహవాతః ఆకాశతః. హ్వయతే కర్మణి క్షుః సంప్రసారణే దీర్ఘః. అథ అభివైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయాభావః, 'అభిరభాగే' ఇతి కర్తృప్రవచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయా వా. ప్రతిష్ఠాసుర ప్రస్థాకుమిచ్ఛుః. తిష్ఠలే స్పన్తుతాదుప్రత్యయః. మురం ద్విషత్ మురాని, 'ద్విషాఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'సహాకే' త్యక్త 'ద్విషశ్శుశుర్వా వచనమి'తి వైకల్పిక షష్ఠీ ప్రతిషేధః. కార్కర్యద్వయేన సురకార్కర్యసూక్ష్మాత్కర్మరూపేణ. అహవా విప్రతిషేధాదావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయో స్సందేహవానానీత్, అతో మంత్రస్యాయమవసర ఇతి భావః.

వీణం మంత్రబీజం సందేహ ముచన్యన్య, మంత్రోచితదేశగమనమాహః—

గురుకావ్యానుగాం బిభ్రచ్చాంద్రీ మభి సభశ్శ్చియమ్,
సార్థముద్ధవసీరిభ్యా మథాసావాసదత్సరః.

2

గుర్వతి. అథ సందేహానంతరం, ఆసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదవ్యయాభావః. కర్తృప్రవచనీయత్వేనా ద్వితీయా. గురుకావ్యా బృహస్పతిశక్తౌ, అహగౌ అనుయాయినౌ. యస్మాం తాం 'గీష్వతి ర్ధిషణోగురుః, శుక్రో వై త్యగురుః కావ్య' ఇతి చామరః. చంద్రస్యేహం చాంద్రీం, క్రియం చిద్రత్. ఆత్ర క్రితుల్యాం క్రియమితి నిదర్శనార్థేదః. ఉద్ధవసీరిభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాం సహ, సదః సభాం, ఆసదత్ ఆగమత్, రాజసవసః ప్రాసాదత్వాదితి భావః. సదే ద్భుజి పుష్పాదిత్వాచ్చేరణాదేశః. ఆత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమాదుశ్యా ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిశ్కలాకే వా మంత్రయే (ద్భావభావినౌ) తావిభావిత' ఇతి.

జాజ్వల్మమానా జగతశ్చాంతయే సమువేయుషీ,

వ్యద్యోతిష్ట సభావేద్యా మసౌ సరశిభిత్రియా.

3

జాజ్వల్మమానేతి. జగతః లోకస్య. శాంతయే అనువద్రవాయ, సమువేయుషీ

మిళితా, జాబ్యల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతోరేకానో హలాదేః క్రియాసమభి
హృతః' ఇతి యజ్ఞః.—తతో లటక్యారణదేశే టావ్. అసౌ సరాః పురుషా ఏవ, శిఖినః
అగ్నయః, తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే' త్యయజాదేశే టిద్ధాణి
త్యాదినా జీవ్. సభా ఆస్థానీ నైవ వేదిః పరిష్కృతాభూమిః 'వేదిః పరిష్కృతాభూమిః'
రిత్యుమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతేష్ట, 'ద్యుతేష్టజి' ఇతి వా తజ్. రూపకా
లంకారః.

రత్నస్తంభేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,

ఏకాక్షిన్-ఏసి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ.

4

రత్నేతి. రత్నానాం సంభా ఇతి వక్షీరమాసః. విశేషచర్యవసానాద్వికారార్థకవ్యం
లేషు సంక్రాంతప్రతిమాః సంక్రాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా
ప్రతియాతనే'త్యుమరః. తే త్రయః ఏకాక్షినః ఆసనఃకూటాపి, 'ఏకాదాకినిచ్చాసనహయ'
ఇత్యాకినిచ్చిత్యయః. పరితః ఆభితః సగృతః, 'పర్యభిభ్యాం చే' తి తసిల్ స చ 'సర్వ
పురుషభ్యాం న ధ ణా' సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిమ్యతే. పౌరుషేయే ప్రతి
బింబభూయస్తస్య త్పురుషసమూహేన, అప్యతా ఇవత్పులేష్టా, చకాశిరే, 'పురుష
ద్వ్యధవికారసమూహ లేన కృలేషు వక్తవ్య' మితి ధక్కే ప్రత్యయః. ఏలేన విజనత్వ
ముక్తమ్. యద్యపి 'నిస్తంభే నిర్గవాక్షే చ నిర్వికల్పంతర సంక్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే
వా మంత్రయేతావిభావిత' ఇతి కామండకే. ఏలేన మంత్రభూమేః స్తంభప్రాదుర్య
నిషేధో దృశ్యతే. తథాప్యేతస్యాసి విజనతోపలక్షణత్వా న్న దోష ఇతి భావః.

అధ్యాసామాసురుత్తుంగ హేమవీతాని యాన్యమి,

తైరూహే కేసరిక్రాంతప్రికూటశిఖరోపమా.

5

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హేమ
వీతాని, అధ్యాసామానుః అధిశ్ఠానః, యేషావవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశ్ఠానానాం కర్త' తి
కర్తత్వమ్ అసంపదనేన లిట్. 'దయాయాసశ్చ' తి అఙ్ ప్రత్యయే 'కృష్ణాను
ప్రయుజ్యతే లిటీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః 'అఙ్ ప్రత్యయవ త్కృష్ణోఽనుప్రయోగస్య'
తి కృష్ణ. —ఏవేతి నియమాదస్తే ర్నాత్తనేపదమ్. తైః పీతైః. కేసరిభిః సింహైః,
క్రాంతానాం ప్రికూటస్య ప్రికూటాదేః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం ఊహే
ఉఃథా, వహే కర్తృణి లిట్ సంప్రసారణమ్. పీణి కూటాస్యస్యేత్యన్వర్థ' సంజ్ఞా
'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగమి' త్యుమరః. ఉడమాలంకారః.

గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,

హరి ర్విప్రప్రతిషేధం తే మాచచక్షే విచక్షణః.

6

గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచక్షే ఇతి విచక్షణః వక్తా
'కర్తరిన్య డి' తి న్యాసకారః. 'అననయోశ్చ ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిణః ఖ్యా

భాదేశాభావః. హరిః, గురోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవృక్షేష్వభ్రాత్రోః, ద్వయాయా' ద్వాభ్యాం గురుభ్యామిత్యర్థః. గురుణోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వో క్తయోః, తం విప్రతిషేధం విరోధం, ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాక్, తుల్యబలవిరోధో వి ప్రతిషేధః.

ద్యోతితాంతస్సభైః కుందకుట్టలాగ్ర దతః స్థితైః,
స్థుపితేవాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ. 7

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు బంధూ ణ్బంధజేవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్టలాగ్రదతః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుద్ధపుష్పవరాహేభ్య' శ్చేతి అగ్రాంతపూర్వపరబహువ్రీహేః సమా సూతో వై భాషికో దతాదేశః. తస్య హరేః, సరస్వతీ వాక్, అంతః ప్రధానా సభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః. సా ద్యోతితా ప్రకాశితా యైఃతైః స్థితైః స్థుపితేవ ఊహితేవ, స్థుపితే ర్జ్యంతరా త్కర్తృణీకైః 'అర్చిత్ర' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం ప్రాప్య' శ్చేతి ప్రాప్యః. శుద్ధవర్ణాన్ముటాక్షరత్యాత్ స్వచ్ఛకాంతిరభవత్. అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధి స్సాన్నివహేతుకత్వ ముచ్చేదితే స్థితపూర్వాభిభాషీనాం రితి భావః.

కార్యవిప్రతిషేధ మాపేద్య తత్ర స్వమత మాపేదయుక్తో మండితంమన్యత్వం తావత్సరిహరతి.—

భవద్గిరామవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,
పూర్వరంగః ప్రసంగాయ నాటకీయస్య వస్తునః. 8

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావప్రసంజనా యేత్యర్థః. నః అస్మాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదసాధముచ్యంలే, న తు సిద్ధాంత త్వేనేత్యర్థః. తథాపి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యకాలా, తత్రత్యక్తార్హి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే, అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధ నాభ్యో రంగవిఘ్నకాంతికారి నాంపీపాతగీతవాదిత్రాద్యనేకాంగవిశిష్టః నాట్యాదౌ కర్తవ్యః కర్తవీషః. తదుక్తం వసంకరాజీయే—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగ విఘ్నీకాంతయే, కుశీలవాః ప్రకర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత' ఇతి. స పూర్వ రంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర కర్తవ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాఘ్నో తస్య 'అయనే' ఇతీయాదేశః. తస్య వస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవర్తనా యేతి యావత్. అతః ప్రథమనాదో స దోషయేతి భావః. పూర్వరంగః ప్రస్తావ నేతి రంగరాజః. తద్వింత్యం పూర్వరంగం విధాయాదా సూత్రధారే వినిగ్ధతే, ప్రవిశ్య తద్వదవరః కావ్యయాస్థావయన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగత్వ తతః ప్రస్తావనేతిచ, ఆరంభే సర్వనాట్యానామేతత్సామాన్యమివ్యత' ఇతి. దశరూప కాద్యుక్తభేదవిరోధాదితి. అత్ర హరివాక్య పూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వయావ సామా

వ్యస్య వాక్యద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథక్పిదేకాత్ ప్రతిపస్తూపమాలంకారః. లక్షణం తూత్తమ్.

సంప్రతి స్వమత మాహః—

కరదీకృతభూపాలో భాగ్యభి ర్జిత్యరైర్దిశామ్,
విసాప్యస్తదలం భూష్టు రిజ్యాయై తపస సుతః.

9

కరదీకృతేతి. దిశాం చిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇన్దుష్టిసర్విభ్య శ్చే'తి కర్వరవ్. కృద్యోగా త్కర్తృణి వస్తీ బ్రాతృభి గ్భీమాభిః, హేతుభిః, కరదాః వష్టభాగప్రదాః, 'భాగభేయః కరోబల'రిత్యమరః. తత శ్చిన్యః. 'ఉర్వాదివిదాచశ్చే'తి గతిసంజ్ఞాయా 'కుగతిప్రదయ' ఇతి నిశ్చయమాసః. ఆకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తపోత్తః, పశ్యకరాజయండలశక్యర్థః. తపసస్సుతః ధర్మపుత్రః, 'తపశ్చంద్రాయనాదా స్సాధ్యరే' లోకాంతరేఽసి 'చే'తి విశ్వః. ఆస్త ద్విసాసి అస్తాభీన్వాసీత్యర్థః. 'పృథివీనే'త్యాదినా తృప్తీయావికల్పావృత్తే వందమా. ఇజ్యాయై యాగాయ, యజేర్థావేక్యవ్. 'పచిన్య వీ'త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థి. అం సమర్థః భూష్టు ర్భువితా భవనశీలః, 'భూర్భువిష్టుర్భువితే'త్యమరః. 'హాదన్యశ్చిన్య'రితి చకారాత్ క్షుప్తప్రత్యయః. 'జ్జిలిచ' ఇత్యత్తగకార ప్రక్షేపా ద్దుశాభావః. తథాచ జయూతిత్యః. తత్రైవ గకారోఽసి చ తత్తవభూతో నిర్దిశ్యతే. అతో జైత్రయాత్రైవ కార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

నమ యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముభయూనుసరణం స్యా త్రతాహ.—

ఉత్తిష్టమానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్యమిచ్ఛతా,

సమా హి శిష్టై రామ్నా తౌ వర్తన్యంతౌవామయ స్స చ.

ఉత్తిష్టమానఇతి. ఉత్తిష్టమానః పథ్యమానః, 'ఉదోఽనుర్ధ్వకర్తృణి' త్యాత్త శేషదష్. పరః శత్రుః, పథోఽనపేకం పథ్యం. హిత మారోగ్యం చ ఇచ్ఛతా పుంసేతి శేషః. నోపేక్ష్యః ఔదాసీన్యేన వర్తవ్యుః, కుతః హి యస్తాత్, వర్తన్యంతౌ వర్తిమ్యమాణౌ 'లృటస్య ద్వే'తి సదాచేతే 'పృథ్యుగ్భ్యుపసో' రితి విభావయా పరస్మై షదం. 'సపృథ్యుగ్భ్యుపసృ' ఇతిడభావః. అమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః. సశత్రువ్ కష్టైర్భీతిజ్ఞైః, సమా తుల్యపుత్రీ, అమ్నాతో అభ్యాతో. 'అప్రియసోఽన్యరే ద్వృద్ధి ర్నవనర్థాయ రోగవ' దితి. అత స్తస్యానుపేక్ష్యత్వాదు భయానుభూతిః కుత ఇతి భావః. ఉచమాలంకారః.

న చేత్థం స్వార్థపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థత్వాదస్యాః ప్రపుత్తి రిత్యాకయేవాహ.—

న దూయే సాత్యతీసును ర్యన్తహ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్.

11

నమాయఇతి. సాత్వజీమానుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హతేః
పితృన్వసా. 'ఉత్పాదిభ్యోఽఞ్'. తస్యాః సూనుః శిశుపాలః, బంధురసి భులో నమృవ్యృ
ఇతిభావః. మన్యా మవరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్. 'మధద్రుహే' త్యాదిహచతుర్థి.
తత ఇతి శేషః. యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నమాయే నమతప్యే దూఞో వైవాదితా
త్కర్తృ లబ్ధుత్తమపురుషైకవచనమ్ కింతు లోకం దుదన్యాతే గర్హితం దహతీతి యత్,
'లుపనవచరణవజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యజ్. 'జపజభదహదశభంజ
వశాం చే'తి అభ్యాసస్య సుమాగమః. అథో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతి దుఃఖ
మనుభావయతీశ్వర్థః, దుఃఖితాప్రాప్తిలోమ్యఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైచ్ఛన్య ఏవాభియా
తమ్యః పార్థస్య ప్రార్థనయాపి పశ్చాత్సమాధేయ ఇతి భావః.

స్వమతం నిగమయత్ పరమతం శుక్ర్రాఘః పృచ్ఛతి.—

మమ తావ న్నత మిదం శ్రూయతా మంగ వా మపి,

జ్ఞాతసారోఽపి ఖల్వేక స్సంపిద్ధగే కార్యచస్తుని.

12

మమేతి. తావత్ భవన్తత్ర శనజపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మకమిదం, అంగే
త్యాచంద్రణే అన్యయమ్. 'అఞ్సంబోధనార్థకాః, స్యుః స్థా ట్సా డంగ మేహైభాః'
ఇత్యమరః. వాం యువయోరసి. సూ. యుష్మదస్తదోష్మస్తీరతుర్థీ ద్వితీయాన్యయోర్వాం
నావా వి'తి వామాదేశః మతం శ్రూయతాం, విధౌ లాట్. తవపి మయాశ్రోతవ్యం
అన్యథా సందేశానివృత్తే రితి భావః. విదవ నై కుత స్సందేశాస్తతాహ—జ్ఞాతసారిః
జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽప్యేకః కార్యచస్తుని కర్తవ్యార్థే సంపిద్ధగే సంశేషిభు, అతో మమాపి
సందేశా ఇత్యర్థః. దివా ఉపచయే కర్తరి లభ్. సుత్వధలేష్. సామాన్యేన విశేషసమర్థన
యాపాఽర్థాంతరన్యాసః.

యావదర్థపదాం వాచమేవమావాయ మాధవః,

విర రామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

13

యావదితి. మాధవో హరిః, యావా నర్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణ'
ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం ఆభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః.
వాచమేవమావాయ గృహీత్యేత్యర్థః. విరరామ తూష్ణీమాస, 'వ్యాఙ్మరిభ్యోరమ' ఇతి
పరస్మై వచన్ తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మితభాషిణః, భవ
న్తీతి శేషః. పృథాలాపనిషేధా దితి భావః. పూర్వపదలంకారః.

అథావ్తభిః కులశేన రామం వర్ణయత్ తద్వాక్య మవతారయతి.—

తత స్సపత్నా సనయస్సరణామశయస్సురా,

ఓమైన రామో రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచనా.

14

తతఇతి. తతః రామో జగాదేత్యుత్తరేణాన్వయః. సవశోఽపి రిపుః 'రిపావైరిస
వశ్చారి' రిత్యమరః. తస్యావసయః ఆపకారః, తస్య స్తరణేన యః అనుకయః పశ్చా
త్తావః, 'భవేదనుకయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతీత్య

నుశయహ్నుః లేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్సృవమితసమాసః. రామాయా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామోష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, 'లేనవిత్తస్ఫురాచుప్పణపా వి'తి చుంచు ప్పితృయః. 'ఓష్ఠోష్ఠప్రయోగస్సమాసే వే'తి పరమాచక్ష. లేనో వైసోపలక్షితః. సమరసుర తయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానుప్రసమోస్సంస్పృష్టిః.

వివక్షితామర్థవిద స్తస్య నివృత్తిసంహృతామ్,

ప్రాచయ స్వచనవ్యాధేర్గిర ముత్తరపక్షతామ్.

15

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్యాభిమానా దగ్రే వక్తృమిష్టాం, వచే ర్హృణో వా సన్నంతా శ్కర్తృణీకృతః. తత్తతే వివక్షితానివివేక్ష్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృతాం రామానురోహచరుద్ధాం, అర్థవివక్షి అర్థజస్య, అతవివచనవ్యాధే రుద్ధవస్య, గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాచయత్, స్వయమనత్పక్షావలంబిత్యాదితిభావః. ఏలేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

ఘూర్ణయ స్మదిరాస్వాదమదపాటలితద్యుతీ,

రేవతీవదనోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

16

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మదసేన, పాటలితా ఈషద్రక్షీకృతా, ద్యుతి ర్మయోస్తే, రేవత్యా జేవ్యాః, వదనే యదుచ్ఛిష్టం మద్య రేవన తాంబూలాది, అక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. లేన పరిపూతే శుద్ధే, పుటే యయోస్తే దృశౌ ఘూర్ణయత్ భాగ్యమయన్నితి మద్యవికారోక్తిః. ఉచ్ఛిష్టపరిపూతే కృత్ 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మి'తి స్మరణాత్. ఉచ్ఛిష్ట పావనత్వవిరోధస్యాభాసత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసల్వే విరోధస్య విరోధా భాస' ఇవ్యత ఇతి లక్షణాత్.

అక్షేషలోలుచవధూ ప్రస కార్కశ్యసాక్షిణీమ్,

మూపయ స్మభిమానోన్మైర్యసమాలాం ముఖానితైః.

17

అక్షేషేతి. పునః అక్షేషలోలుపాయాః అలింగనలబ్ధాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, ప్రసయో కార్కశ్యస్య కార్యస్య సాక్షిణీ ముషద్రక్షీం, నిత్యం పీడ్యమానామితి భావః 'సాక్షాద్విష్టరి సంజ్ఞా యా మి'తి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినివృత్తయః. వనమాలాం అభిమానోన్మైరహంకారతవైః ముఖానితైర్నికాన్వసవతైః, మూపయత్ హ్లాదయత్, మూయలేర్వ్యంతాల్లక్ష్యతాదేశః. 'అదేచ' ఇతి అల్వే పుగాగనుః. అమూనే మూనసంబం ధాభిధానా దతికయోక్తిః.

దధత్సంధ్యామణవోమ్యమస్ఫురత్తారాసుకారిణీః,

ద్విషద్వేషోఽరక్తాంగసంగినీ స్వేదవిఘ్రవః.

18

దధదితి. పునః సంధ్యయా ఆరుణే వ్యోమ్నీ, స్ఫురంతీ స్తారాః. అనఘర్యంఠేతి కథోక్తాః, కుజః ద్విషతి శక్ర, ద్వేషణ, ఉఽరక్తేంద్రంకే వల్లవీ సంగినీ స్ఫుతాః, స్వేద

విప్రుః స్వేదబిందుః, 'పుష్పంబిందుపుష్పతాః పుష్పంసో విప్రుః స్త్రియా మి'త్యు
మరః. దధత్ దధానః 'నాభ్యస్తాచ్చతు' రితి నమభావః. ఉదమాలంకారః.

ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగ దళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధచ్చౌతపల్లవీమ్.

19

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం మ్యూతానాం,
పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం ద్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేషా
కర్తృణీకైః యజాదిత్యా త్వం ప్రసారణమ్ 'కృష్ణోత్తరాసంగో' నీలాత్తరీయమ్. 'ద్యౌప్రా
వారో'త్తరాసంగో నమా బృహతికా తథా, సువ్యాస ముత్తరీయం చే'త్యమరః. తస్య
రుచం, చూతపల్లవస్వేమాం చూతపల్లవీం, విదధత్ విదదానః లాహితమిత్రణాచ్ఛాత
పల్లవపథ్యాప్రాం కుర్వన్మిత్యర్థః. 'ధూమ్రధూమతాకృష్ణబాహితే' ఇత్యమర పదనాత్.
అత్రావ్యసరుచోఽవ్యవీయత్యామోగాత్సావ్యక్యాజ్జేపే నిదర్శనా.

కమద్వికన్యావక్త్రాంతర్వాసలబ్ధాధివాసయా,
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధముద్వమన్.

20

కమద్వితి. పునః కమద్వికన్యామూః చేతత్యాః, వక్త్రస్య, అంతరభ్యంతరే వాసేన
క్లిత్యా, లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తప్తభసారభవాసితయేత్కర్థః.
'సంస్కారో' గంధమాల్యాద్యై ర్యస్మాన్ప్రత్యధివాసక మి'త్యమరః. మదిరయా,
కృతానువ్యాధం కృతసుసర్గం, ప్రియాగంధూషగంధినమిత్కర్థః. 'వృధజహరనువసర్గ'
ఇతి అనువసృష్టావత్ప్రీత్యయఃవినామవసృష్టా ద్వ్యధేర్ధృత్వాత్ప్రీత్యయః. ముఖామోదం ముఖ
గంధవిశేషమ్. 'అమోదస్సౌ'నైరిహ్లా రి' త్యమరః. ఉద్వమన్ ఉద్గిరన్ అత్ర మదిరా
రామముఖయోః, స్వగంధతిరోధాసేన, రామాముఖతద్గంధూషచుప్య గంధస్వీకారా
తద్గుణయోః కత్తోత్తరస్యాత్కవిశేషక లేన పూర్వసాపేక్షత్వా దంగాంగభాసేన సంకరః.
'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాన్పూరి'రితి లక్షణాత్.

జగాద పదనచ్చద్వపద్వపర్యంతపాతీనః,

నయ న్నధులిహ శ్చైవ్యత్య ముదగ్రదళనాంశుభిః.

21

జగాదేతి. పదనమేవ ఛద్వకవటం, యస్య తత్పద్మం పదనపద్మమిత్కర్థః. ఇలాది
శబ్దేనానంత్యత్వ ప్రతిపాదనరూపాఽపహ్నువః. తస్య పర్యంతపాతీనః ప్రాంతచారిణిః,
మధుని లిహంతీతి మధులిహః మధుపాఞ్, క్విప్, ఉదగ్ర రుచ్చితై ర్దళనాంశుభిః దంత
కాంతిభిః. శ్చైవ్యత్యం ధావళ్యం, నయన్ విమం జగాద తద్గుణాలంకారః. తస్య మధుప
సన్నిధావకపదనాపహ్నువసాపేక్షత్వాత్తేన సంకరః.

రామో జగాదే త్యుక్తం, కిం తదిత్యాకాంతయామాహః—

యద్వాసుదేవేనాదీన మనాదీనవ మీరితిమ్,

వచస స్తస్య సపది క్రియా కేవల ముత్తరమ్.

22

యదితి. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యసీనం ఆకాతరం, నాస్త్యాదీనవోఽన్యే త్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష ఆదీనవోమత' ఇతి విశ్వః. యద్వప ఈతం 'ఉత్తిష్ట మానస్త చర' ఇత్యాది నా యానవత్ మశ్రీత్య య దుక్త మిత్యర్థః. తస్య వచనః, నచి, క్రియా కేవల ముత్తరం నద్యోఽనుష్ఠానమే వోత్తరం, సిద్ధాంతత్వేనోక్తత్వా దితి భావః.

అతైతదేవ ప్రతిపాదయన్, అసన్యాతికయనీయతయోచన్, రోతి.—

నైతల్లఘ్నపి భూయస్యా వచో వాచాలిశయ్యతే,

ఇంధనౌఘధగవ్యగ్ని స్త్విషా నాత్యేతి పూషణమ్.

23

తైతతి. లఘు సుక్షీప్తమపి, విశ ద్వచః. భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాశీత్యర్థః. 'ద్వివచనవిభజ్యే'త్యాదినా ఈయసున్. 'బహోర్దోషాభూచబహో' రితికారలూఙః. బహోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే. గుర్వర్థత్వా దితి భావః. శీఘ్ర కర్మణి లటి యక్. 'అయజ్యీశీ'తి అయజాదేశః. తథాహి—ఇంధ నాఘా దహతీతి ఇంధనాఘధగ్ కావ్యరాశిదాహకః, భూయానశీత్యర్థః. 'కేషిఘ్నత్వ ధత్వర్థఘ్నాః అగ్నిః త్విషా ప్రభయా, భూషణం సూర్యం, అల్పమపీతిభావః. నాత్యేతి నాతితామతి, తేజసః ప్రభావశ్చ మివ వచసోఽర్థవత్త్వమలంఘ్యత్వహేతు రిత్త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్య బింబప్రతిబింబతయోక్తే ర్ద్వైతాంతాలంకారః.

యది హరివచో నాతిశయ్యతే అలం తర్హితవాల్పవాగాడంబరై రత ఆహ.—

సంక్షీప్తస్యావ్యత్యోఽనైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః,

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే.

24

సంక్షీప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేన, సువిస్తరతరాః ప్రపంచ తరాః, 'ప్రథనేవావకట్ట'ఇతి ఘట్ ప్రతిషేధే. 'ఋషాదోర వి'త్యవ్ మేవాచః, సంక్షీప్త స్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరియసః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్, అస్తోభ మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రనిదో విదు'రితి లక్షణాత్. అనైవ వాక్యస్య నాన్యస్య భాష్యభూతాః భాష్యే గృహాః నిత్యసమాజః. 'త్వాదా జఃతా భూతం క్షీలం సమేతతీతే చిరేత్రి ష్వి'తి వైజయంతీ. వ్యాఖ్యానయాపా భవంత్యీత్యర్థః. సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషా భాష్యం. 'సూత్రస్థం పదమాదాయ వాఙ్మయ్యుత్తరానుసారిభిః, స్వపదాని చ వర్ణ్యం లే భాష్యం భాష్యవిదోవిదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేష ప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానయితే న త్వలికయాయ. ప్రత్యాఖ్యానయత ఇత్యదోష ఇత్యర్థః. ఉపమాంకారః.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయత్వా 'కత్తోన్యప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః ప్రత్యాపయే—

విరోధివచసో మాకాన్వాగీశానపి కుర్వతే,

జడానన్యనలోమార్థా ప్రవాచః కృతీనాం గిరః.

25

విరోధీత్యాది. కృతినాం మళలానాం, గిరః కర్తృభిః, విరోధివచనః కృతిహల వాదినః, వాగీశాన్ వాక్పతీనః, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యుచ్యతే. మూలాన్ నిర్వాచకః, కర్తృతే జడయంతీత్యర్థః. అనుబాంమోఽనుకూలః, అర్థోఽభిధేయం. యే హంతే అనుబాంమార్థాః అనుకూలవాదినఃకర్తృభిః. తాన్ జడాన్ మందానసే ప్రవాచకః ప్రగల్భవాచకః, కర్తృతే, అతోనాన్యద్విరుః కృతివాచ్యా ఇతి భావః. ఆత్ర వాగీశానాం మూలకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్తృకరణాచ్చ శక్యపన్తుపర్ణనయాచో విశేషాలంకార భేదః. అనంబంధే సంబంధుపాలితయోక్తిప్రతిభోక్తాపిత ఇతి సంకరః.

సన్వాత్సనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫల ముగ్రహ' ఇతి న్యాయేన కాస్త్రజ్ఞ పచనం కృతిహలమపి గ్రాహ్యమేవేత్యాశంక్యాహ.—

పద్మణా శ్శక్తయ స్తీప్ర సిద్ధయశ్చోదయా స్త్రయః,
గ్రంథానధీత్య వ్యాకర్తు మిత దుర్వేధనోఽప్యలమ్.

26

పడితి. దుష్టామేధా యేహంతే దుర్వేధనో మందిబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యవసిచ్చ) జామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్చిక్యయః. గ్రంథానాశనాదీన్, అధీత్య పతి త్యా, గుణాః సంధివిగ్రహయానానజ్జైదిభావనమాశ్రయాభ్యాః పటో, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాభ్యా స్తీప్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యఃపురుషార్థా లాభాత్తతాః తాశ్చ తీప్రః ప్రభావసిద్ధిర్మంత్రసిద్ధిరుత్సాహసిద్ధిశ్చేతి. ఉదయాః పృథ్వి త్తయస్థానాని చ త్రిణీతి న్యాయేన ఉదయా ఉదయంతే—తత్రపృథ్విత్తయోపూర్వోక్తశక్తి త్రయసాధ్య శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వాసస్థాత ఉదయయాపచయో స్థానం సామ్యేనావ స్థానంతే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తుం వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః. 'పర్యాప్తివచనే వ్యలమర్చేష్వీతి తుముక్ ప్రత్యయః. పంచాంగవిర్ణయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదివ్యరూప సంఖ్యామాత్రపాతకానా మకాస్త్రజ్ఞత్వా దుర్వేధవాదయో నగ్రాహ్యపచన ఇత్యభినందిః. అత్రాచరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహణో నూనమాననం జైవిధ మాశ్రయః, పద్మణా శ్శక్తయ స్తీప్రః ప్రభావోత్సాహమంత్రయాః. త్తయస్థానంచ పృథ్విశ్చ త్రికర్ణో నీతివేదినామ్.' ఇతి అత్రావిజగీషోర్వైర్వైస్థాకరణలక్షణమైక్యం సంధిః విరోధోవి గ్రహః. విజగీషో రంఠం కృతి యాత్రా యాగమ్. తయోర్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాల ప్రతీక్షయా కూష్ఠీ మధస్థాన మాననమ్. దర్పలప్రబలయోః క్రియోః వాచికమాత్మన మర్పణం జైవిధీభావః. అవిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః శోకదం డోత్థం కేజఃప్రభావః. కర్తవ్యాకేఫు ణ్ఢేయాన్ ప్రయత్న ఉత్సాహాః పిద్యుణ్మచింతనం మంత్రః. సుగమమన్యవీతి సంకేపః. ఆత్ర 'కేహంబిల్లక్షణాన్యవ్యంలే—'ఉక్ప్రప్త బలవీర్యస్య విజగీషోర్దైర్విణి, గుణానురక్తప్రకృతే ర్నాత్ర యాగమితి స్పృశమ్. అననం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సనమ్, ఒర్భర్హస్య సామర్థ్యేఽధికారా ద'వనం స్పృశమ్. అరేశ్చ విజగీషోశ్చ తస్మిందక్షమచ్యుత' ఇతి. జైవిధీభావస్తు—'బలినో మాకున్యా—4

ద్విపతో ర్ద్వజ్ఞో వాచాత్మానం సమర్పయేత్, దైవధీభాషేన వశేత కాకాక్షివ దల
క్షితః. ఉద్భిద్యమానో బలవాన్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులాద్గతం సత్యమార్యమాశ్ర
యేక బలాత్కట' ఇతి ఉద్భిద్యమానస్తు పరో నోపేక్ష్య ఇతి హరేర్వాక్యం యానాక్రిత
మభిప్రేత్య ఉత్తవానితి సంక్షేపః.

నను కాస్త్రోక్తార్థవ్యాఖ్యాతైవ కాస్త్రజ్ఞః సవివ గ్రాహ్యవచనశ్చేత్యాశంక్య
నేత్యాహ.—

అనిష్టోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్నినో వృథా,

నిమిత్తాదపరాధేషోర్ధానుష్కన్యేవ వల్లితమ్.

27

అనిష్టోడితేతి. అనిష్టోడితం అనాలాదితం కార్యం యేన తస్య, కార్యకార్య
మజానత ఇత్యర్థః. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్ని వాచమాకః, 'వాచోయుక్తిపటుర్వాగ్ని
వాచమాకశ్చ వత్తరీ' త్యమరః 'వాచోగ్ని' రితి గ్నినిప్రత్యయః తస్య వాగ్జాలం
వాగాడంబరం నిమిత్తాల్లక్యోత్, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ నమం విసు'
రితి వైజయంతీ. అపరాధేషః స్థుతిబాణ్యధయః ప్రహరణ మస్మేతి ధానుష్కం ధన్వీ.
'ప్రహరణ మి' తి తక్. 'ఇనుయక్తాంతాత్కః, ఇనువధస్యచే' తి షత్వం. 'అపరాధపృష
తోఽసౌ లక్ష్మ్య ద్యశ్శుప్తసాయఃః, ధన్వీ ధనుష్టాక్ ధానుష్క' ఇతి చామరః
తస్య వల్లితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచోగ్రాహ్యం న తు వాచాటస్మేతి భావః.

ఇత్థం హిస్తుణ్యాది పాతమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి న్వయం మంత్ర
స్వరూప మాహ.—

సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్యాంగస్కంధపంచకమ్,

సౌగతానామివాత్మానోన్య నాస్తి మంత్రో మహీభృతామ్.

28

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణి వేత్తువమితసమానః వ్యా
ఖ్యానే సౌగతానామివేతి లింగాత్. లేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషుశరీరే
ష్వివ, సర్వకార్యేష్విత్వర్థః అంగాని స్కంధా ఇవేతి పూర్వవ త్సమానః. లేషాం
పంచకం ముక్త్యా, స్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్తేష్వర్థః. పంచ పరిమాణ
మస్మేతి పంచకః 'సంఖ్యాయా స్పంజ్ఞాసంఘమాత్రాధ్యయనే ష్వి'తి కన్వీత్యయః
సుగతో భక్తి ర్భజనీయో యేషాం సౌగతా బాధ్ధాః 'భక్తి'రితి సూత్రేణ అజ్ఞాత్యయః
లేషా మన్య అత్రైవ, మహీభృతా మన్యో మంత్రో నాస్తి కర్తవ్యమారంభోపాయః,
పునష్చద్రవ్యసంచత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాం
గాని, యథాహ కామండకః—'సహాయస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః
వివత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిచ్ఛత' ఇతి. రూప వేదనా విజ్ఞానసంజ్ఞా
సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తక్ర విషయప్రపంచో రూపస్కంధః తజ్ఞానప్రపంచో

వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః నామ ప్రపంచస్సంజ్ఞాస్కంధః. వాసనా ప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచభా వరివర్తమానో జ్ఞానసంతాన వివా త్తేతి జ్ఞాథాః. ఏవం చ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధపంచకాతిరిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్తాంగపంచకాతిరిక్తో మంత్రో నాస్తి త్యుపమాంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మేవే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతిభావః.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిశంబేదోష మాహ.—

మంత్రో యోధ ఇవాధీర స్వర్వాంగై స్సంవృతై రపి,

చిరం న సమాతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా.

29

మంత్రఇతి. సంవృతైః గురైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః, ఉర స్ఫులాదిభి శ్చిచ్ఛలక్షిత సర్వాంగసంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్రో విచారః, అధీరోభీయః, యుధ్యుత ఇతి యోధః భటభవ వచాద్యుచ్. పరేభ్యః అన్యేభ్యోఽపిభ్యశ్చ. 'పరంధూ రాస్య ముఖ్యేషు చరోఽరిచరమాత్మనో, రితి వైజయంతీ. భేదో విదారణం, తృతీయ గామిత్యం చ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంబితు మిత్యర్థః. న సమాతే న ఉచ్యతే. 'శకధృషే' త్యాదినా తుమన్ప్రీత్యయః. అతో న విశంబితవ్యం అన్యథా మంత్ర భేదే కార్యహానిః స్యాదితి భావః.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయాపి న విశంబః కార్య ఇత్యభిప్రేత్యాహ.—

ఆత్మోదయః పరజ్ఞాని ర్ద్వయం నీతిరితీయతీ,

తదూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

ఆత్మోదయఇతి. ఆత్మనః ఉదయో వృద్ధిః, పరస్య జ్ఞాని ర్ద్వానిః 'విజ్ఞాహజ్ఞ రిభ్యోనిరి' త్యాణాదితో ని ప్రకృయః. ఇతి ద్వయం ఇనం పరిమాణ మస్యా ఇయతీ వితా వతీ. 'కిమిచంభ్యాం వో ఘ'ఇతి వతుహావస్యముశ్చ 'ఉగికశ్చే'తి జిప్. నీతిస్థితి సంగ్రహః, వితద్ద్యయాలిక్తో న కల్పిస్తీతిచదాత్తోఽస్తీత్యర్థః. యదన్యత్ మెద్ధుగ్నాది వర్జనం, సర్వోఽప్యయమన్యైవ ప్రచంచ ఇత్యాహ—తదితి. తద్ద్వయ మూరీకృత్య అంగీకృత్య, ఊరీకృత మురీకృత మంగీకృతమి త్యర్థః. 'ఊర్వాదిచిహ్నాచశ్చే'తి గతి సంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసే త్స్త్వ అ్యబాదేశః. కృతిభిః కుశలైః, వాచ స్పత్యం వాగ్నిత్యం, కస్మాదిత్వాదలక్ష్పణ్యే 'వప్త్యాః కలిపుత్రే త్యాః'నా నత్యమితి స్వామి. త న్నచందోవిషయత్యాత్, బ్రహ్మాణాదిత్యాత్ వ్యుత్పత్త్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్తృణి లట్. 'తనో తేర్య కి'త్యాత్వం, తస్మాదాత్మోదయాధిరవిశంబా చ్ఛ్రు దుచ్ఛేత్యవ్యఇతి భావః.

నను లభోదయస్య కిం పరోద్భిత్త్యా నేత్యాహ.—

తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమ్నా మహీయసామ్,
పూర్ణశృంగిద్రోదయాకాంతీ దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవః. 31

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహిమ్నా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహానయమస్తాకం విభవ ఏతావానేవ ఆల మితి సంతోషలాభః, న, ఆత్ర తృప్త్యభావే పూర్ణ స్పృశ చంద్రోదయాకాంతీ, పృథ్వీర్థమితి భావః మహర్ణవ స్సముద్రవివ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ న దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమానమితి యావత్. న రాక్షాం పృథ్వావలంబుధిః కార్యం. 'అనంతుష్టా ద్విశా నష్టా స్సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టా నిర్లజ్జేవ కులూగ నేతి న్యాయోవితి భావః. నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బింబప్రతిబింబభావేనాపమ్యస్య గమ్యుచ్చే తస్మాత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతశబ్దేన తస్మాద్భిధానాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పానరుక్త్యా వత్తే రిత్యేకావశ్యలంకారః.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదా సుస్థిరం మనోభవతి స్వల్పయాపి యః,
కృతకృత్యో విధి ర్న నేత్యే న వర్ధయతి తస్య తామ్. 32

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, స్వస్థమాసీ భవతి, 'అరుద్విషదీతి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయతీతి మన్యే పారదహీనం దైవమపి జాగుప్సరే తత్ప్రసృతైః పారార్థ్యాదితి భావః. మన్యే ఇత్యే తస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇత్యేకత్వజుత ప్రతిరూపకమవ్యయమ్. 'మన్యే శంకే ధ్రినం దూషం ప్రాయ ఇత్యేవమాదయ' ఇతి.

కిం పరాక్రమలబ్ధవివోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాత మఘ్నుంతః పరాన్నోద్యంతి మానినః,
ప్రధ్వంసితాంధతమన స్త త్రోదాహరణం రవిః. 33

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానపంకజః. పరాక్ శత్రూ, సమూలం హత్యా సమూలఘాతం, అఘ్నుంతః అనస్తూలయంత ఇత్యర్థః, 'సమూలాకృత జీవేషు హక్ కృణ్గహ' ఇతి నిమిత్తాభ్యయః. 'హనస్తోర్విచ్చిలా' రితి సకారస్య తకారః. 'హాహంతే జ్ఞిస్తే ద్వి'తి కుత్వం కస్కాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగః, నోద్యంతి ఉదయం న ప్రాప్నువంతి, కింతు హత్వైవోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంశయతీత్యంధం గాఢం తత్తమః అంధతమనం. 'ధ్వాంతే

గాఢేఽంధకమన మి' త్యమరః. 'అవతమనమంధేభ్యస్తమన' ఇత్యచ్చి'త్యయః. ప్రధ్వం
సిత మంధకమనం యేన నః, ఉదయాత్పాగ్నితి భావః. రవిః ఉదాహరణం దృష్టాంతః,
అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహార్జున ఇతి వచనమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.
కించ అపద్మిన్నశక్త్రోః ప్రతిష్ఠైవ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠా ఖలు దుర్లభా,
అనీత్వా పంకతాం ధూళి ముపకం నావత్థితే.

34

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రువక్షం, అఖిలీకృత్య ఖలముత్సన్న మకృత్వా అనుష్ఠా,
త్యేత్యర్థః 'ఖలంతు ప్రహతస్థానమి'తి యావచః. ఖలశబ్దాత్. 'అభూతకద్యావేచ్యి'
రితి చ్చిప్రత్యయః. 'చాద్వి'తీత్యం తతోనన్ సమానః. ప్రతిష్ఠా దుర్లభాఖలు తథా
హి—ఉదకం కర్తృ-ఘాతం, స్వపక్షభావినిమిత్తార్థః పంకతా మనీత్వా అనధః కృత్యేతి
భావః. నావత్థితే, కింతు నీతైవైవ తీవ్రతీత్యర్థః. 'సమవప్రవిభ్యోః ఛ' ఇతాత్త సేవదం
వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

నన్వయ మేకాకీ శిశుపాలః కి మస్తాకం కరిష్యతీత్యాశంక్యాహ.—

ధ్రియతే యావదేగోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి నైంహికేయోఽసురద్రుహమ్. 35

ధ్రియతఇతి. ఏగోఽపిరిపుః, యావత్ ధ్రియతే అవత్థితే, ధృష్ట్ అవస్థాన
ఇతి థాతోస్తాదాదికా త్కర్తరి లట్. ఏజ్ శయ్యిష్ణి వ్యతి రిజాదేశః. తావత్తవధి
సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకల్యేఽవధావి' త్యమరః. తథాహి సింహికాయా
అవత్యం పురుష్ నైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్వర్పాచనైంహికేయో
విధుంతుద'ఇత్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ధక్' అసురద్రుహం దేవానాం పురోఽగ్రేసోమం
క్లిశ్నాతి బాధతే. ప్రాచుర్యా తోస్మిన్ గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా
దేగోఽపి శ్రతుః ఛేత్తవ్యః 'అగ్నేశ్వేషమృణాచ్ఛేషం శత్రోశ్వేషం న శేషయే'దితి
తాత్పర్యమ్. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

నను తుష్టోఽయం చైద్యః కిం నః కరిష్యతీ త్యాశంక్య తస్య బలవత్తాం వత్తం
మిత్రామిత్ర బలాబలవివేకం తావత్కరోతి.—

సఖా గరియాణ శత్రుశ్చ కృత్రిమ స్తా హి కార్యతః,

స్వాతా మమిత్రే మిత్రే చ సహజ ప్రాకృతా వపి.

36

సఖేతి. క్రియయా ఉపకారాదకారాన్యతరరూపయా, నిర్వృత్త కృత్రిమః.
ద్వితఃక్రియ, 'క్షేర్మమి'త్యమి'తి మన్. సఖా సుహృద్గరియాణ బలియాణ. ఏవం శత్రుశ్చ
కృత్రిమో గరియాణ, కుతః హి యస్తాత్ తా కృత్రిమమిత్రశక్తౌ, కార్యతః ఉప

కారాపకారహపకార్యవకాత్, నిర్వృత్తావిలి శేషః. ఉక్తకారోపాధే ర్యావజ్ఞీవ
మనపాయా దనయోర్మిత్రామిత్రభావోఽప్యనపాయాని గరియస్త్యమిలి భావః. సహ
జప్రాకృతౌ తు నైవ మిత్యాహ—స్యాతా మిలి. సహజస్సహజాతః, వికళరీరావయ
వవాక్, తత్ర సహజం మిత్రం మాత్సర్యసేయైవైత్సవ్యసేయాదిః, సహజశత్రుస్తుపితృవ్య
తత్సుత్రాదిః, ప్రకృత్యా సిద్ధః ప్రాకృతః, పూర్వోక్తకృత్రియసహజలక్షణరహిత ఇత్యర్థః.
తత్ర విషయానంతరః ప్రాకృతః శత్రుః తదనంతరః ప్రాకృతం మిత్రం, 'విషయానంతరో
రాజా శత్రుః' త్ర మతః పరమిత్యమరః. అపిశబ్దస్త్యర్థే. తౌ సహజప్రాకృతౌ తు శత్రూ,
అమిత్ర మిత్రే చ స్యాతాం, తాదాత్మికకార్యవశాదనియమేనోభయరూపతామావద్యే
తేన తు కృత్రిమవత్ శత్రుశ్చతురేవ, మిత్రం చ మిత్రమేవేతి కృత్రిమావేవ మిత్రా
మిత్ర గరియాంసౌ న తు సహజౌ, నాసి ప్రాకృతా విత్సర్థః ఏతేన కృత్రిమత్వం
సర్వాపవాదిలి సిద్ధమ్.

ఏవం చే దస్తాకం వైత్సవ్యసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమిత్రత్వాత్సంధాతవ్యః.
న తు యాతవ్య ఇత్యతాహ.—

ఉపకర్తారిణా సంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,

ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణమేతయోః.

37

ఉపకర్తేలి. ఉపకర్తా ఉపకారిణా, అరిణాసి సహజేన ప్రాకృతేనవేతి శేషః.
సంధిః కార్యః అరిత్వాపవాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలియస్యాః యావజ్ఞీవభా
విన్యాః తత్రోత్పన్నత్వా దిలి భావః. ఏవ మపకారిణాఽమిత్రేణాసి సహజేన ప్రాకృతేన
వేతిశేషః సంధిర్నకార్యః, మిత్రత్వాపవాదేన కృత్రిమకర్తృతాయాః గరియస్యా యా
వజ్ఞీవభావిన్యాః తత్రోత్పన్నత్వాదిలి భావః. నను సాక్షాదరిణా కథం సంధాతృత్వమిత్రేణ
వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాకంక్య క్రియయా తయో రైవపరిత్యాదదోషఇత్యాహః—
హి యస్తా త్కారణాత్ ఉపకారాపకారౌ ఏకయోర్మిత్రామిత్రయోర్లక్షణం స్వరూపం,
లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకరైవ మిత్రం అపకరైవ శత్రుత్వర్థః. తస్మాత్సహజమిత్రత్వేఽసి
చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.

అథ చైద్యస్య కృత్రిమకర్తృత్వం త్వయేత్వాదివత్సూ రాహ.—

త్వయా విప్రకృత శ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహద్వైరతరోః స్త్రియః.

38

త్వయేతి. హేహరే రుక్మిణీం హరతా, బంధుభి సైన్య దత్తాం రాక్షసధర్మే
జోద్యహితేత్వర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దిలి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రాక్షస
శ్చైవ సధర్మ్యా క్షత్రస్య తౌ స్త్వౌతా' విలి మనుః. త్వయా చైద్యో విప్రకృతః,
తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రియః, మహత్ప్రధానం
మూలం హి రూఢసంబృహ్తోఽయ మధ్గాంతరన్యాః. సామాన్యేన విశేషసమర్థవరూపః.

అథ తేనాసి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ.—

త్వయి భామం గతే జేతు మరాత్నీ త్వ పురీ మిమామ్,
ప్రాప్సి తార్యమణం మేరోరంధకార స్తటి మివ.

39

త్వయాతి. భూమే రవత్వం పుమాంసం భామం, నరకాసురం, జేతుం త్వయి గతేనతి, స చైద్యః, ఇహం పురీం ద్వారకాం ప్రాప్సికః అర్హమా సూర్యః యస్యాస్తాం మేరోః తటిం సాను మంధకారఇవ, అరాత్నీల్ దుద్ధవాన్, రుధేరనిటా లుజిసిది వృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అపకారాంతర మాహ.—

అలప్యాలమిదం బభ్రో ర్య త్పదారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః.

40

అలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాన్ భార్యాం, 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్సృష్ట కుటుంబినీ' త్యమరః. అపాహరదితి యత్. ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయమిత్యర్థః. 'అలం ఖల్వాః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్షేప్తి' త్వాప్రత్యయః సమాసే ల్యబాదేశః. యతః పాపానాం పాపాత్తనాం కథా కథన ముచ్చారణమసి, 'చింతితాజి శంభికుంభి చర్ప శ్చే'త్యేష్టిత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, 'సమ స్వస్తి' త్యాది నా చతుర్థీ అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్యమశ్రేయః ప్రాప్తిః తస్య ఖేన తత్కారణాలపన నిషేధనమర్థనాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

ఫలిత మాహ.—

విరాధ్య ఏవం భవతా విరాధ్ధా బహుధా చ సః,
నిర్వర్త్యతేఽరిః క్రియయా సక్రతశ్రవస స్సుతః.

41

విరాధ్యితి. కించ ఏవం భవతా విరాధ్యః విప్రకృతః 'రాధేరనిటః కర్తృణీ క్తః. బహుధా సః అస్తాకం చ, విరాధ్ధా విప్రకర్తృ శ్రుతక్రవానామ హరేః విశ్వప్రసా, తస్యా స్సుతః వైశ్వప్రసాయత్వాత్సహజమిత్రమసీతి భావః. స చైద్యః క్రియ యా భూర్వోఽన్యోన్యోపక్రియయా. అరి ర్విర్వర్త్యతే, కృత్రిమకత్తుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్యా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అథాప్యపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయ వైరం సామర్థే సరోఽరాయ ఉదాసతే,
ప్రక్షిపాన్యదర్శియం కక్షే శేరతే కేఽభిమానుతమ్.

42

విధాయేతి. యే సరః పుమాంసః, 'స్యః పుమాంసః సంవజనాః పురుషాః భూరుషనర' ఇత్యమరః. సామర్థే ప్రాగేవ సరోఽపే, అకౌ వైరం విధాయ స్వయం

చాచక్రత్యేత్యర్థః. ఉదాసలే ఉపేక్షంతే అత్తరత్నానుకూలవ్యాపారకూన్యాభవంతి, లేసరాః కక్షే సుత్రే, 'కక్షే తు తృణవీరుధా' విత్యమరః 'కక్షస్తు గుల్లే దోర్భూలే పాపే తీర్ణవనే తృణే' ఇతి వైజయంతీ. ఉదగ్విచమర్చిష్టంత మన్నిం, ప్రక్షిప్యాభిమారుతం, అభిముఖ్యేఽన్యయాభావః. శేరలే స్వవంతి, శద్వన్నాశహేతురిత్యర్థః, 'శిఖో రుడి' తి రుడాగమః. అత్ర య ఉదాసలే లే శేరత ఇతి విశిష్టాదాసీన్యశయనయోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టై క్యానుభవాత్ సాచ్యశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తు సంబంధో వాక్యార్థపుత్తి నిదర్శనాభేదః. న చాయం దృష్టాంతః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణా పేక్షితస్పృశ్యానాత్. అత్రతు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాద్వాక్షై ల్లికవాక్యకాయా తవభావాదిత్యలంకారసర్వస్వకారః.

తథాపి బాంధవత్వా త్సోధ్య ఇత్యాశంక్యాహః.—

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కానుం త్కామ్యతు యః తమి, 43

క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం త్తమేత కః.

మనాగితి. యః తమి నహసితి, 'శ మి త్యష్టాభ్యో' ఘిరు జి'తి ఘిరుణ్వి

త్యయః. స సోధా మనాగల్పంవా, అనభ్యావృత్తావసీతి భావః. అనభ్యావృత్త్యా అన కృద్వా అనల్పత్యేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మవధర్మాణం, కానుం భృశం, త్కామ్యతు త్తమతాం, సుభావనాయాం లాట్. 'శమామప్తానాం దీర్ఘ శ్చ్య సీ'తి దీర్ఘః. క్రియా సమభిహారేణ భృశం పానఃపున్నేన చేత్యర్థః. న చ పునావ్యావృత్తినేకార్థత్వం దోషాయ విరాధ్యంతం కః త్తమేత నహేత, సోధం శక్నుయాత్ సోఽపీత్యర్థః. 'శశి లి త్వే'తి శక్యాత్ లిజ్. 'త్తమూప్సనహనే' భావాదిశో వైవాదికశ్చ.

నను సర్వదా త్తమైవ పునాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి తంతవ్య మత ఆహః.—

అన్యదా భూషణం పునాం శమో లజ్జేవ యోషితామ్,

పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురలేష్వివ. 44

అన్యవేతి. అన్యదా సురతవ్యులిలిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేవ పునోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సురలేష, వైయాత్యం ధార్మ్య మివ, 'ధృషేధృష్ట ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పాదమం, భూష్యలే అనే నేతిభూషణం అభరణం, వివం చ క్రియావచనత్వాన్నియతపుల్లింగత్వావిరోధ ఇతి వల్లభో క్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అథ పరిభవేఽవ్యపరాక్రమే త్రిభిన్నిందా మాహః.—

మా జీవన్ యః పరావజ్ఞాదుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి,

తస్యాజననిరేవాస్తు జననీక్షేక కారిణః.

మాజీవన్మితి. యః పరస్య కర్తుః, ఆవజ్ఞయా ఆవమానేన, య ద్దుఃఖం, లేన దగ్ధ ప్రస్తోఽసి, అతస్మిన్, మాజీవన్ గర్హితజీవన్మిత్. 'మాద్యైక్రోశ' ఇతి లట శ్చత్రాదేశః. జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, జవన్యాః, క్షేతకారిణిః, గర్భధారణ ప్రసవాది పేదనా కారిణిః. తద్వ్యతిరిక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్మైవాజననమజనిరనుత్పత్తి రేవాన్తు జననీక్షేకనివృత్త్యర్థ మితి భావః. 'ఆక్రోశే నభ్యా ని' రితి సజ్జ పూర్వాజ్ఞనిధాతోరు ప్రత్యయః.

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,
స్వస్థా దేవావమానేఽపి దేహీన స్తద్వరం రజః. 46

పాదేతి. యద్రజః, పాదేన ఆహరం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధాన మా నాంతు లేన శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః ఆచేతన మసీతి భావః. అవమానే సత్సమి స్వస్థాత్సంతుష్టా దేహీనః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

అనంపాదయతః కంచిదర్థం జాతిక్రియాగూఢైః,
యదృచ్ఛాశబ్దవత్స్వంస సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్. 47

అనంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇత్యాధ్యయనాదిః. గుణః కార్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృప్తీయా కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్రపాకకాక్ష్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచిదర్థం మహానసాదివ్యవ హారరూపం ప్రయోజనమనంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృశ్యాత్వాద్యసంభవాదితి భావః. పునో జన్మ సత్తాలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవత్స్వంస సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్ అన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్రకస్యేవేతి వతిప్రత్యయః. 'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛా స్వచ్ఛందం నైస్వరితా చేరితా స్సమా' ఇతి శేషః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థమేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించి న్నామమాత్ర మనుభవితం, అన్యత్ర తాదృశ్యానుభవితం మిత్యర్థః.

వివమపారుషం దూషయత్వా పారుషం భూషయతి.—

తుంగత్వ మితరా నాద్రో నేదం సింధా వగాధతా,
అలంఘనీయతా హేతు రుభయం తన్ననస్విని. 48

తుంగత్వమితి. అద్రో తుంగత్వ మాన్నత్వ మస్తితి శేషః. 'అస్తిర్భవంతీచరోఽ ప్రయుజ్యమానోఽస్య స్తీ' త్యానిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లటస్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి సింధో నముద్రే అగాధతా గంభీరతా. అస్తి, ఇవం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతా హేతు రలంఘ్యత్వకారణం, తదుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, కస్తా దద్రిసింధుభ్యా మధికో మనస్వితి వ్యతిరేకాలంకారః.

సంప్రతి శత్రు మార్దవ మనర్థాయే త్యాహా.—

తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను రాభానుమంతం చిరేణ యత్,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే తన్న్రదిమ్నుః స్ఫుటం ఫలమ్. 49

తుల్యఇతి. స్వర్భానుః, రాహుః; 'తమస్తు రాహు స్వర్భాను' రిత్యుచరః. అపరాధే అపకారే తుల్యేఽపి, భానుమంతం సూర్యం, చిరేణ గ్రసతే హిమాంశుం చంద్ర మాశు గ్రసతే, గిరతీతి యత్ 'గ్రసతేగ్రసతేగ్రసతే' ఇత్యభిధానాత్. తన్న్రదిమ్నుః మార్దవస్య ఫలం, స్ఫుటం, తద్విషత్వే పీష్టేన భవితవ్యం అన్యథా మృదు స్వర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏకచ్ఛక్రస్తుక మప్రస్తుతార్కేందుకభవేన సామాన్యత్వేనైతత్ ఇత్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదేఽయం. 'అప్రస్తుతస్య కఫనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే. అప్రస్తుతప్రశంసేయం సామాన్యేనియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

వికడేవ భంగ్యంతరేణాహా.—

స్వయం ప్రణమతేఽల్పేఽపి పరవాయావ్రవేయుషి,
నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుత్వేణం నరః. 50

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః. అతవివేషద సమాప్తం తృణం బహుత్వేణం, తృణకల్పమిత్యర్థః. 'విభాషామహాబహుచ్ఛర్వా ది'తి బహుచ్ఛ్రిత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యాదీషదసమాప్తా తు బహుచ్ఛ్రిత్యకృతలింగ తే' ఇతి పదనాత్. ప్రకృతిలింగతాలఘుః నిష్పేదమహా నరః, అల్పేఽపి వరో వాయు రితిత్యుచమితసమాసః. బహుత్వేణమితి శ్చుష్టాపమాసాహచర్యాత్. 'కల్పద్రేశ్య దేశీయదేశ్యా దీతి దుడినా కల్పబాదీనా మాపమ్యవాచకేవ్యభిధానాత్. తస్మిన్నపే యుషి ప్రాప్తే సతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రసీధిభవతి, 'కర్తవ్యకర్తృణా తుల్యక్రియే'తి కర్తవ్యద్యావే భావకర్తృణో రిత్యాత్మనేపదం. 'నదుహస్సునమాంయప్సిణా వి'తి సూత్రేణ యక్పృతివేధః. వాయునా తృణమివ, అల్పీయసాప్యరిణా లఘు ర్నరః అశ్లేషేన పరిభూయతఇత్యర్థః. ఉపమాలుకారః.

పునః పాదుషే గుణమాహా.—

తేజస్విమధ్యే తేజస్వి దవీయానపి గణ్యతే,
పంచమః పంచతపస్ స్తపనో జాతవేదసామ్. 51

తేజస్వీతి. దవీయానలిదూర్భాఽపి 'స్థూలదూ రే' త్యాదినా పూర్వస్యగుణ యజాదిపరలోపా. తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి.— పంచాగ్నిభి స్సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసి, పంచాగ్నిమధ్యే తపస్యతః, తప సోఽర్హః జాతవేదసా మగ్నీనాం పంచమః పంచానాం పూర్వః పంచమోజాతవేదా భవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ. —

అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్ధూర్ధసు వద్విహమ్,
కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్వ్యా మధిరోహతి.

52

అకృత్వేతి. ఉచ్చైర్ధూర్ధమేష, విహమ్ శత్రుణాం, మూర్ధసు శిరస్సు, హేలయా లీలయా, పాద మకృత్వా అనిధాయ, 'అనభూర్ధ్వ' ఇతి నిషేధా త్సమా సేషి నల్యబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏవం కథ మిత్రం మసిద్ధా ప్రయోగశ్చేది' త్యనర్థకాదేవ కరోతే: కథంభూర్ధ్వ ఋతుత్. అనాలంబా నిరాధారా సతి కీర్తిః ద్యాం దివం, అధిరోహతి, సకథంగదిత్యర్థః. కింవిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనాక్రమ్య ఉత్తేధస్య దురాలోపత్వాదితి భావః. తస్మా త్కీర్తిమిచ్ఛతా పౌరుషమేవాశ్రయ చీయమితి జ్ఞోకతాత్పర్యం కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృకత్వనిర్వాహః. అత్ర ప్రస్తుతాయాః కీర్తేర్విశేషణమహిమ్నూ అప్రస్తుతప్రాసాదాలోపకస్త్రీవ్యవహార ప్రతీతే స్పృహసోక్తిః.

పౌరుషమేవ శ్రేయ ఇత్య త్రాన్వయవ్యతిరేకవృత్తాంతావచష్టే. —

అంకాధిరోపితమృగ శృంధ్రమూ మృగలాంఛనః,
కేసరీ నిష్ఠురక్షీ ప్రమృగపూగో మృగాధిపః.

53

అంకేతి. అంక ముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగ లాంఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా త్రిప్టా నాతో మృగపూగో మృగ సమూహో యేనసః కేసరీ సింహో మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మా చ్ఛత్ర మార్దవం దుష్కిర్తయే పౌరుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రా వ్యుప్రస్తుత కథ నాత్వప్రతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుత ప్రశంసా.

నను సామాది సుకరోపాయముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధి నా దండేన. యథాహ మనుః 'సామ్నా భేదేన దానేన సమస్తై రభవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీన్న యుద్ధేన కదాచ శే'తి. తస్మాత్సాంత్యమేవ యుక్త మిత్యాకంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచష్టే. —

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపా సాంత్య మపక్రియా,
స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోఽంభసా పరిషించతి.

54

చతుర్థేత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపా శత్రై, సాంత్యం సామ 'సామ సాంత్య ముభే సమ' ఇత్యుచరః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి — స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్యమిత్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. అమజ్వరం అపవ్జ్వరం, 'అమో రోగే రోగభేద ఆమోఽపక్షేతు వాచ్యవది' తివిశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, సఖోఽపీత్యర్థః. జ్వరికసాంభసా స్పృశవత్కుగ్రీధస్య

సాంత్యం ఉద్దీపకం స్యాత్. అతో దుష్ట వివేతి భావః. వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణా తే సాద్భృష్టాంతాలంకారః.

సామవాదా స్వకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,

ప్రతప్తస్యేవ సమాసా సర్పిష స్తోమబిందవః.

55

సామేతి. స్వకోపస్య రూపవైరస్య. తస్య చైరస్య. సామవాదాః ప్రియోక్తయః, ప్రతప్తస్య కృణీతస్య, సర్పిషః శృతస్య, తోమబిందవ ఇవ, ప్రత్యుత చైవరీత్యేన, సమాసా దీపకాః ద్వైలంకారాః, స కాంతికరా ఇత్యర్థః. తస్మాద్దాద్య వివ సః మనుషవ నంతు అప్రరూపవైరనిమితి భావః. ఉపమాంకారః.

ఏవం స్థితే యది కేదిదృష్టవాదయః ప్రత్యాక్షరకా తాన్విత్యాహ.—

గుణానామయథాః క్థ్యా దర్థం పిస్తానయంతి యే,

అమాత్యస్యౌజనా రాక్షా దూష్యా స్తే శత్రుసంజ్ఞితాః.

56

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, అయథాతథ్యాత్,

యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం, యథార్థం యథాయోగ మితి యావత్, 'యథార్థం తు యథాతథ మి' త్యవ్యయేచ్ఛరః. యథార్థే 2వ్యయాభావః 'అవ్య యాభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హస్యో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం. అతో నశ్చిహసే అయథాతథం తస్య భావః. అయథాతథ్యం, బ్రహ్మణాదిత్వాత్ వ్యశ్చి త్యయః. 'యథాతథయథాపురయోః పర్యాయణే'తి వికల్పాన్నాత్సారవదవృద్ధిః. తస్మా దయథాతథ్యాదయథాప్రయోగా దన్యకాలే అవ్యస్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయో జనం విష్టావయంతి నిష్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాంలే తథోక్తాః తద్వేషధారిణ ఇత్యర్థః. 'అవర్ణ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధి కరణోజ్జ్వాన్ముత్తరద' ఇతి వాచునః. వస్తుకన్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞితాః. శత్రవ ఏవ లే మాట మంత్రిణః రాక్షా దూషయితు మర్హాః దూష్యః గర్హా స్త్యాఖ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి తే'తి కర్తరి వక్తే. అత స్సోపక్తం న ప్రతిరోధ్యమితి భావః.

నను యాతవ్యోఽపి కాలే యాతస్య ఇత్యాశ్యంక్య ఆయమేవ కాల ఇత్యాహ.—

స్వశక్తుప్రచయే కేచిత్పరస్య వ్యసనే పరే,

యానమాహురుదాసీనం త్వాముఖౌపయతి ద్వయమ్.

57

స్వేతి. కేదిదృష్ట్యా, స్వస్య శక్తుప్రచయే సామర్థ్యాతిరేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—'ప్రామాణ సంతో' వ్యసనే రిథాణాం యాతవ్య మిచ్చేవ నమాచునంతి, తన్నైవ కక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం తమస్తు న న్న ఘ్నీతి' నయాయా ది'తి. కరేషుద్ధాః, పరస్య కల్లోః వ్యసనే వివశి. 'వ్యసనం వివశి

శ్రంశ' ఇత్యుమః. యానమామః, ఆశ్రమనుః—'తదా యాయాద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోల్లిలే రిపా' రితి. ద్వయ ముక్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనద్యం జానం, 'ఈ దాస' ఇతి కానకాకారస్యేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తదుభయాలాభాదీవృత్కాల్లా న కదాసి లభ్యత ఇత్యర్థః.

ఆశ్ర స్వశక్త్యవదయంతావదర్శయతి.—

లిలంఘయుషతో లో కానఃఽంఘ్ర్యా నలఘీయసః,

యాదవాంభోనిధీక రుంధే వేలేన భవతః క్షమాః.

58

లిలంఘయుషకఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్ఛతో లిలంఘయుషకః, లంఘయతే స్సన్నంతాల్లట శృతరి శవ్. ఆలంఘ్యాన్ స్వయం దర్శంఘ్ర్యాన్ కుతః అలఘీయ సోఽతిగురున్, అతనివ యాదవాః అంభోసథయ ఇవేతుపమితసమానః. వేలేవేతి లింగాత్. తాన్ యాదవాంభోనిధీక, భవతః క్షమా తితిత్వా, వేలేన మాలమిన. 'వేలా మాలేఽసి వారిధే రితి కాశ్వతః. రుంధే ప్రతిరుణ్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం సంహ రేయు దితి భావః. ఉదమాలంకారః.

అఘృచ్చయ కాప్యమవరో యదక్షేతేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ.—

విజయస్త్యయి సేనాయా సాక్షిమాత్రే ప్రదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భౌగ ఇవాత్మని.

59

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్య విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన నివ ఫలభాజి త్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంభ్ర్యోక్తే ఆత్మని బుద్ధే ర్భవాత్తత్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథ మవికారస్య కర్త్ర్య భోగః సుఖదఃఖానుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవస్థాయతాం, భృత్యజయవరాజయయోః స్వామిగామిత్యాదితి భావః. సాంభ్ర్యా ఆప్యవహః— 'కర్తైవ భవత్కుదాసీ' ఇతి, సర్వం ప్రత్యుదభోగం యస్తాస్సురుషస్య సాధయతి బుద్ధి రితిచ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హరే హిడింబరిపుణా రాజ్ఞి ద్వైమాతురే యుధి,

చిఃస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

60

హతఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, న్యయో ర్వాత్మో రవత్కం పుమాన్ ద్వైమా తురః 'మాతృదత్సంఖ్యానం భద్రప్రార్థాయా' ఇత్యుచ్చైక్యయః. ఉకారకాంతాదేశో 'రేప' పదః. తస్మిన్ రాజ్ఞి జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సవత్ప్రీభ్యా మర్థః ప్రమాతః జరాసాన్ముక్తి కికాచ్యా సంధితశ్చేతి కదయతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చరతా లేన, 'చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యుచ్చయే వ్యమరః, మిత్ర వ్యసనీ మిత్రశ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపదిశ్రంశ' ఇత్యుమః దమఘోషా జ్ఞాతో దమ ఘోషజ కైపుర్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః. వికాశ్యా త్సుసాధ్య ఇత్యర్థః.

కష్టశ్చాయం పక్షోఽభ్యుపేత్య వాచే నోక్తః పస్తుకస్తు శూరాణామగ్నిమపక్ష
విజేష్టః, కాస్త్రసంవాదీవ. యథాహ కామందకః.—‘యదా’ తమస్తం ప్రసభం
నిహంతుం పరాక్రమా దూర్జితమప్యమిత్రం, తదాభియామోదహితాని కుర్వన్ను
పాయతః కర్షవపీడనా నీ’ త్యభిప్రేత్యాహః—

నీతిరాపది యద్గమ్యః పరప్రన్నానినో ప్రాయే,

విధు ర్విధుంతుదన్వేవ పూర్ణ ప్రసోత్సవాయ సః.

61

నీతిరితి. ఐరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి యత్తదాపది గమనం మానినః
కార్యాభిమానపతకః, ప్రాయే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్ణః ఉపచితః స శత్రుః తస్య
మానినః, విధు శ్చంద్రః తం తుదతి హిసస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, ‘విధ్వయహస్తద’
ఇతి భిక్షప్రీత్యయే ముమాగమః. తస్మై వ్యవోత్సవాయ, అతో బలినా బలవానేవ యాతవ్యః
బలినశ్చ పయమితి భావః.

కర్హి పూర్వోదాహృతమన్వాదికాస్త్రవిరోధస్సాద్విత్త్యాశంక్యాహః—

అన్య దుచ్ఛృంఖలం సత్త్వ మన్య చ్ఛాస్త్రనియం త్రితమ్,

సామానాధికరణ్యం హి లేజ స్తీమిరయోః కుతః.

62

అన్యదితి. ఉచ్ఛృంఖల మనర్థకం, ప్రసవ్యా పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం
బల మన్యత్, కాస్త్రేణ, మన్వాదికాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం, పరస్య వ్యసనే
కాలే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటానుత్కటలక్షణా వైలక్షణ్యమన్యశ్చార్థః
తయోస్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా వైకళ్యాస్తార్థత్వం సంభవ
తీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ—లేజ స్తీమిరయోః సమానమధికరణం యయో
స్తే తయోర్భావస్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః సకుతశ్చిరీత్యర్థః. తయో
స్సహవస్థానవిరోధాదితి భావః. తస్మాదుభయో రుదితానుదితవరో మవద్భిన్నకాస్త్రా
ర్థత్వా దితలేశరకాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతి భావః.

కర్హి నః కి మిదాసీం కార్య మత ఆహః—

ఇంద్రప్రథగమ స్రావత్కారి మా సంతు చేదయః,

అస్తాకదంతసాన్ని ధ్యా మసీభూతభూరుహః.

63

ఇంద్రేతి. ఇంద్రప్రథస్య పార్థవగరస్య, గమో గమనం, ‘గ్రహవృదనిశ్చిగమ
శ్చీ’ తి అభ్యుక్తయః. మాకారితావ న్నక్రియతామేవేత్యర్థః. ‘యావత్తావత్సరిచ్ఛేదే
కాస్త్రేష్ట మానేఽవధారణ’ ఇతి విశ్వః, కృషాః కర్తృణి లుక్. ‘మాజిలంక్’ ఇత్యా
శిరశ్చే ‘సమాఖ్యోగ’ ఇత్యుప్సరితీషధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తాక మిమే అస్తా
కాః. ‘యావద్దత్తతో రన్యకరస్యాం భిక్షు’ ఇతి వికల్పాదబ్బాప్త్యయః. ‘తస్మిన్నణి చ.
యావత్తాస్తాకా’ విత్సస్తాకాదేశః. సన్నిధిరేవ సాన్నిధ్యం, స్వాధ్యే వ్యభిక్త్యయః,

అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ నామసీభూతాః కాభాభంగా క్షరీకృతాః, స్వలీని భూతాః భూయహా యేహం తే కథోక్తాస్యంతు, చేదియాత్రైవ క్రియతా మిత్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యేణైవ గమ్యత ఇతి వర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్జనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబంధాత్పర్యా యోక్తస్య ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

నిరుద్ధవీవధాసార ప్రసారా గా ఇవ ప్రజమ్,

ఉపరుఁధంతు దాకార్హాః పురిం మాహిచ్ఛతీం ద్విషః.

64

నిరుద్ధేతి. కించ దాకార్హా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః అసార స్సహృ ద్బలం, ప్రసార స్తుణికాష్టాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్విషధః ప్రాప్తిరాసారస్తు సహృ ద్బలమ్, ప్రసార స్తుణికాష్టాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతి. తే నిరుద్ధా యై స్తే కథోక్తాః, అస్యత్ర నిరుద్ధా వీవధానాం వర్యాహారావరణాహ్నుం, స్కంధనాహ్యక్షీరాద్యా వారణసాధనభారవిశేషణాం, అసారప్రసారా ప్రవేశనిర్గమా యై. స్తే కథోక్తాః 'వీవధో వీవధో భారః వర్యాహారాధ్వనోరపీతి హేమచంద్రః. ప్రజం గోష్ఠం. 'ప్రజస్సృష్టి క్లోమలం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతి. గా ఇవ మాహిచ్ఛతీం పురిం, ద్విషో రిభూత్, ఉపరుం థంతు, న తే గా ఇవ మాహిచ్ఛత్యా మరీనాపుణ్యంత్యిక్యర్థః. 'దుహ్యచ్ఛ వంద్రు ధీ'తి వచనాత్ ద్వికర్తృకత్వం ఆత్ర రిభుప్రజావకథితం కర్త, అస్యదీప్తితకమం కర్త.

కర్హి పార్థివప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతిరిత్యాహ.—

యజతాం పాండవ స్సర్వర్థ మవత్సం ద్రస్తవత్సినః,

వయం మానామ ద్విషత స్సర్వ స్సార్వర్థం సమీహతే.

65

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్సర్వర్థ మవతు రక్షతు, ఇనః, అర్హః, తవతు ప్ర కాశతాం, వయం ద్విషతః అరీః, మానామ మారయామ, 'అదుత్తమస్య పి చే' త్యాదాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తథాహి—సర్వో జనః, సార్వర్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే. అనుసంధతే, ఇంద్రాదివ త్సమానయోగక్షేమో నః పార్థ ఇక్యర్థః అర్థాంతరన్యాసః.

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంప త్సంపరాకా దర్కరోచిషామ్,

శస్త్రై ర్ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేద ప్రోచ్ఛలచ్ఛోఢితోక్షితైః.

66

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్శేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే నోక్షితైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సుపరాకాత్, విద్యుతాం సంక్షుప్తీః ప్రాప్యతా మితి నివర్తనాలంకారః.

ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బలస్యా లేఖ్య దేవతాః,
సఖాభిత్తి ప్రతిధ్వనై ర్భయా దన్వపదన్నివ.

67

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిణ స్సంకుభికస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీ ఆలేఖ్య దేవతా శ్చిత్తలిఖకదేవతాః, సఖాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధ్వనైః ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయాదన్వపదన్నన్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్యగిత్యనువదంతీతేత్యుచ్చేక్షా.

నిశమ్య తాశ్చేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,

శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ ద్భృశా.

68

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యత్వానం యేన సః. అధోక్షజోహరిః, తాః శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగవీః 'గోరకద్ధితలు కీ'తి టచ్. టిత్వాల్ జీవ్. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశమ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్య పీ'తి భట్టకుల్లః. తత్ర కామ్యతే రిదం యాచం అన్యథా నిశమయ్యేతిస్మాత్. అతవివ వాచునః—నిశమ్య నిశమయ్యకట్టా ప్రకృతిభేదా విధి. బృహతాం వాచాం, పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యాయోద్ధవాయ, అభిధాతుం వత్సం, దృశా దృశ్యంజ్ఞయా కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిస్పష్టవాక్, 'ప్రస్తావస్సాన్యి దవసర' ఇ త్యుచురః.

భారతీ మాహితభరా మథానుద్ధత ముద్ధవః,

తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగాదాగ్రే గదాగ్రజమ్.

69

భారతీమితి. అథ కృష్ణాభ్యుదయజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భారోఽర్థఆగారవం యస్యాం తాం తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం వాచం, అనుద్ధత మగర్వికం యథా తథా, గజోనామ కృష్ణస్యావరణో యాదవవిశేషః తస్మాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత ఇతి ప్రాగల్భ్యానిక్షిః, ఉచక్ష్మస్య మహానై రనుజః బృహస్పతిః. 'ఉచక్ష్మావరణోజీవ' ఇత్యమర శేషః. తద్వలేన తుల్యం జగాద, 'తేనతుల్యంక్రియాచేద్యతీ' రితివతి ప్రత్యయః. తద్ధిక గతేయముచమా.

కిం జగాదే త్యత ఆహః—

సంప్ర త్యసాంప్రతం వక్తుముక్తే ముసలపాణినా,

నిర్ధారితేఽర్థే లేఖ్యేన ఖిలూక్త్వా ఖలు వాచికమ్.

70

సంప్రతీతి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రేణ, శేవలంకూరేణేతి చ ధ్వనిః. ఉక్తేమితి, వక్త మసాంప్రత మయ్యుక్తం, సాక్షాత్కత్వాదాభాసమానయోగక్షేమ ప్రసంగాదివ ధ్వని-సాంప్రతకణ్ణస్యార్థార్థత్వాత్, 'య్యుక్తేజ్యే సాంప్రతం స్థాన'ఇత్య

వేతః. తద్యోగే 'శకధృషే' త్యాదివా తుముక్. తథాపి—లేఖ్యేన పత్రేణ అథే
వాచ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతే సతి, వాచికం వ్యావృత్తార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః.
'సందేశవాగ్వాచికం స్వాది' త్యమరః. 'వాచో వ్యావృత్తార్థాయామి' తి తక్. ఖలూక్త్యా
ఖలు సవాచ్యా ఖల్విత్యర్థః. ఖలురాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే.
'నిషేధ వాక్యాలంకార తిజ్ఞాసానువయే ఖ ల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. ఆలం ఖల్యోః
ప్రతిషేధయోః స్థాచాం క్షేపి త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'సపాదాదా ఖల్వాదయ' ఇతి
నిషేధస్యోద్యేజకాభిప్రాయత్వాన్నభార్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్యేజకత్వాన్నభ్యుద్యేజ
పాదాదా ప్రయోగో న దూమ్యతిత్యుససంధేయం. లిఖితార్థవాచికమివ బలాక్తే
మదుక్తే రసనకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్. స్పష్ట ప్రావర్త్యప్రాంతః. స్తుతివ్యాజేన
నిందాపగమాద్యుజస్తుతిశ్చ, లక్షణం త్వగ్రే వక్ష్యతే.

తస్మి కిం తూష్టింభూతేన భాష్యం నేత్యాహ.—

తథాపి యస్తయ్యసి తే గురు రిత్యస్తి గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ మువైతి మమ జల్పతః.

71

తథాపీతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽసి, లే తవ, మయ్యసి, బలభద్రఇవేత్యపేరర్థః.
గురురేత్యేవ యద్గౌరవం ఆదరః. తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజ్య కర్తృణో మే,
ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ మువైతి, అతో వత్స్యమిత్యర్థః. సహిమండితై స్సాదరం
బృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ తూష్టింభావో యుక్త ఇతి భావః.

నను రామేనైవ నర్యం ప్రకంఛ్యోక్తం సంప్రతి కిం లే వాప్య మస్తీత్యాశంక్య
పృథా ప్రసంగోఽయ మితి హృది నిభాయ స్తువన్నాహ వర్జిత్యాదివా త్రయేణ.—

వర్జైః కలిషయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,

అనంతా వాఙ్మయస్యాహో గేయస్యేవ విచిత్రతా.

72

వర్జైరితి. కలిషయైః పరిమితైః వర్జైః, పంచాశతైవ మాతృకాక్షరైః, కలిషయై
స్పృహితైరేవ స్వరైర్నిమిదాదిభిః. గ్రథితస్య గుంభితస్య, వాఙ్మయస్య శబ్దకాలస్య,
'ఏకాచోఽసి నిత్యం మయం మిచ్ఛంతీతి ప్లాస్థే మయత్'. గీయత ఇతి గేయం తస్య
గానస్యేవ, విచిత్రతా అవాంతరభేదః. అనంతరవచనాభేదాదపరిమితా భవతీత్యర్థః.
అహో అత స్తేన సాధూక్తేఽసి విశేషసంతాన్వహాసి వక్తవ్య మస్తీ త్యేకోభావః. తస్య
దురుక్తత్వాన్వయేవాస్తీత్యన్యః. ప్రత్యవయవమివోపాదానాదనేతై వేయముపమా.

బహ్వసి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రకీర్ణ మభిధీయతే,

అనుష్ఠితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః.

73

మానుష్యా—

బహిరి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణమనంగతం, బహ్వసి కామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఞి తః అర్థసంబంధః అవ్యక్తపదార్థసంగతిః, యస్మిన్ నః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరలేః ఖల్పిత్యయః. రామేణ తు సంగతమే వోక్త మితి స్తుతిః. అనంగత ముక్త మితి నిందా చ గమ్యతే.

మృదీయసీమపి ఘనామనల్పగుణకల్పితామ్,

విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రాం వాచం పటీమివ.

74

మృదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మృదీయసీ మతిసుఖమారాక్షరాం, శ్లక్షిత రాం చ తథాపి ఘనామనల్పగుణం, అవ్యక్త సాంద్రాం, కదళీదళకల్పామిత్యర్థః. అన లైః బహుభి ర్లుణైః క్షేమాదిభిరంతభిశ్చ, కల్పితాం రచితాం న్యూతాంచ, చిత్రాం శద్ధాచిత్రాం చిత్రయాపాం చ వాచం పటీం కాటిమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామవాగ్మ్యేనాదితై వేతి స్తుతిః, రామవాక్తు శైవంబధేతి నిందా చ గమ్యతే. అత్ర క్షేమస్య శుద్ధవిషయాసంభవేన సర్వాబలంకారబాధకత్వాదుసమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతక్షేమోఽయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ భ్రాష్టోపహాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగా జ్ఞేష్య ప్రతిభోత్థాపితేషు ముపమైవేత్య స్థే.

అథోద్ధవస్సస్వస్థాంతం వర్ణయిష్యేత్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరణ్ హరిసుభి ముఖకరోతి.—

విశేషవిదుషశ్చాస్త్రం యత్తవోద్ధ్రావ్యతే పురః,

హేతుః పరిచయస్థైర్యే వత్తు ర్గుణనికైవ సా.

75

విశేషేతి. విశేషం విద్వాత్, తస్య విశేషవిదుషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది పాతా ద్వివేచియాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, కాస్త్రం నీలికాస్త్రం, ఉద్ధ్రావ్యతే ఉపవ్యస్థిత ఇతి యత్, 'ఉద్ధ్రావహేతముపస్య ప్రమితి' వైజయంతీ. సా తదుద్భవాణా మిత్యర్థః. విధేయ ప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వత్తు రుద్ధ్రావయితుః, పరిచయస్థైర్యే అభ్యాసదాధ్యే, హేతుర్గుణవికా, ఆప్రేక్షనమేవేతి యావత్. నతు వైదుష్య ప్రకటనమితి భావః. గుణ ఆప్రేక్షనే చారాదికాల్ 'జ్యాసక్రంథోయుచ్' ఇతియుచ్. తతస్సంజ్ఞాయాం కణ్. 'ప్రత్యయస్థాత్కా త్సార్వస్యే' తికారః.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞోత్సాహావత స్సాన్వమీ యతేతాథాతు మాత్మని,

తా హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషా రాత్నసంపదః.

76

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్తాత్కారణాత్, స్వమస్యాస్త్రీతి స్వామీ ప్రభుః, 'స్వామి యైశ్వర్య' ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహా మంత్రోత్సాహాశక్తి. ఆత్మని స్వస్తికా, ఆధాతు సంపాదయితుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః.

వతః హి యస్తాత్కారణాత్ తా ప్రజ్ఞోత్సాహాః ఉదేయంత్యాః వర్త్యంత్యాః, చిగీషాః, అక్షనస్సంపదః, ప్రభుకక్షే ద్భూలం నిదానం. అత ఉత్సాహగ్రహణం దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ వ్రథా మంత్రోఽపి గ్రహ్యాః. న తు కేవలోత్సాహ ఇతి బల భద్ర పక్షపవాదః.

ఉత్సాహవత్ప్రజ్ఞాసి గ్రాహ్యే త్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానాం ధీయం ధీరాః స్థేయసీం ఖట్వయంతి యే,
తత్రానిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు స శ్రమమ్.

77

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం నవిశేషం, యుక్తియుక్తా మిత్యర్థః. అన్యత్ర, సగండుకాం. సోపబద్ధామిత్యర్థః. 'ఉపధానం విశేషే స్యాత్కందుకే ప్రణయేఽపి చేతి విశ్యుః. స్థేయసీం స్థిరతరాం, అచటలాం ద్రక్షీయసీంచ, స్థిరశబ్దా దీయమని. 'ప్రియస్థి రే'త్యాదీనా స్థాదేశః. ధీయం ఖట్వయంతి. ఖట్వాం వర్త్యంతం కర్వంత్యాక్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ వర్త్యంక వర్త్యంకాః ఖట్వయానమా' ఇత్యు మరః. 'తత్కరోతి తదాచస్త' ఇతి శిర్. 'తే ధీరాః, తత్ర ధీఖట్వాయాం, అనిశం అక్రాంతం, నిషణ్ణాః విక్రాంతా స్సంతః, చాతు కదాచిదపి, శ్రమం భేదం, నజానతే ననిదంతి. 'శ్రమః భేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధీభూర్వక వివోత్సాహః కేవల్యన తు కేవల ఇతి సర్వథా ధీరాక్రయజీయేత్యర్థః. అత్ర ధీయా మారోఽభ్యుమాణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమావసోదనరూపాచకారవర్త్యంతతయా పరిణామాత్పరిణామా లంకారః. ఆరోఽభ్యుమాణస్య ప్రకృతోపయోగితేవపరిణామ ఇతి లక్షణాత్.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయాః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ.—

స్పృశంతి శరవ త్త్రిష్టౌ స్తోక మంత ర్విశంతి చ,
బహుస్పృశాపి ఘోరేన స్థీయతే బహి రత్సవత్.

78

స్పృశంతీతి. త్త్విః సితకప్రజ్ఞాః, శరవత్ శరణే తుల్యం, స్తోకమల్పమేవ, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పయాసేన బహుకార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాపి నాపి, ఘోరేన మందేన బృహతాచ, అక్షనా యంత్రోన్మీలేన తుల్య మత్సవత్, 'లేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' బహిరేవ, కార్యస్య ఆకార్యస్య చేతి భావః. స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య మేతో ర్భూహుప్రయతివ్యతే. మూచకగ్రహణాయ శిఖరిఖననమివ పరిహాసాస్పృశం భవతీతి భావః. తద్దిత్యగలేయ ముపమా.

ఆరంభంతేఽల్పమేవాజ్ఞాః కామం వ్యగ్రా భవంతి తే,
మహారథాః కృతధీయ స్త్రిష్టంతి చ నిరాకులాః.

79

ఆరంభంకథి. కించ, అక్షాః మందమథయః, అల్పం కుచ్ఛమేవ కార్యం, ఆరంభంలే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వృత్రా స్త్యురితాశ్చ, భవంతి, న చ పారం గచ్ఛంతీతి భావః. కృతధియః శిక్షితమథ్యయస్తు, మహారంభాః మహాదోష్గా భవంతి, నిరామలాః అమృతాశ్చ, తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతీతిభావః.

అథ ప్రజ్ఞావానసి ప్రమాద్యతీత్యాహ.—

ఉపాయమాస్థితస్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,

హంతి నోఽశయస్థోఽపి శయాభి ర్మృగయు ర్మృగాః. 80

ఉపాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్రస్థేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య 'ప్రమాదోఽనవధానతేత్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాహి శయాభిర్మృగాః, 'అనుచితోగ్రహణాదానుచ్' మృగాన్ యాతీతి మృగయు ర్వాన్యథః, 'మృగయాదయశ్చ' త్యాణాదికః కప్రత్యయాతో నిపాతః. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్భృకశ్చ న' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్నిత్యుపశయః మృగమార్గస్థాయినో వ్యాధి స్యాత్కృన్వప్తినాం గర్తవీశేషః. 'విరజి' త్యప్రత్యయః తత్ర తిష్ఠతీత్యుపశయస్థోఽపి మృగా స్తుహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

ఏవంప్రజ్ఞాయా ఆవశ్యకత్వ ముక్తం. అథోత్సాహస్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతు మత్యజ స్మిహం రాజసు ద్వాదశస్వసి,

జిగీషురేణో దినకృదాదిత్యేష్వివ కల్పతే. 81

ఉదేతుమితి. ఉదేతు మిచ్ఛు ర్జిగీషుః వికవిన, ద్వాదశస్వసి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః నభవ ఈనాం ఉత్సాహ మత్యజ ఉద్యుంజానవిన న తు నిరుద్యోగ ఇతి భావః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయాయ ప్రభవతి ఉత్సాహకక్తిరేవ ప్రభుకక్తే ద్భులమిత్యర్థః. 'నానాలింగ త్యాదృతూనాం నానామూర్ఖత్వ'మితి శ్రుతేః. ప్రతిమానమాదిత్యభేదా ద్ద్వాదశ త్వం, తస్మైశ్చనైర్దిన ద్వాదశకత్వం. 'ద్వాదశాత్తా దివాకర' ఇత్యభిధానాత్. తే చార్థమాదయః పురాణోక్తా ద్రవ్యవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్నిత్ర మరే ర్నిత్రం మిత్రామిత్ర మకః పరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషో పురస్కరా' యంచేతి శేషః 'సార్థిగ్రాహుతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, అసారా వనయో నైష్ఠవ విజిగీషుః పృథ్వకః' సార్థిగ్రహసారాక్రందాసారశ్చేత్యర్థః. అత్ర చత్వార ఇతి శేషః. ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషుర్దమః. 'అశేష్వి విజిగీషుశ్చ మధ్యమో భూమ్యునంతరః,

అనుగ్రహే సంహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలా ద్భూమి రేలేనా ముదాసీనో
బలాధిక' ఇతి. మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేదితవ్యాః. పూర్ణోపమా.

ఉపాయమాస్థితస్యేత్యక్తరాక్షాన ప్రమాద్యమిత్యక్తం. ఆ ప్రమాద ప్రకారమాహ.

బుద్ధిత్రయః ప్రకృత్యంగో ఘనసంపృతికంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి సార్థివః.

82

బుద్ధితి. బుద్ధిలేన శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిత్రయః, ఆమోఘపాతత్వా త్తస్యా ఇతి
భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్మాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయ' ఇత్య
మరః. తా వివాంగాని గాత్రాణి యస్య సః ప్రకృత్యంగాః, తద్వైకల్యా ద్రాక్షాం
వైకల్యా దితి భావః. ఘనా దుర్బేదా, సంపృతి ర్నంత్రగుప్తిలేన. కంచుకః కవచో
యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదాదితి భావః. చరణీతి చరః, పచాద్యచ్.
స వివచారో గూఢప్రయః ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేజ్ఞాత్వయః. 'చారశ్చ గూఢ
ప్రయః' ఇత్యమరః. స వివేక్షణం చక్షు ర్దృశ్య సః చారేక్షణః, అన్యథా న్యపరమండల
వృత్తాంతాదర్శనా దంధస్త్వేన పదేపదే వినిపాతాదితి భావః. దూతవివ ముఖం వాగ్యన్య
స దూతముఖః. 'స్యాత్సందేశవారో దూత' ఇత్యమరః. అన్యథా మూకస్త్వేన వాగ్యన్య
వారాసిష్ఠా తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్సాన్విదితి భావః. వివంఘాతః పార్థివః
కోఽపి పురుషః. అన్య వి వాయం లోకవిలక్షణః పుమాని త్యర్థః. అతో రాక్షా నర్వధా
బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదేవా ప్రమత్తత్వం, అన్యథా న్యరూపవనని స్సాన్విదితి
భావః. అత్ర కోఽపితి రాక్షో లోకసంబంధేఽన్యసంబంధోక్త్యా తద్రూపాలికయోక్తిః.
సా చ బుద్ధిత్రయ ఇత్యాదిదూషణనిర్వృద్ధేతి లేన సహాంగానిభావేన సంకరః.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇత్యాదినా యత్ ఙ్కత్ర మేవ కర్తవ్య మిత్యక్తం త త్రో
త్తరమాహ.—

లేజః క్షమా వా నై కాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,

నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావవిదః కవేః.

83

లేజఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః, ఆస్యాయం కాల ఇతి విదుషఇత్యర్థః.
'అతోమహనర్థే క' ఇతిక ప్రత్యయః. స 'త్విగుబధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్తృవ
పదస్త్రియ బలవత్త్వభావణాత్. తస్య మహీపతేః, లేజః ఙ్కత్ర మేవేతి వా. క్షమై
వేతి వా, ఏకాంతో నియమో నాస్తి, కింతు యథాకాల ముభయ మప్యాశ్రయణీయ
మిత్యర్థః. తథాహి—రసాక్ శృంగా రాదీక్ భావాక్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తి యస్తస్య
రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతం కవేః కవయతుః ఏకం కేవలమోజః,
సమాసబాహుళ్యాదినా ప్రాధబంధత్వం వా ఏకః ప్రసాదః కుమారబంధత్వంవా స కిం
తు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగముభయమత్యుపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

యదుక్తం క్రియాననుభిహారేణ విరాధ్యంతం తమేత క ఇతి తత్రోక్తర
మానా.—

కృతాపచారోఽపి పరై రనావిష్కృతవిక్రియః,
అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. 84

కృతేతి. పరశ్శక్తుభిః, కృతః అపచారః, అపకారః, అవధ్యం చ యస్య నః, తథాప్యనావిష్కృతవిక్రియః అంతర్దూఢవికారః, అతవివాసాధ్యః అప్రతిసమాధే యస్యకో, గదోయథా రోగభవ, 'ఇవవహ్నియథాశబ్ద' ఇతి దండీ. కాలే బలక్షయా వసరే, ప్రాప్తే సతి, కోపం కురుతే, ప్రసక్త్యతీత్యర్థః, తదుక్తం 'వహే దమిత్తం స్కంధేన యావత్కాలవివర్యయః, తమేవ చాగలే కాలే భింద్యా ధ్వుట మివాశ్చనేతి.

తతశ్చ క్షంతవ్యమిత్యానా.—

మృదువ్యవహితం లేజో భోక్తు మర్థాన్ ప్రకల్పతే,
ప్రదీపస్నేహ మాదత్తే దశయాభ్యంతరస్థయా. 85

మృద్వితి. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం లేజః, అర్థాన్ భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా మధ్యస్థయా, దశయా వర్త్యా, స్నేహం తైలాదిక మాదత్తే, అన్యథా న్యయమేవ నశ్యేదితి. తతః క్షాంతిపూర్వకమేవ జ్ఞాత్రం ఫలతితి నర్వధా ప్రథమతః క్షంతవ్యమితి భావః 'దశా వర్త్యా మవస్థాయాం స్నేహా నైలాదికే రస' ఇతి చ విశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనాదధ్వాంతరన్యాసః.

తర్హి పౌరుషమేవ మాథూల్ నిత్యం తమమాణస్య జైవమేవ క్రేయా విధా
స్మృతీత్యాశంక్యానా.—

నాలంబతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,
శబ్దార్థౌ సత్కవిరివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే. 86

నాలంబతఇతి. విద్వానభిజ్ఞః, దివ్యం మతి రన్యేతి దైష్టికః, జైవప్రమాణక ఇత్యర్థః. 'జైవం దివ్యం భాగధేయ' మిత్యమరః. 'అస్తి నా స్తిదివ్యమతి' రితి తత్. తద్భావం దైష్టికతా, తామేవ, నాలంబతే, నర్వధా తద్భవిమ్యస్య వివాకాదితి భావః. తథా పౌరుషే శేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దబ్బిత్యయః. ననిషీదతి నతివృత్తి, జైవ ప్రాతిహత్యై తస్య జైఫల్యాదితి భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా, శబ్దార్థానివ, తయో కాన్యకరీరత్వాదితి భావః. యథానా వామనః—'అదోషా సగుణౌ సాలం కారా శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. ద్వయం జైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః పౌరుష మప్యవశ్యకమేవ, కింతు కాలే కర్తవ్య మితి విశేషః, ఉపమాంకారః. పౌరుషా దృష్టయోః సరస్వరసాపేక్షత్వా దితి భావః.

అథ ఊంటేః ఫలమాహ. —

స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
రసస్యైకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః. 87

స్థాయినృపి. రస్యే స్వాద్యుత ఇతి రసః శృంగారాదిః 'రసతే స్వాదనార్థత్వా
ద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయ
భావస్య రత్నాదేః. 'రతి ర్వానశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్పన్నా భయం తథా, జాగుప్సా
విస్మయశమాః స్థాయీభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైవార్థే స్థాయ
భావయాపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావా నిర్వేదాదయః.
విభావాదీనామప్యుపలక్షణమేతత్. యథా ప్రవర్తంతే తదుక్తం—'విభావై రసభావైశ్చ
సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆసియమాన స్వాద్యుతస్య స్థాయీభావో రసః స్పృశ' ఇతి
తథా స్థాయినః స్థిరస్య, ఊంత్యా కాలం ప్రతీక్షమాణస్థిత్యర్థః. తస్యైకస్య జేతుః విజి
గీషార్నాయకస్య అర్థే ప్రయోజనే, భూయాంసో మహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే
స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. అతః కంతవ్యమితి భావః. 'జేదిత్తు భావ
శబ్దస్యాపి రసపరత్వమాత్రిత్య యథా సంచారిణః ప్రసంగాదాగంతుకాః ఆస్మే రసాః
స్థాయినః స్థిర సైక్యైకస్య ముఖ్యస్య రసస్యార్థే ప్రవర్తంతే తథాస్మిన్నేవ కావ్యే వీరస్య
శృంగారాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే. ఉపమాంకారః.

ఊంతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ: —

తంత్రావాపవిదా యోగైర్నందలాన్యధితీవృతా,
సునిగ్రహః సరేంద్రేణ ఫణింద్రా ఇవ శత్రవః. 88

తంత్రేతి. తంత్రావాపా స్వపరరాష్ట్రచింతే, అన్యత్ర తంత్రం కాస్త్రం అనావ
మావధప్రయోగం, వేత్తియమేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రః స్వరాష్ట్రచింతాయామా
వాపః పరచింతనే, కాస్త్రావధాంతముఖ్యేషు తంత్ర మితి వైజయంతీ. యోగై
స్సామాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సస్థానోపాయధ్యాన సంకలి
యుక్తి స్వి' త్యుచరః. మందలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతాయతనాని,
అధితీవృతా ఆక్రమతా, సరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేన, 'సరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి
విషవైద్యే చ కళ్యత' ఇతి విశ్వః. శత్రవః ఫణింద్రాఇవ, సునిగ్రహః సుఖేన విగ్రాహ్యః,
ఏవ చ ప్రకృతాప్రకృతవిషయ శ్లేషః. ఉపమేనేతి 'కేచిత్'.

ప్రజ్ఞోత్సాహవతః స్వామిత్యత్రైతావేన ప్రభుశ్చేర్షాల మిత్యుక్తం తదేవ
వ్యసన్. —

కరప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశ్చక్తిం ప్రథీయసీమ్,
ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫలత్మ్యుత్సాహపాదవః. 89

కరేతి. ఉత్తుంగో మహాన్నతః, ప్రక్షాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్పీఠానం
 మూలం యస్య సః, ఉత్సాహవీర సాదవః, కరేణి బలిన్యా, ప్రచేయాం వర్ధనియాం
 హస్తగ్రాహ్యం చ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. 'ప్రథీయసీం పృథుతరాం' 'రఙ్ము
 తోహలా దేర్లఘా' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం లేజావిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతా
 వశ్చ య త్రైజి శోకదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రమాత ఇత్యర్థః, ఫలనిష్పత్తౌ మంత్ర
 పూర్వక విహితస్సాహ స్వ్యతః ఫలతి విఘరీతస్తు ఛిన్నమూలా వృక్ష ఇవ శున్యతీతి
 భావః. రూపకాలంకారః.

విమృశ్యకారిణస్త మశ్వ మపి విభేషం స్వాదితి త్రయేణాహ. —

అనల్పత్వా త్ప్రధానత్వా దంశస్యేవేతరే స్వరాః,

విజిగీషో ర్మృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

90

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, అతఏవ, ప్రధానత్వాత్.
 మండలనాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచైఽనైవరత్వాత్, ప్రయోగబహుళ
 త్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్చ, అంశస్య అంశస్వరస్య, వాదిస్వర
 స్వేత్వర్థః. 'యో రక్తిన్యంజతో గేయే యత్సంవాద్యుపనాదినా, అమాత్యో బహుళో
 యస్తా ద్రాగో మంద్రవ్యవస్థితిః. య స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వరోఽపరః,
 న్యాపోపన్యాసవిన్యాససన్నాన్యసగ్రహతాం గతః. ప్రయోగే బహుళ స్స స్వా
 ద్యాద్యంశే యోగ్యతాదరా' దితి రత్నాకరేఽభిధానాత్, ఇతరే స్వరాః షడ్జాదయ
 ఇవ, విజిగీషోర్నాయకస్య, నృపతయో మధ్యమండలవ రిసో రాజానః, పరివారతాం
 శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేవ సాధయంతీత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్యమితి
 తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణం చ రత్నాకరవివ 'యోరక్తి' త్యాది నోక్తమేవ నిష్క్ర
 మ్యేక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేష విశేషన్యాసకత్వ మంశలక్షణ మితి శేషశేషభావ
 త్ప్రేమిం తత్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటికృతః. 'చతుర్విధా స్వరా వాదీ
 సంవాదీ చ వివాద్యుః, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళ స్వరః. శ్రుతయో
 ద్యాదకాష్టావా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినా తస్మా విధానస్య వివా
 దినా. విధయో రేవ వా స్వాతాం తా తయో ర్వా విధావపి, శేషాణామనువాదిత్వం
 వాదీ రాజాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్వా దస్యామాత్యో విధీయతే, వివాదీ
 విఘరీతత్వా ద్ధీర్ల ర్యుక్తో రిపూచమః, నృపామాత్యానుసారిత్వా దనువాదీ తు భృత్యవ' దితి.

అన్యనారథమూఢస్య విభో రుత్పాదితాః పరైః,

వ్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయసః.

91

అపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయముకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభోః
ర్వాస్యకస్యచ, చైరై రస్యై ర్భూతభిః, కంఖభేర్వాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాదితాః,
జనితా కృతాః ప్రయోజనాని, విహాయసు ఆకాశస్య, శబ్దాఞ్చ, గుణతాం విశేష
ణతాం. కారణత్వాద్గుణత్వం చ ప్రజంతి ప్రయాంతి, శబ్దోఽపి రాజా స్వయముదాసీన
వీన ఆకాశవత్ స్వమహిమైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువత్ శబ్దానివ సర్వాధానవి స్వకీ
యతాం నమతీత్యర్థః. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిశ్చా సంధ్యాద్యక్షతంతుష్యి'తి విశ్వః.

యాతవ్యపార్షి గ్రాహదిమాలాయామధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే.

92

యాతవ్యేతి. కించ ఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సవిన తుతు సుస్మిత్రం తత్ర
ప్రోతాయాం స్యూతాయాం, ఏకామిషాభిలాషిణ్యామిశ్యర్థః. ప్రపూర్వాద్యేభిః కర్త
జితైః. 'వచిస్వ పీ'త్యాదినా సంప్రపారణా, యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః, అవిపార్షిం
గృహ్ణతీతి పార్షి గ్రాహః, పృష్టామధాపి, 'కర్తవ్యో'తావాదీ యేమాతే పూర్వోఽతాః
పక్షిణః పితాః తవిన మాలా రత్నచులికా తస్యా మధికద్యుతిః మహాలేఖాః,
నాయకః శక్తిసంపన్నో జగిషుర్నాయకాయతే మధ్యమణిరివాచరతి, స్వయమేవ
సర్వోత్కర్షణేన వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విచ్యుత్య కర్తవ్యమిత్యర్థః. 'నాయకో నేతరి
శ్రేష్ఠో హరమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతికృజ్. అకృతస్సార్వ
ధాతుకయో రి'తి దీర్ఘః. నాయకాయకఇత్యుపమా. అన్యథా అనుకాసనవిరోధాత్.
ఏకార్థ తంత్రిత్యత్ర తు రూపకేన్యే అధిష్ఠానవిరోధానేనారోఽప్యుమాణతంతుత్వనైర్వివ
ఉచ్ఛటత్వాత్ప్రోతవ్యసిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్షి గ్రాహదిమాలాయా మిత్య
త్రాపి రూపకమేవ. తదనుప్రాణితా చేయ ముపమేత్యంగంగిభావేన సంకరః.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

షాడ్గుణ్య ముపయుంజీత శక్త్యవేక్షో రసాయనమ్,

భవంత్యన్వైవ మంగాని స్థాస్మాని బలవంతి చ.

93

షాడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావదిత్రయం, బలం చాపేక్షిత ఇతి శక్త్యవేక్షస్సక్,
పదాద్యుచ్ 'శక్తిర్భవే ప్రభావాదా'వతి విశ్వః. షడ్గుణాః షాడ్గుణ్యం సంధివిగ్రహాది
షట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్విధేష్యభిప్రాయః. తదేవ రసాయన మాషభవిషం,
ఉపయుంజీత సేవేత. 'రసాయనం విహంగేఽసి జరావ్యాధిభిఃపథ' ఇతి విశ్వః, 'యజ్ఞ
రావ్యాధివిధ్వంసభేదజం కద్రసాయన మి'తి తామటశ్చ. వినం అస్యోపయోక్తురంగని,

స్వామ్యుడని 'స్వామీ జనపదోఽమృత్యుః కోకో దుర్లబలం సుహృత్, రాజ్యం సప్త ప్రకృత్యక్షం నీతిజ్ఞా స్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణి చ స్థానుని, ఫిరాణి, కార్యాంత రక్షమాణీత్యర్థః. 'హాజీస్థకృష్ణు రి'తి క్షున్నత్యయః బలవంతి చ పరపీడనక్షమాణి చ, భవంతి, శ్రిష్టపరంపరితరూపకమ్.

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,

అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః.

94

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం, క్షమావతాం, అంగినాం నప్రాంగినాం రాజ్ఞాం శరీరాణాం, శక్త్యా ప్రభావాద్యనుసారేణ, బలానుసారేణ, వ్యాయామే వ్యాపారే, షడ్గుణ్యప్రయోగే గమనాదా చ సతీత్యర్థః. వృద్ధి రుపచయో రాజస్య శరీరస్యచేతి భావః. విపక్షే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, 'యథాసామ్యశ్చ' ఇత్యవ్యయభావే నభో నమానః. అరంభో వ్యాయామః క్షయ సంపదోఽత్యంతమానే ర్నిదానం ఆవికారణం, అంగనా మితి భావః. తస్మాదస్తాక మకస్తాత్ప్రద్యాగ్గ్రంధనమక్రేయగ్గ్రమితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి క్షిప్తత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలా వస్తునా వస్తుప్రవృత్తిః. తతో ద్వయానా మంగినా మావస్యం గన్యత ఇతి సంక్షేపః.

ఫలిక మాహ.—

తదీశితారం చేదీనాం భవాంస్త మవమంస్త మా,

నిహంత్యరీనేకపదే య ఉదాత్త స్వరానివ.

95

తదితి. తత్తస్మా దకార్యర్థస్యాకార్యత్వాచ్చేదీనామాశితారం శిశుపాలం భవా న్నావమంస్త నావమస్యస్య, మస్యతే ర్నాజీ లుక్. అనుదాత్తత్వాన్నే డాగమః. కుతః య త్రైపున్య ఉదాత్తస్య న్నదాత్త ఇతి క్షిప్తదాత్తః. స్వరాక్ పరిశిష్టాక్ గ్యురితాదీనివారీనేకపదే వికస్పిక్ పదన్యాసే, సుప్తిబంతలక్షణే చ నిహంతి హినప్రి, సీప్తైః కరోతిచ, అతికూరత్వాత్. 'అనుదాత్తం యదమేకపద్యమి'తి పరిభాషాబలాచ్చేతి భావః.

న చాయమేకాశీ శిశుపాలః కిం నః కరిష్యతీతి మంతవ్యమిత్యాహ.—

మావేది యదసావేకో జేతవ్యశ్చేదిరాడితి,

రాజయత్క్షేవ రోగాణాం సమాహ స్స మహీభృతామ్.

96

మావేదీతి. అసౌ చేదిరాట్ విక వికాశీ అతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది మాజ్ఞాయ, వేతైః కర్తవ్యే మాజీ లుక్. యద్య స్తా త్చ చేదిరాట్ రాజ్ఞా శృంధ్రస్య యత్క్షయద్వా రాజాసౌ యత్క్షేతి వా రాజయత్క్షయరోగః రోగాణా మివ మహీభృతాం సమాహః సమష్టిరూపః, యథాహ బాహుభిః—'అనేకరోగానుగతో భూమిరోగపురోగమః, రాజయత్క్షయ శ్శిషో రోగరాడితి చ స్పృశః, కక్ష

తానాం ద్విజానాం చ రాజోఽపూ ద్యదయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్నాచ
రాజయత్నా తతో మతోఽతి. అతో దుర్జేయ ఇతి భావః. విలేన 'చిరస్య మిత్రవ్యసనీ
సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యాన్తో నిరస్తః.

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితామేవ ద్వాభ్యా మాచక్షే.—

సంపాదితఫల స్తేన స పక్షః పరభేదనః,

కార్తుకేనేవ గుణినా బాణ స్సంధానమేష్యతి.

97

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, కరాగ్రంచ యస్యసః. 'ఫలం లాభకరా
గ్రయో రితి కాశ్యకః. సమక్షస్యసుహృత్, కంకాదివత్త్రయ్యుక్తశ్చ పరేషాం భేదక
శ్చ త్రువిదారణః, బాణో బాణాసుర శ్చరశ్చ, గుణినా తాగ్నాగ్నిగుణవతా, అభిద్యేన చ
లేన చైద్యేన, కర్తృణి ప్రభవతీతి కార్తుకం, 'కర్తృణామకథో' లేనేన సంధానం సంధి
మేష్యతి అతో నై కాకీతి భావః. అత్రాశ్చురమాక్షేషో వా మతభేదాత్.

యే చాన్యే కాలయవన సాల్య రుక్తి ద్రుమాదయః,

తమస్వభావా స్తేఽవ్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః.

98

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్యరుక్తిద్రుమాదయో యే రాజానః తమ
స్వభావా ప్రమోగుణాత్త కాః, అతవీవలేఽసి ప్రదోషం, ప్రకృష్టదోషం, తామస
మేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాశ్శంకః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి
గమ్యాదయ' ఇతి జినిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్థ్యయో రితి వక్షీవ్రతి
షేధా ద్ద్వితీయా. యథా ధ్యాంకం రజనీముఖం అనుయూతి తద్వదితి వస్తునాల్లంకార
భస్యః. 'రావకా ధ్యాంలే గుణే తమ' ఇత్యుచరః. 'ప్రదోషో దుష్టరాత్ర్యంకాచితి
వైజయంతీ.

నను బాణాదయోఽస్థాభి రిదాసీం కృతసంధానాః విరోధ్యంతీత్యత్రాహ.—

ఉపజాపః కృత స్తేన తానాగోపవతస్త్యయి,

అశు దీపయితాలోఽపి సాగ్నీ నేధానివానిలః.

99

ఉపజాపఇతి. లేన చైద్యేన కృత అహ్నిఽశ్చురకాపా భేదః, 'భేదోపజాపా
పువధే' త్యుచరః. త్యయి అగోపవతః ప్రకాపవత స్తా బాణాదీన్, అనిలః సాగ్నీ
నేధా నింధనానీవ, 'కాష్ఠం దార్మింధనం లేవధ ఇథ మేధ స్సమిత్ స్త్రీయా మిత్త్య
మరః. అశు దీపయితా నద్యుః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే ర్జ్వలంతాల్లాట్' అంతర్వైరా
స్సంహితా అసి సతి రంధ్రే నద్యో విజ్జివ్యంతీతి భావః. ఉపమా.

బృహత్సహాయః కార్యాంతం యోదీయానసి గచ్ఛతి,

సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యా నగావగా.

100

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, ఊదీయాక్ తుద్రతరోఽసి, నూలదూ రే'త్యాదినా యజాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతం పారం గచ్ఛతి, తథాహి—అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్య సమూహ'ఇత్యణ్, తేన గచ్ఛతీత్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహాసద్యా గంగాదికయా సుభూయ మితిత్వా అంభోధిమభ్యేతి, తుద్రోఽప్యేవం తాదృచ్ఛహవీర తైచ్చద్యస్తు కిము వత్సమిత్యసికన్దార్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థసమాపాఽర్థాంతరన్యాయః.

కించ న శేవలం క త్రో రసాభ్యక్ష్యం మిత్రవిరోధ కాన్ధికోఽనర్థకర ఇత్యాహ.

తస్య మిత్రాణ్యమిత్రాస్తే యే చ యే చోభయే నృపాః,
అభియుక్తం త్వ యైసం తే గంతార స్త్వా మతోఽవరే. 101

తస్మేతి. యేచ తస్య చైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే తవామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజాః క్షయభియుక్తం అభియాతమేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుప్. అతోఽవరే ఉక్తోభయవ్యతిక్రాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యమిత్రా శ్చేత్కర్తృః. త్వాం గంతారః.

తతః కిమత అహ.—

మఖవిఘ్నాయ సకలమిత్రే ముక్తాప్య రాజకమ్,
హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా. 102

మఖేతి. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమన్యము రి'తి ధనుప్రత్యయః. మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రోక్షే' త్యాదినా ప్తజ్, ఉక్తాప్య ఊభయత్వా, హంతేతి భేదే. అజాతారేః అజాతకత్రోః, యుద్ధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమేనారిణా, జాతమజని, నపునకే భావే క్తః.

అస్తు సోఽసి కత్రుః కో దోవస్తత్రాహ.—

సంఖావ్య త్వా మతిభరక్షమస్కంధం స బాంధవః,
సహాయ మధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే. 103

సంఖావ్యేతి. బంధురేవ బాంధవస్య ధర్మరాజః, అతిభరస్య క్షమాః సమర్థ స్కంధో యస్య తం గమాసస్కంధమిత్యర్థః. త్వాం సహాయం, సంఖావ్య అభినంధాయ, అధ్వరస్య ధురం అధ్వరధురాం, 'బుహ్న రి'త్యాదినా సమాసాంతోఽప్సిత్యయః. సమాసాంతానాం ప్రకృతిలింగత్వా తత్పురుషే పరవర్తింగత్వే టాప్. వివక్షతే వోధం మిచ్ఛతి. సహాతే స్వస్తిరేత స్పన్నంతా ల్లిప్. తథాసి విరోధే విశ్వాఘాతో బంధు ద్రోహాశ్చ స్వాతామితి భావః. విశేషసామ్యదప్రస్తుతయాగధురప్రతీతే వృషాసోక్తిః.

నమ ప్రతిశ్చత్వా కరణే దోషః ప్రాగేవ, పరిహారే శో దోషస్తత్రాహ.—

మహాత్మానోఽనుగృహ్లాంతి భజమానాః రిపూ నపి,

సపత్నీః ప్రాపయంత్యభిం సింధవో నగనిమ్నగాః.

104

మహాత్మానభి. మహాత్మానో విగ్రహానుగ్రహసమర్థాః, భజమానాః శరణాగతాః, రిపూనపి అనుగృహ్లాంతి, కిముత బంధూనితి భావః. అత్రాథాంతరం కృత్యతి—సింధవో మహానద్యః సమానః వికాః పతి ర్కాసాం తా స్పపత్నీః. 'నిత్యం సపత్నీయదిష్వీతి జీవ, నకారశ్చ. నగనిమ్నగాః గినిర్ద్వదినీః, అభిం ప్రాపయంతి, స్వసాభాగ్యం తాభ్యః ప్రయచ్ఛంతీత్యర్థః. అతః పరిహారోఽప్యనర్హ ఇతి భావః.

కర్షి సంప్రత్యుపేక్ష్యోః పశ్చాత్సార్థసయాసి పార్థమావర్తయేయ మిత్యత్రాహ.—

చిరాదపి బలాత్కారో బలిన స్సిద్ధయేఽరిషు,

ఛందానువృత్తిదుస్సాధ్యా స్సుహదో విమనీకృతాః.

105

చిరాదితి. బలిన స్వయంప్రబలస్య, అరిషు విషయే బలాత్కారః బలాత్కారేణ దుఢః, చిరా చ్చిరకాలేనాపి, సద్యో మాభూనిత్యర్థః, సిద్ధయే వశంవదత్వసిద్ధయే, భవతీతిశేషః. అవిమనసో విమనసస్సంపద్యమానాః కృతాః విమనీకృతాః, వైమనస్యం ప్రాసితా ఇత్యర్థః. 'అదుర్జనశ్చతుశ్చేతోరహోరజసాం లావశ్యే'తి చ్చిప్రత్యక్షంన లాపా. 'అస్య చ్చా వి'తీకారః. శోభనం హృదయం యేషాం తే నువ్నవో మిత్రాణి. 'నువ్నద్వర్ణౌచా మిత్రామిత్రయో రి'తి నిపాతః. ఛందస్యాభిప్రాయస్య, అను వృత్త్యా చిత్రానురోధేనాపి దుస్సాధ్యాః ఆవర్తయితుమశక్యాఇత్యర్థః. 'అభిప్రాయశ్చంద అతయ' ఇత్యమరః. శతైశ్చతుర్దండేనాపి వశగో భవతి, మిత్రం తు వైమనస్యే సతి న సాహన్నపీత్యర్థః.

నమ నువృత్కార్యా త్పురకార్యం బలీయ ఇత్యత్రాహ.—

మన్యనేఽరివధశ్చేయోః ప్రీతయే నాకినామితి,

పురోడాశభుజామిష్ట మిష్టం కర్తు మలంతరామ్.

106

మన్యనభి. నాకినాం దేవానాం, ప్రీతయే అరివధః శ్రేయాశ్చ ప్రశస్యకరః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి క్రాదేశః. ఇతి, మన్యనే చేత్తర్హి పురోడాశభుజాం హవిస్సుజాం, అతఏవ నాకినా మిష్టం ఈప్రీతం, కర్తు, ఇమే కర్తవ్యే క్తః. ఇష్టం ఇష్టి ర్భాగ ఇతియావత్, యతే ర్భావే క్తః. 'వచిన్య పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. అలంతరా మితి పర్యాప్తం, 'అన్యయాదాప్ను వి' త్యాంప్రత్యయః, శక్తురితి భావః. వధాదపి ప్రియకోరో యాగఏవ నాకినాం భుక్త్యాపి శక్తుపథస్య సుకరత్వాత్.

తథాభ్యుత్పత్తానినాం తేషాం కిమేభిః పిష్టభక్షణప్రలోభశైరత ఆహ.—

అమృతం నామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జాహ్నతి,
శోభైవ మందరతుభ్జతుభితాంభోధివర్ణనా. 107

అమృతమితి. అమృతం నామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రానివ జిహ్వ యేషాం 'తేషు మంత్రజిహ్వేష్యుగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వస్సప్తజిహ్వః స్రుజిహ్వో హవ్యవాహన' ఇతి వైజయంతీ' య త్సరోదాకాదికం జాహ్నతి, తదేవేతి శేషః. యత్తదోర్నిత్యసం బంధాత్. మందరవివ త్తుభ్జో మంథదండః. 'తుభ్జస్వాం తే' త్యాదినా అస్తిన్నథే విపాతనా దనిట్లర్థం. తేన తుభితస్య మథితస్య అంభోభేః, పర్జనా శోభైవ అలంకారవీవ, అభ్యుత్పత్తేన అమృతముత్పాదిత మితి యత్, తస్మిన్మత్రం అతో హుతమే వాయుత మితి భావః, వాక్యార్థయో ర్జ్ఞే తుహేతుమద్భావాద్వాక్యార్థమేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

యత్రాయాః కల్పి త్వేతిబంధో దుస్తర ప్రవాస్తీత్యాహ.

సహిష్యే శతమాగాంసి సూనోస్త ఇతి యత్త్వయా,
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్యస్తే ప్రతిశ్రుతమ్. 108

సహిష్యఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇత్యమరః. పితృ ష్యస్తే పితృభగినైః, 'విభాషాస్వసృజతో' రితి వికల్పా ఋగభావః. 'మాతృపితృభ్యాం స్వ సేతి షత్వం తే తవ, సూనో శృత మాగాంసి అవరాధాక', 'అగోఽవరాధో మంతు శ్చ' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి, యత్త్వయా ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్వప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్తరణా దితి భావః.

సత మస్తీ ప్రతిశ్రుతం, కిం త్వస్మిన్ప్రత్యా దౌద్ధత్యాక్షదశి జహాపిత మత ఆహ.—

తీక్ష్ణా నారంతుదా బుద్ధిః కర్త కాంతం ప్రతాపవత్,
నోపతాపి మనసోష్ఠ వాగేకా వాగ్నిన సుతః. 109

తీక్ష్ణితి. సత సుత్పురుషస్య, బుద్ధిః తీక్ష్ణా నితా స్యా దితి, విదీతృభ్యాహరః. వీవ ముత్తరత్వాపి. తథాభ్యుత్పత్తయంతుదా శస్త్రవ వర్త భేదినీ న భవేత్, అపింపయైవ పరం వీడయేదిత్యర్థః. కర్త వ్యాపారః, ప్రతాపవత్ తేజస్విభయ దంస్యాత్, తథాపి కాంతం స్యాత్ న తు సింహాదివద్ధింసం భవే దిత్యర్థః. మన శ్చిత్తం సోష్ఠ అభిమానోష్ఠం స్యాత్, తథాభ్యుత్పత్తయంతిత్పురతాపీ, అగ్న్యాదివ త్వరమనంతాపి న స్యాత్ వాగ్నినో వత్స సతో వాగేకా పికయాపా స్యాత్. వాగ్ని సత్యమేవ వదేదిత్యర్థః. అత సుత్యచంధస్య ప్రతిశ్రుతార్థవానిరసత్వేతి భావః.

అత్ర ప్రకృతాయా వాచోఽప్రకృతానాం బుద్ధికర్తృమనసాం చ తుల్యధర్మా దౌవ
మ్యావగమాద్విపకాలంకారః 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్యే తుల్యధర్మతః,
కౌపన్యం గమ్యతే యత్ర దీప్యతే తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం
శస్త్రాది వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్ఞతే.

అశక్య కాకాలే వైద్యవధ ఇత్యాహ.—

స్వయం కృతప్రసాదస్య తప్త్యాహ్నీ భానుమానివ,
సమయావధిమప్రాప్య నాంతాయాలం భవనసి.

110

స్వయమితి. కించ ఆహ్నీ భానుమానంతుమానివ, స్వయం కృతః ప్రసాదః
అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య వైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిం
నియతకాలావసానం, అప్రాప్య భవనసి నాలం సకత్తః తథాచ వృథాషోర్తిరేవాన్యన్న
కించిత్ఫలం స్వాదితి భావః.

తర్హి కిమయమునేత్య వివ నే త్యాహ.—

కృత్వా కృత్యవిద స్తీర్థేష్వంతః ప్రణిధయః పదమ్,
విదాంకుర్వంతు మహత స్థలం విద్విషదంభసః.

111

కృత్వేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి
ధయో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి గ్ఢాధపురుష' ఇతి హలాయుధః. తరంత్యేభిరి తీర్థాని
మంత్రాద్యష్టాదశస్థానాని, జలావతారాశ్చ 'యోనా జలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశ
స్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్వాది'తి హలాయుధః. లేష్వంతః, పదం స్థానం
పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవిగాహస్య పూజ్యస్య చ, విద్విషక్ శత్రురేవ
అంభః, తస్య తలం న్యరూపం, ప్రమాణమితి యావత్. 'అభన్విరూపయో రస్తీ తల
మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోక్. 'విదాం కుర్వంత్యన్యత
రస్యా మి'తి వికల్పా దాం ప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇవ శత్రోః కృతతీర్థస్య సుప్రనేశ
త్వాత్ ప్రాగంతః శ్రవిశ్య పరీక్ష్యిత్వర్థః. క్లిష్టపరంపరితరూపకాలంకారః.

అవశ్యకం వై తదిత్యాహ.—

అనుత్సూత్ర పదన్యాసా సద్వృత్తిస్సన్నిబంధనా,
శబ్దవిద్యేవ నో భాతి రాజనీతిరవస్పశా.

112

అనుత్సూత్రేతి. ఉత్సూత్రః ఉచ్చాత్రః, నీతికాస్త్రవిరుద్ధః, పదన్యాసః విశేషద
ప్రక్షేపోఽపి, స్వల్పవ్యవహారోఽపి తి యావత్. స నాస్తీ యస్యాం సా అనుత్సూత్ర
పదన్యాసా, నీతిపూర్వకసర్వవ్యవహారేత్వర్థః. అన్యత్ర అనుత్సూత్రపదోఽనుశ్చిప్త
సూత్రాక్షరః, ఇష్ట్యుమంభ్యానవై రసేక్ష్యణ సూత్రాక్షరేచసర్వాధ్యప్రతిపాదకః,

వ్యాసః పృథ్వివ్యాఖ్యాన గ్రంథవిశేషో యస్యాం సా తథోక్తా యథా సతీ యథార్థ కల్పనయా శోభనా, పృథ్విః భృత్యామాత్యాదిజీవికా, కాళికాపృథ్విశ్చ యస్యాం సా, 'పృథ్విర్గ్రంథే చ జీవన' ఇతి వైజయంతీ. సంతి నిబంధనాని అనుజీవ్యాదీనాం క్రియావసానేషు దత్తాని, గోహరణ్యాదికాశ్చరికపాత్రిశీకదానాని యస్యాం సా, వితచ్ఛ 'దత్వా భూమిం నిబంధం చే' త్యేతద్వచనవ్యాఖ్యానే మితాక్షరాయాం ద్రష్టవ్యం. అన్యత్ర సన్నిబంధనం భాష్యగ్రంథో యస్యాం సా, వివంభూతాపి రాజ నీతిః రాజపృథ్విః, అపగతః స్వశక్పారో యస్యాం సా అపస్పకా చేత్, 'యథార్హ సర్వో మర్త్యజ్ఞః స్వశో హరక ఉచ్యతే, అపస్పశ్చర స్పశో ఇత్యమరః, అన్యత్ర అనిద్యమానః, పస్పశః కాస్త్రారంభసమర్థక ఉపాధ్వాశ్చగ్రంథసంధరో యస్యాం సా అప స్పకా, శబ్దవిద్యా వ్యాకరణవిద్యేవ సా నోభాతి న శోభతే, తస్మా చ్చారప్రేమణ మావ శ్యకం, తద్రహితస్య రాజ్ఞోఽంధప్రాయత్వాదితి భావః, అత్రాపస్పశేతి జతుకాష్టవ చ్ఛబ్దయోరేవ క్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దత్వేషః. సద్వృత్తి స్సన్నిబంధనేత్యత్ర ఏకనాశావలంబి ఫలద్యయవదర్థయోరేవ క్లిష్టత్వాదర్థత్వేషః, అనుత్యుక్తపదన్యాసేత్యత్ర తూభయ సంభవా దుభయత్వేషః. శబ్దవిద్యేవేతి భూక్తోపమా వ్యక్తేవ, తయోః సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

న కేవలం చారముఖేన సరవృత్తాంతజ్ఞానం అపి తూపశాపశ్చ కర్తవ్యఇత్యాహ--

అజ్ఞాతదోమై ర్దోషజ్ఞై రుద్ధూషోభయవేతనైః,

భేద్యా త్కత్రో రభివ్యక్త శాసనైస్సామవాయి కాః. 113

అజ్ఞాతేతి. కించ అజ్ఞాతదోమైః పరైః, అజ్ఞాతస్సుచరైః, దోషజ్ఞైః స్వయం పరమర్తజ్ఞైః, అభివక్తాని భేద్యస్యాగ్రే ప్రకటితాని కాసనాని, తదమాత్యాద్య నాశ్వాస కరాణి కూటలిఖితాని, యేషాం తైః ఉభయవేతనైః, ఉభయత్ర భేద్యే స్వామిని చ వేతనం భృతిః యేషాం తైః ఉభయత్ర జీవికాగ్రహీభిశ్చ, భేద్యవగర వాస్తవైశ్చ శ్చరై రిత్యర్థః. 'భృతయో భర్త వేతన మి'త్యమరః. కత్రో స్సంబంధినః, సమవాయం సమ వయంతీతి సామవాయికాః, సంఘముఖ్యా స్సచివాదయః, 'సమవాయాక్' సమవై తీతి తక్. ఉద్ధూష్య ద్విషా మేలే దత్తవాస్తాః అస్తాభి రేషాం లిఖితాని నితాని గృహీతాని త్యుక్తై రుక్తై దూచయిత్వా, భేద్యాః షఘటనీయాః, సమత్వా త్పుష్కరజీయాః.

ఉపేయివాంసి కర్తారః పురిమాజాతశాత్రవీమ్,

రాజన్యకా నుపాయజ్ఞై రేకార్థాని చరై స్తవ.

ఉపేయివాంసీతి. కింవ ఉపాయశ్చైః కార్యసాధనముకలైః, తవ తే, చరంతీతి చరైర్నూఢచారిభిః, బచాద్యత్, వికారాని త్వయా సహైకప్రయోజనాని, రాజన్యానాం సమూహః రాజన్యకాని, గోత్రోక్షేత్యాదినా వుక్తో. అజాతకత్రోరిమా మాజాతకాత్రసీం పురీమింద్రప్రభం ఉపేయివాంసీ ప్రాప్తవంతి, 'ఉపేయివాసనాకన్సా ననూచాన శ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః. కర్తారః కరిష్యంతే, కృషాః కర్తంతి లుప్త. ఇంద్రప్రభేస్తాకం మహద్రాజకార్యం భవిష్యతి తదధ్వరయాత్రావ్యాజేన సన్నజైరాగంతవ్య మితి గూఢం సందిశ్య తత్ర సర్వే మేళయితవ్యా ఇత్యర్థః 'అజాత కత్రు శ్చ్యూరి ధర్మపుత్రో యుధిష్ఠిర' ఇతి హేమః.

సను తత్ర అధ్వరకర్తణి కో యుద్ధాపకాశ ఇత్యాశంక్య కత్రైవ మహత్కలనా బీజం సంభవతీత్యాహ.—

సవిశేషం సుతే పాండో ర్భక్తిం భవతి తన్వతి,
వైరాయితార స్తురభా స్వ్యయం మత్సరిణః పరే. 115

సవిశేషమితి. పాండోస్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతి పూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథా తథా, భక్తిం తన్వతి సతి తరభా శ్చపలాః, మత్సరిణో ద్వేషవంకః, పరే కత్రమః, స్వయమేవ వైరాయితారో వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాశ్రకణ్వామేఘేభ్యః కరణ' ఇతి క్యణ్, తతః కర్తరి లుప్త.

కిం తే సర్వే వైరాయన్యంతే నేత్యాహ.—

య ఇహాత్మవిదో విపక్షమధ్యే
సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజస్సున్యః,
బలిపుష్టకులాదివాన్యపుష్టైః
పుత్రగస్తా దచిరేణ భావితా తైః. 116

యఇతి. య ఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే. సహ సంవృద్ధియుజోఽపి వై ద్వేన సహైక్యం గంతారోఽపి. 'సత్సుద్విషేత్యాదినా క్విప్. యే భూభుజా రాజానః, అత్తవిజా స్వాభిజనవేదివ స్సున్యః, యద్వా స్వాత్త రూపవేదివస్సున్యః, తైర్భూభుగ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటాదిష్టబలిపుష్టసకృత్ప్రకా' ఇత్యమరః. అన్య పుష్టైః పరభృతైఃవ అచిరేణ సద్యోఽస్తాద్విపక్షమధ్యాత్. అన్యారాదిత్యత్రాన్యశబ్ద స్సార్థపరత్వా త్పుత్రగాదియోగేఽపి కంచమి. పుత్రగాపితా; పుత్రగృహిష్యతే, భావే ల్పత్, చిత్తాదిటివృద్ధిః, తేష్యపి కేచిదస్తాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్యర్థః. కౌపచ్ఛందసేనం పుత్రమ్.

మాఘవ్యూ—6

అథ ఫలితం నిగమయన్నాశిషం ప్రయుంక్షే.—

సహజచాపలదోషసముద్ధత శృలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,
తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మసుహృద్గణః.

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం, చాపలం, దుర్విసికత్వ మనవస్థితత్వం చ, 'చపలః పారదే శీఘ్రే దుర్విసి లేతనవస్థిత' ఇతి వైజయంతీ. లేనైవ దోషేణ. సముద్ధతో దృఢః, పక్ష స్పృహయో గరుచ్చు, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్మాగ్ర్యసహాయబలభిత్తిష్యి'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్షపరిగ్రహో యస్య సః, అసుహృద్గణః శత్రువర్గః తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహ లేపనోఽగ్నౌ. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభావే చ లేజస్సామర్థ్యయోర పీ'తి విశ్వః. 'మూర్ఖపక్షినిభావసూ' ఇత్యమరః. శలభతాం పతంగత్వం భావే తత్. 'సమాపతంగశలభావ' త్యమరః. లభతాం గచ్ఛంతు, రూపకాలంకారః. ద్రుతనిలంబిత వృత్తమ్.

ఇతి విశకలితార్థా మాధవీం వాచ మేనా
మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,
జనితముద ముదస్థా దుచ్చక్తై రుచ్చితోర
ష్టలనియతినిష్ణాశ్రిశ్రుతాం శుశ్రువాః సః.

118

ఇతి శ్రీ మాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
మస్త్రవర్ణనం నామ ద్వితీయః స్కంధః.

ఇతీతి. స హరిః, ఇతీత్యం, విశకలితార్థాం విశేచితార్థాం, అనుగతనయమార్గాం వీతిమార్గానుసారిణీం, దుర్నయస్య బలభద్రాద్యుత్పన్నేత్యర్థః. అర్గళాం నివారయిత్రీమితి వైధర్మ్యేణరూపకాలంకారః 'తద్విష్కంభోఽర్గళం ననే'త్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, వారే, కృతానందాం ఉచ్చితే ఉన్న లే ఉరస్థలే, నియతం నిష్ణామానిత్యనిశ్చాంతయా, శ్రీయాశ్రుతా నాశ్చైరితి మంత్రసుప్తిః, ఉద్ధవస్థేమామాధవీం, వినాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువా శ్రుతవా 'భాషాయాంసదవసక్రవ'ఇతికన్యనుప్రత్యయః. ఉచ్చైః లేవోచ్చక్తైరున్నతస్యక, 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్షేరి' త్యకచ్ఛిత్యయః. ఉదస్థాత్ అననాదుత్థితవాక్, ఉదోఽనుద్ధ్వకర్తణీ త్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్, రూపకానుప్రాసాలంకారా. మాటినీవృత్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్య ప్రమాణ పారావార పారిణ మహాపాథ్యాయ శిలాపల
మల్లినాథమూరినిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకమాఖ్యానాయాం ద్వితీయస్కంధః.

తృ తీ యః స ర్గః.

కౌతేరదిగ్భాగమపాస్యమార్గ మాగస్త్య ముష్ణాంశురివావతీర్ణః,

అవేతయుద్ధాభినివేశసామ్యో హరి ర్హరిప్రస్థ మథ ప్రతస్థే. 1

కౌతేరేతి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుద్ధే అభినివేశః అగ్రహో యస్య సః, కాంతక్రోధఇత్యర్థః అతవిన సౌమ్యః ప్రసన్నః, అతవిన, కౌతే రీద సా దిక్ష్వ తస్యో భాగః, ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. 'స్త్రీయాః పుంవదీ' త్యాది నా పుంవద్భావః. తమపాస్య త్వక్త్వా అగస్త్యస్యేమమాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః, దక్షిణాయనం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశు స్ఫుర్య ఇవ స్థితః, విలేన హరేః క్రోధః కార్యవకాద కాల మంత స్తన్నభిక్షః, న త్వేకాంతతో నివృత్తమితి సూచితమ్. హరిః శ్రీకృష్ణః, హరి ప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయా. 'ఇంద్రో దుశ్శృణవనో' హరి రీతి హలాయుధః. 'సమనప్రవిభ్యంస్థ' ఇత్యాత్మ నేపదం 'దేశకాలాధ్యగంకవ్యాః కర్తృసంజ్ఞావ్యా కర్తృణా' మితి గంతవ్యస్య కర్తృత్వం. ఉపమాలంకారః. అస్మిన్ సగ్ధే ఇంద్రోపేంద్ర వక్త్రామిత్రణాదుపశాలినృత్తం. తా కీదృష్విధా—'స్వాదింద్రవక్త్ర' యది తా జగౌ గః ఉపేంద్రవక్త్ర జతజా న్నతో గౌ, అనంతరోదీరితలక్ష్యభావః పాదా యదీయా ఉప శాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అథాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయన్నాదా ఛత్రధారణ మహా.—

జగత్పవిత్రైరపి తం న పాదైః

స్పృష్టుం జగత్పూజ్యమయుజ్యతార్కః,

యతో బృహత్సార్వణచంద్రచారు

తస్యాతపత్రం విభరాంబధూవే. 2

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతవిన జగత్పవిత్రైః జగత్పావనై రపి, పాదైః చరణైః, కిరణైశ్చ, స్పృష్టుం నాయుజ్యత నార్హత, యుజే చైవాదికా త్కర్తరి లక్ష్. టతః యతః తస్య హరేః, బృహద్విశ్రులం, మర్యణి భవః పార్శ్వణి, న చాసౌ చంద్రశ్చ తద్వచ్చాయ, పూర్ణేందుసందరమిత్యుపమాలంకారః. ఆతపాత్రాయత ఇత్యాకవత్త్రం ఛత్రం సువీతి యోగవిభాగాత్కః. విభరాంబధూవే దగ్ధే. భృషాః కర్తృణి లిక్. 'భీహీభృహానాం—' ఇతి వికల్పాదాం ప్రత్యయః అతపత్రాంత ర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్పృష్టుమశక్యత్వాదితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హరేః పాదేనస్పృశ్య నిషేధాదిచ ధ్వనిః.

అథ చామరధారణమహా.—

మృణాళసూత్రామలమంతరేణ

స్థిత శ్చలచ్చామర యో ర్ద్వయం సః,

భేదేభిః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వా శ్రియమంబురాశేః.

3

మృణాశేలి. మృణాశమత్రామలం వినతంతువన్నిర్మలమిత్త్యుచమా. చలత్ పీఠ
నాదిలిఖానః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్యర్థః.
'అంతరాంతరే యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హరిః అభిః పాతుకా ఉభయతః పాలిసి,
సిద్ధసింధురాకాశగంగా యస్య స తథోక్తః. 'వర్మభిభాం' చేతి తసిన్ప్రీత్యయః.
'సర్వోభయాశ్చేవ ర్తమానాభ్యామివ్యుత' ఇత్యుభయాద్ధత్వం. 'నుప్ను' పేతి సమాసః పాతు
శేలి. 'లవ చలే' త్యాదినా ఉకభన్ప్రీత్యయః. తస్మాంబురాశేః సముద్రస్య స భూతా
పూర్వం ఆభూతపూర్వా, 'నుప్ను' పేతి సమాసః. తాం శ్రియంధేజే తాదృశీం శ్రియం
ప్రాపేత్సర్థః. అతపివ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సంభావనామూత్ప్రీత్యాఅభిః
పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధములయా ఆసంబంధే సంబంధరూపాలితయోక్త్యా సోపేక్షక
సంయోగేన సంకీర్తక ఇతి సంక్షేపః.

అథావృత్తిస్య ప్రసాదవచిధిం వర్ణయన్ మమటధారణ మాహ.—

చిత్రాభిరసోపరి మాళిభాజాం భాభి ర్మణీనా మనణీయసీధిః,

అనేక థాతుచ్చురితాత్తరశ్చై ర్గోవర్ధనస్యాకృతి రన్వకారి.

4

చిత్రాభిరి. అస్య హరే రుచరి మూర్ధ్ధోర్ధ్వదేశే, మాళిభాజాం మమటగతానాం
మణీనామనణీయసీధిః చిత్రాభిరనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీధిః, 'స్యః
ప్రభాదుగుచిస్త్యిడాభాశ్చదిమ్యులిదీప్తయ' ఇత్యుచరః. సాంతపక్షే, 'భోభగో అఘో
అపూర్వస్య యో శీత్యనేన రోర్యకారే తస్య 'హరినగేష్ఠిమి' తి లాహః. అనేకై
ర్థాతుభిః గైరికాదిభిః, ఘరితానాం రూషితానాం, ఆత్మనాం మరకతమణీనాం, రక్తయో
యస్య తస్య, గోవర్ధనస్యాకృతిరన్వకారి అనుకృతా, తత్సాదృశ్యమభాజీత్యర్థః. ఇంద్ర
ధ్వజమహోత్సవకాలే గోపికాసీతపదార్థస్వీకారాత్కుచేంద్రప్రేషితపుష్కలవర్త
కాదిభిః కృతాలిప్తవృష్టిభీకగోమలపరిత్రాణాయ షర్వభయం నివారయతుం గోవర్ధ
నాద్రిం భుజేనోద్ధృత్య గాః పరిపాలయదితి కథాచ పూర్ణోపసేయమ్.

మండలే చ భుజే ఇత్యాహ.—

తస్యోల్లసత్కాంచనమండలాగ్రప్రత్యుప్తగారత్తతరత్న భాసా,

అవాప బూలోచితేసీలకంత పింఛావచూడాకలనామివోరః.

5

తస్మేతి. తస్య హరేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనమండలాగ్రయోః, ప్రత్యుప్తా
నాం భరితానాం గారత్తతరత్నానాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరం
క్రేదిభావః. బాల్యంతైశవం, బ్రహ్మజాదిత్యాత్ వ్యుత్ ప్రత్యయః తప్రోదిత మభ్యస్తం

యస్మిలకంతపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యుక్తైపుచితం న్యాయ్యమి' తి యాదవః.
'సింఛబర్హై నపుంసక' ఇత్యుచరః. తేన నిర్మితావచూడా మలికా, తస్మాకలనా
మామోచన మవమోచన మనాపేవేత్సుత్యేక్షా. తదుక్తం.—'యత్రాన్యధర్మ సంబంధా
దన్యత్యేనోపపత్తితం, ప్రకృతం హి భవే త్వాన్విక్షా స్తా ముచ్చేక్షాం ప్రచక్షత్' ఇతి
లక్షణాత్.

తమంగదే మందరకూటకోటి వ్యాఘ్రుట్టనో త్రేజనయా మణినామ్,
బహ్వీయసా దీప్తివిలాసకేన చకాసయామాసతురుల్లసంతీ. 6

తమిలి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రుట్టనం మందరాచలభిఖరాగ్రసంఘ
ర్షణం, దైవ ఉత్తేజనా, కాణోల్లేఖనా, తయా బహ్వీయసా బహుళతరేణ, 'ప్రియ
స్థిరే' త్యాదినా బహుళశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః. మణినాం దీప్తివిలాసకేన ప్రభా
వటలేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, 'అస్మిన్ద్యోయ్య మి'తి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదే
'శేయూరే, 'శేయూరమంగదాతుల్య' ఇత్యుచరః. చకాసయామాసతుః శోభయాం
చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యుచరః, చకాస్తేర్జ్యోతాల్లి ట్యాంప్రత్యయే, అస్తే రమ
ప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీహంగదభేదేష్యభేదోక్తిమత్యేక్ష్య తయో
ర్మందరకూటకోట్యసంబంధేషి సంబంధోక్త్యా ద్వయోరతిశయోక్త్యాన్వసంకరః.

నిసర్గర కైర్వలయావనద్ధతామ్రాశ్శరశి చ్చురితైర్నఖాన్తైః,
వ్యద్యోతతాద్యాపి సురారివక్షో విక్షోభజాన్మృకన్నపితైరివాసా. 7

నిసర్గతి. అసౌ హరిః, నిసర్గరకై వ్యభావలాపితైః, కించ వలయే కటకే.
'కటకం వలయోఽస్త్రీయా మి'త్యుచరః. తయో రవనద్ధానాం ప్రత్యుప్తానాం, తామ్ర
త్వనాం పద్మరాగాణాం, రత్నభిః, ఛురితైః రూషితైః అతనివాద్యాని, సురారేర్నిరణ్యక
శిపాః పక్షుః విక్షోభేణ విదారణేన, తాతా యా ఆన్మృతయా, న్ముచితైః సిక్తైరివ స్థితై
రిత్యుత్యేక్షా. న్నఖే ర్జ్యోతాత్కః. 'అర్చిస్త్రీ' త్యాదినా పుగాగమః. 'మితాం
ప్రన్యః.' నఖాన్తై ర్వ్యద్యోతకక కటకే చ ధృతవానిత్యుచరః.

ఉభౌ యది వ్యోమ్ని పృథ క్షతేతా

మాకాశగంగాపయసః ప్రవాహౌ,

తే నోపమీయేత తమాలనీల

మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః.

8

ఉభానిలి. తమాలవస్మిలం, ఆముక్తే ఆనంజితే, ముక్తాలతే మాక్షికహారా.
యస్మిన్ తత్, అస్య హారే, వక్షః, ఆకాశగంగాయోః పయసః, ఉభౌ ప్రవాహౌ,
వ్యోమ్ని పృథక్క్షతేతాయది, ప్రవహేతాంజితే సంభావనాయాం లక్ష. తేన వ్యోమ్నా,
ఉపమీయేత సమీక్రియేత, నాస్మ్యోపమానం కించ త్వక్యామ ఇతిభావః. ముక్తా హారం

భృతవానిత్యర్థః. ఆశ్ర వ్యోముః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేన సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాహోపహితం యది స్యాది' త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః, శుష్టిచకార.

తేనాంభసాం సార మయః పయోధే ర్దధౌ మణిర్ద్దిధిలిదీపితాశః,
అంతర్వనక వింబగత స్తదంగే సాక్షాదివాలత్యుత యత్రలోకః. 9

తేనేతి. తేన హరిణా, దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిక్రాంతలేఖా ఇత్యర్థః. పయోధేరంభసాం, సారస్య వికార స్సారమయో మణిః అమృతమథనే నము ప్రోక్తః కాస్త్రభాగ్య ఇత్యర్థః. దధౌ ధృతః, భృధారణే కర్తృణి లిట్, యత్రమణౌ వింబ గతిః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రచుచః, తదంగే తస్య హరేశ్వరీరే, సాక్షా ద్భూతోపహిః స్రత్యక్షేణ లక్ష్మమాణఇత్యర్థః. అంతర్వనక అంతర్గతో లోకఇవా లక్ష్మిత, యత్ర మణౌ ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగమైర్వల్యాద్యపిః ప్రతిఫలితః మక్షిణ్యలోక ఇవ అలక్ష్మితేత్యుచ్యేత్,

ముక్తామయం సారసనావలంబి భాతిస్త దామాప్రపదీనమస్య,
అంగుష్ఠనిష్ఠ్యాత మివోర్ధ్వముచైచ స్త్రీస్తోతన స్సంతతధారమంభః.

ముక్తామయమితి. అస్య హరేః, ముక్తామయం ముక్తానామయం తత్ప్రకృతపదనే మయత్. సారసనే కటిసుత్రే, ఆవలంబితఇతి సారసనావలంబి, 'క్షీణే సారసనం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిప్పీ' త్యుతురః. ఆశ్రపదం ప్రాప్నోతీతి ఆశ్రపదీనం పాదాగ్రమంది, 'ఆశ్రపదం ప్రాప్నోతీతి భవత్యయః. దామ ముక్తానరః, అంగు ష్ఠేన 'నిష్ఠ్యాతం విస్ఫువ్యమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వం యథావాదంజీ— 'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివృత్తపాత్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యం విగాహత' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చైరున్నతం, త్రిస్తోతనో మందా కిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్నసంపాత ముభయభాతి స్తేత్యుచ్యేత్.

న ఇంద్రనీలఫలనీలమూర్తీ రరాజభర్తూరపిశంగవాసాః,

విస్తృత్యైరంబురుహం రజోభి ర్యమన్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః. 11

నఇతి. ఇంద్రనీలఫలమివ నీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సహితాదూం 'రో కి'తి రేఫలోపే. 'భ్రోహ'పేతూర్వస్తుదీర్ఘోఽణ'ఇతి దీర్ఘః. భర్తూరం హరితాళమివ పిశంగం వాసోయన్యః, పీతాంబరఇత్యర్థః. 'హరితాళం తు భర్తూర మి తి నైజయంతీ. న హరిః విస్తృత్యైః విస్తృత్యైః, 'ఇజ్జజ్జిన్ ర్దిభ్య'ఇతి క్వరవ్. అంబురుహం అంబుజానాం, రుహేజ్జివ్. రజోభిః రుద్రాగైః, చిత్ర శ్చిత్రవర్ణః, యమన్వసుః యమునాయాః ఉదకన్య భారః పూరః ఉదభారః సఇవ, రరాజ బభాసే, 'మంథోదనే' త్యాదినా వికల్పాదుదకకల్పన్య ఉదాదేశః.

ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ
దన్దైవ లక్ష్మీ రితి యుక్త మేతత్,
వపుష్యశేషేఽఖలలోకకాంతా
సానస్య కాంతా హ్యురసీతరా తు.

12

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, అస్య మధుద్విషో హరేః, అన్దైవ
వాసదృశి విభిన్నాచ, 'అన్యావిభిన్నానదృశా వి'తి వైజయంతీ. లక్ష్మీః శోభా వద్దాచ,
'శోభానంబవతివద్దాను లక్ష్మీ స్ఫీరిసి కథ్యత' ఇతి విశ్వః. ఆభూచిత్వేకద్యుక్తం, మహా హి
యస్తాత్, సా ప్రసాధనరూపాలక్ష్మీః, అశేషే వపుషి వసతీతి శేషః. కిం చ ఆఖలలొకస్య
కాంతా ప్రియాచ, ఇతరా నిత్యారు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా న భవతీత్యనస్య
కాంతా, కింతు తన్దైవవేత్తర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. ఆత్ర హరేః ప్రసాధనా
దసాధారణే శోభా సంకాతేతి పారమార్థికా వాక్యార్థః. ఆత్ర లక్ష్మీకద్యేష ష్టేషుహిమ్న
వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా క్రిదేవ్యానహభేదాధ్యవసాయాదియ
మన్యేవ లక్ష్మీది త్యభేదే భేదరూపాతిశయోక్తిః.

అన్దైవమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ.—

కవాటవి స్తీర్ణమనోరమోరస్థస్థులస్థితశ్రీలలనస్య తస్య,
ఆనందితాశేషజనా బభూవ సర్వాంగసంగిన్యపరైవ లక్ష్మీః.

13

కవాటేతి. కవాటవద్విస్తీర్ణే, మనోరమే సుందరేవ, ఉరస్థులే శ్చితా క్రిరితి
లలనా కాంతా, యస్య తస్య తథోక్తస్య హరేః, ఆనందితాశేషజనా సర్వాంగసంగిని,
అతవివ అవరైవ సాధారణ్యేవ క్రిదేవ్యాః అన్దైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమాచ బభూవ,
న విచాలంకారి. ప్రాయేజైకార్థకమ పృనేకం ఙ్గోకం ఉక్తివిషయోభాత్ లిఖంతి
కవయః, యథా నైషధే ఆదావేవ సీతీయేత్యాదిఙ్గోకద్వయం తథా న్యకేళిదేశ ఇత్యాది
ఙ్గోకద్వయం చేత్యాది ద్రవ్యమ్.

అథ దేవినహవరన్దైవస్య యాత్రేతి సూచయక్ ప్రసాధనవిధేః ఫల
మాహ.—

దైత్యాధిపస్రాణముపాంసఖానాముష్యేయుపాంభూషణతాం క్షరేన,
ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా స్తనా తరుణ్యః పరివపురేనమ్.

దైత్యాధిపేతి. భూషణతాముష్యేయుపాం, న తు ప్రహరతా మితి భావః.
దైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపాః, స్రాణముపాం స్రాణావహరిణాం, వస్త్రాదవీ కశోరా
ణామిత్యర్థః. సఖానాం క్షరేన ప్రణేన, ప్రకాశోన్మత్తకః, కార్కశ్యమేవ గుణో
యయో స్తా స్తనాః, స్తనానిత్యర్థః. కాతా కేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా స్తనాదిషు

కాలే ద్విత్వానేకత్వాత్ ద్వివచనం యథానా వాచనః—‘స్తనాదీనాం ద్విత్వ విశిష్టా కాలః ప్రాయేణేతి దధానా స్తరుణ్యో యవతయః, ‘వయసి ప్రథమ’ ఇతి తీవ్ర. వినం హరిం పరివపుః, అత్ర హరిసఖానాం నరహరినత్రైశ్చేదేఽభ్యుభేదోఽత్యస్తనయోశ్చ తాదృక్కాఠిన్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోఽత్య చాలితయోక్తిః. తయోశ్చ సాపేక్షత్వాత్సంకరః.

అకర్షతే వోర్ధ్వ మలిక్రశీయా
సత్కున్దుతత్వా త్కుచమండలేన,
ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా

నితాంతమాక్రాంత ఇవాంగనానామ్.

15

అకర్షతేతి. అక్కున్దుతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్ష తేవ నమంతం మధ్యమున్నయ తీవ్ర స్థితేనేత్యుచ్చేక్షా, అతిగురుత్వ మలిప్రవృద్ధిత్వమతిభరత్వం చ, భజతితి తద్భాగ్, భజేత్త్వి. లేన అంగనానాం కుచమండలేన, అలిక్రశీయా నత్యంతకృశతరః, తనీయాకా ధీణాశ్చ, ‘రముతో’ హలాదే ర్థఘో రితి రేఫాదేశః. మధ్యో నితాంత మాక్రాంతః కీడిత ఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ. అత్ర కుచమండలవిశేషణసామ్యదరివిజగీషురాజ ప్రతీతే స్వమాసోక్తిః, తయా చ వాచ్యయోః ప్రతీయమాసాభేదేన అక్రమణక్రియా కర్తృకర్తృభావం సంభావయంత్యానుప్రాణితేయం నమనస్మాక్రమణసామ్యకతోత్పేక్షా త్యనయో స్సంకరః. ఉచ్చేక్షయోస్తు శైరపేక్ష్యాత్సంసృప్తిరేవేతి వివేకః.

యాం యాం ప్రియః ప్రైక్షత కాతరాక్షీ

సా సా హియా నమ్రముఖి బభూవ,

నిశ్చంక మన్యా స్సమ మాహితేర్హ్య

స్తత్రాంతరే జఘ్ను రముం కటాక్షైః.

16

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, ‘నిత్యవీభృయో రితి వీష్పాహం ద్వర్థానః. వికపదం చైకత్. ప్రైక్షత, సా సా పూర్వవద్ద్విర్భానః. కాతరాక్షీ సాధ్యసా చ్ఛేతలీచనా నతీ, హియా నమ్రముఖి బభూవ, వీలేన కార్మ ద్వారా లక్ష్మసాధ్యసఖావోదయ ఉత్తః. అన్యాసామిర్హ్యభావోదయమాహ— అన్యాః అప్రేక్షితాంగనాః, అహితేర్హ్యః కృతాక్షమాన్యత్వః, పరోత్కర్షాక్షమేర్హ్య స్యా దితి లక్షణాత్. తత్రాంతరే తస్మిన్నిరీక్షణావసరే, ‘క్షీచేఽవ్రంఛావకాశే తాదర్శ్యేననరేఽవధానితి వైజయంతీ. నిశ్చంకం తదనిరీక్షణాదవిప్రల్లం. నమం యుగవ క్కటాక్షైః, అముం హరిం, జఘ్నుః, ప్రజహృః, సరోష మద్రాక్షురిత్యర్థః.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్ర సన్నిధానమాహ. —

తస్యాతసీసూనసమానభాసో

భ్రామ్యన్త యూఖావళిమండలేన,

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్త హావ ర్త ఇవైక బాహుః.

17

తస్మైతి. అకసీసూనేన తపమాకుసుమేన, సమానభాసః కుల్యకాంతేః, స్పిద్ధ శ్యామస్మృత్యర్థః 'అకసీస్యాదుమాత్తుమే' త్యుచురః. తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్య దావ ర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలం చక్రవాళం యస్య రేన, చక్రేణ సుదర్శ నేన, స్ఫురన్త హావరతో శ్రుమో యస్యసః, 'స్యాదావరతోఽంభసాంభ్రీయ' ఇత్య మురః. యమునాజలనా మోఘః పూరణవ రేజే చక్రం దధాదిత్యర్థః.

విరోధినాం విగ్రహభేదదక్షా మూర్తైవ శక్తిః క్వచిదప్థలస్తీ,

నిత్యం హరేస్సన్నిహితా నికామం కామోదకీ మోదయతిన్చ చేతః.

విరోధినామితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా 'శరీరంవద్దవిగ్రహ' ఇత్యుచురః. క్వచిత్ శ్యావస్థస్థలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తి రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అకవివ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామర్థ్య మివ, స్థితేఘ్నప్రేక్షా - కామోదకీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోదయతిన్చ, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

న కేవలం య స్వత్రయా మురారే

రనన్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థముద్వేజయితాం పరేషాం

నామ్నూపి తస్యైవ స నందతోఽభూత్.

19

నేతి. అనన్యసాధారణస్య మో న భవతీత్యనన్యసాధారణః తస్యైవ సాధారణః తస్య భావ స్తత్రా తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేవలం గణాశ్వాదివ దసాధారణస్వత్వేనైవ మురారేర్నందతో న, మురారిసమ్మంధీ న, కింకుబరేషాం శ త్రుణాం, అత్యర్థ ముద్వేజయితా భీషయితా నకా, అకవివ నామ్నూపి చంద్రవస్థం దయతీతి నందక ఇత్యన్యర్థసంక్షాబలేనాపి, నందయత్పుత్రేనాపీతి యావత్. తస్యైవ తదీయవివ యోదనస్యసాధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవ నందతో నందయితా చేత్యర్థః. స నందతో నందకాభ్యః ఖడ్గోఽభూత్ సన్నిహితోఽభూచిత్యర్థః. సంబంధాన వాదేన సన్నిధానమేవాత్ర విభేదం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వపరోద్వేజ

కత్వపదార్థాభ్యాం విశేషణగత్వా సంపకస్య తదీయతాసమర్థనాత్పదార్థమేతుకం
కావ్యలింగ మబంకారః.

న సీతమన్వేన సతిం కదాచి

త్కర్ణాంతిక ప్రాప్తగుణం క్రియాసు,

విధేయ మస్యాభవదంతికస్థం

శార్ఙ్గం ధనుర్నిత్రమివ ద్రఢీయః.

20

న సీతమితి. కదాచిదపి అన్వేన పురుషాతలేణ సతిమాకర్షణం, భేదేన స్వాసు
హుత్యం చ, న సీతం న ప్రాప్తం, క్రియాసు రణకర్తృసు, హితాహితకృత్యేషు చ,
కర్ణాంతికం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తా గుణో మాన్వీ ఆప్తతారూపధర్తృశ్చ యస్య తత్,
విధేయం క్రియాసు వశంపదం' ద్రఢీయో దృఢతరం, పీడాసహమితి యావత్. శృంగస్య
వికారః శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్రమివాస్య హారేరంతికస్థం సన్నిహితమధవత్.

ప్రవృద్ధమం ద్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణవచరైకహంసః,

మందానిలూహూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మశ్రూయతే పాంచజన్యః.

21

ప్రవృద్ధిః. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మంద్రో గంభీరోఽంబుదస్వేన
ధీరశ్చ నాదః, ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రవృద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇత్యుచమా. కృష్ణ
వివార్ణవః తస్యాభ్యర్ణవరోఽంతికచారి. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణవాభ్యగ్రా అభ్యభి
తోఽస్యయ మి' త్యమరః. స చాసావేకహంసశ్చేతి క్లిప్తపరంపరితరూపకం, మందా
నిలస్యాహూరః ఆహూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం దధానః, అనాధ్వాతోఽపి
మందహారుకప్రవేకాజేవ ధ్వనస్మితి పాటవాలికయోక్తిః. ధ్వన్యనంబంధేఽపి సంబంధ
కథనాత్, పంచజనోనామ కశ్చిదమరః తత్ర భవః పాంచజన్యః అస్య శంఖుః 'బహిర్దేవ
పంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి వ్యుత్పత్త్యయః. అశ్రూయత శ్రూయతేన్న,
పాంచజన్యోఽపి సన్నిహితోఽభూచిత్కర్థః. విజాశ్చూయంతే, పుష్పాన్యానూయంత
ఇత్యాదివ ధర్మధర్మిణోరభేదేనోపచారాత్పాంచజన్యస్య శ్రవణోక్తిః.

ర రాజ సంపాదకమిష్టసిద్ధే స్సర్వాసు దిక్ష్యప్రతిపిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పుష్కరథం రథాంగీ శ్చిప్రం త్సపానాథ ఇవాధిరూఢః.

రరాజేతి. మహా రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః, 'అత్తానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్యథ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞస్సాన్యవిత్పాహుర్నితిశోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణవత్తాత్ 'పుష్యస్సర్వాథసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాదు దిక్షు అప్రతిష్ఠిమార్గ మనిష్ఠిగమనమిత్యర్థః అధిష్ఠాతృకక్షేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యచాస్తా' మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వార్యాహు స్సర్వదిద్వారకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతిభావః. క్షీప్రం క్షీప్రగామినం, అన్యత్ర క్షీప్రకారిణం, 'క్షీప్రంచాశ్వదిశేకపుష్కవ్' ఇతి శాస్త్రాత్. పుష్యరథః క్షీడా రథం. 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం స సమరాయ యది' త్యమరః. అధిహాళస్యై పుష్య రథ ఇవ పుష్యరథః తమధిహాళః పుష్యశ్చక్రగతః యపానాళ శ్చంద్రఇవ రరాజ.

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే
సంక్రాంతమూర్తి ర్నణిమేదినీఘ,
ఫణావతే స్త్రాసయితుం రసాయా
స్తలం వివిక్ష నివ పన్నగారిః.

23

ధ్వజేతి. అథ రథావోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రం ధామస్థానం యస్యసః మణిమేదినీఘ మట్టిమేఘ, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిదిమ్మితాంగః. పన్నగారిః గరుత్మాన్, ఫణావత స్సర్పాన్, త్రాసయితుం భీషయితుం, రసాయాస్తలం పాతాళం వివిక్ష ప్రవేష్టమిచ్ఛన్నివేత్కులేప్రిక్షా. విశలేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. దదృశే దృష్టిః, సోపి నన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

యియాసత స్తస్య మహీధరంధ్ర
భిదాపటీయా న్పటహప్రణాదః,
జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ
శ్శబ్దాంతరాణ్యంతరయాంచకార.

24

యియాసతఇతి. యాతుమిచ్ఛతః యయాసతః యాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. తస్య హలేస్సంబంధి మహీధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయః. యథాహ వామనః—'మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా'దితి, 'తేహం రంధ్రాణి బిలాని, తేహం భిదా భేదనం, షిష్ఠిదాభ్యోన్'. భిదాయాం పటీయాన్ సమర్థతరః పటహప్రణాదో నిస్సాణఘోషః మహార్ణవస్సౌఘః ప్రవాహః అన్యాని జలాని జాలాంతరాణీతి 'మపున్పి' తి సమాసః అన్యాన్ శబ్దాన్ శబ్దాంతరాణి పూర్వవత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్విత్తాని, చకార అంతరయాంచకార ఛాదయామా

సేత్యర్థః. అంతరకర్తాదంతర్థానాథాత్తత్కరోతీతి బ్యంతాబ్లిప్. 'అంతర మవకాకావధి పరిధానాంతర్థి ఛేదతాదర్థ్య' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

యత స్స ధర్తా జగతాం జగము ధర్తా ధరిత్రాః ఫణినాతతోఽధః,
మహాభ రాభుగ్న శిరస్సహస్ర సాహాయ్యకవ్యగ్ర భుజం ప్రసస్తే. 25

యతఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖలలకఇతి భావః, 'కర్తృ కర్తృణోః కృతీ' తి కర్తృణి వస్తీ. స హరిః యతః యేన భూభాగేన జగము తతస్తస్మిన్నేవభాగే అధః పాతాశే ధరిత్రాః, ధరణ్యాః ధర్తా ధారయిత్రా, పూర్వవత్ వస్తీ. ఫణినా శేషేణ మహతా భరేణ ఆసమస్తాఘ్నస్య కుక్షిస్థాతస్య శిరస్సహస్రస్య సాహాయ్యకే సహాయకర్తృణి, యోపధాద్దురూపాత్తమామ్యభి. వ్యగ్రా స్త్వరమాణాః భుజాయస్మిన్కర్తృణి తద్యథా తథా ప్రసస్తే ప్రవృత్తం, భావేలిట్. హరిశ్చచారేత్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽసి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

అథోచ్చక్తై స్తోరణసంగభంగభయావనమ్రాకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానివసునీతిభాజంనై న్యానిసోమాన్వయమన్వయస్తమ్. 26

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చక్తయన్న లే తోరణే ద్వారదారుణి సంగేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రాకృతాని కేతనాని యైస్థాని నై న్యాని సోమాన్వయస్య స్ఫుతానః కం సోమాన్వయం హరిం వసునీతిభాజం నుప్థనీతిమంతం క్రియాస్సామాన్వయ పాయప్రయోగాః తాసాం ఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయః అన్వయచ్యుత్, యాతేర్థజ్. 'లబశ్చాకటాయన స్యే'తి యేర్థజ్.

శ్యామూరుదైర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నైశ్చితికంతపింఛ

క్షోదద్యుతశ్శుక్తుభిరే రథామైః.

27

శ్యామేతి. శ్యామూరుదతాన్వయదానిచ తైః శ్యామూరుదైః శృష్టలూహితైః 'వర్ణో వర్ణేనేతి' సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమదోదతైః, అలొడితాన్పుష్పశితాః, అత ఏవ శితికంతపింఛక్షోదోదయూరబర్హ చూర్ణ ఇవ ద్యోతకకఇతి తథోక్తాః, క్షిప్. ఉపమాలంకారః. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః పాంసవః, ఆనేమిభ్యః ఆనేమి నేమిమగ్నివ్యాప్య ప్రథిపర్వంతం 'చక్రధారాప్రథి ర్మేమి'రి త్యుమరశేషః 'అక్షర్యా దాభివిధ్యో రి'త్యుభినిధావవ్యయాభావః. మగ్నైః రథామైః చుత్తుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః. పరాగాణాం విశిష్టపేచనాసంబంధేసి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. తయాచ మహతీ గజరథసంబద్ధిర్వ్యుత ఇత్యులకారేణ వస్తుభ్యుని.

నలంఘయామాసమహాజనానాంశిరాంసి నైవోద్ధతిమాజగామ,
అచేష్టతాప్తాపదభూమిరేణుః పాదాహతో యత్పద్యశం గరిష్ఠః.

నతి. అష్టమహాహేళుపదం ప్రతిష్ఠాస్థేతి అష్టాపదంనువర్ణం, దుక్తంకా ర్తస్వరం
జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియా మిత్యమరః. తస్య భూమిః తస్యాః రేణుః కాంచన
భూరణః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపి నన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహు
జనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి న లంఘనూమాస, నాటిక్రామలిస్త, కింబహునా
ఉద్ధతిముత్పతనం దర్శనం చ నైవాజగామ్మృతతః, యద్యస్తాల్ గరిష్ఠా గురుత్వగుణస్య
మాహాత్మ్యస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః సదృశమనుమానం యథాకథా
అచేష్టత అచలత్ వ్యవహారే గురుత్వస్య జౌద్ధత్యప్రతిబంధకత్వాదితి భావః, అత్రానాథ
త్యాది ప్రస్తుతనువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతనుజనప్రతీతే నృమాసోక్తిరలంకారః.

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచిన్తుమచుర్యదుచ్చిక్షేపు రగ్రపాదాః,
ధ్రువం గురూన్పార్శ్వరుధః కరింద్రా నుల్లంఘ్యగంతుంతురగాస్తదీమః.

నిరుధ్యమానాశ్చితి. తురగాః యదుభిరాహుడైరితి భావః, కథంచినది ప్రయ
త్నేన, నిరుధ్యమానాః పల్లకర్షణేనవార్యమాణాఽపి, యద్యస్తాల్ అగ్రాణిచతేపాదాశ్చ
తానగ్రపాదాః, హస్తాగ్రాహస్తాదయో గుణగుణిణో ర్భేదాభేదాదితివాచన మత్రా
త్యమానాధికరణసమాసః. ముమారుచ్చిక్షేపుః త్వి ప్రపంచకః, తత్తప్తాన్పార్శ్వం దుంధంతీతిమార్గ
రుధః మందగమనేన మార్గరోధిణః, క్విప్. గురూన్ మహతః పూజ్యాంశ్చ అలంఘ్యున
పీతిభావః. కరింద్రానుల్లంఘ్య గంతుమిషురిచ్ఛంతిన్త, క్రవమిత్యుట్పేక్ష. గురవోపి
నపార్శ్వప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యా ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

అవేక్షితానాయతవల్ల మగ్రే తురంగిభి ర్యత్తు నిరుద్ధవాస్తే,
ప్రక్రీడితాన్రేణుభిరేత్యత్పార్శ్వం నిన్దుర్జన్తనన్యః పృథుకాః పథిభ్యః.

అవేక్షితానితి. అయతా ఆకృష్టా, పల్లముఖరజ్జుర్యస్థి కర్మణితద్యథాతథా
యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతి ప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహావాజినోయైస్తే 'వాజివాహర్య
గంధర్వచాయనైంధవనప్రయోఇత్యమరః. తురంగిభిరక్వసాదిభిః పురోఽగ్రే పురోదేశే
అవేక్షితానాలాకితాఃరేణుభిః ప్రక్రీడంతీతి ప్రక్రీడితాన్ పాంసుక్రీడాశరాన్ కర్త
రిక్తః. పృథుకాః శిశూః, 'పృథుకశ్శాబకశ్శిశు రి'త్యమరః. జనస్య స్తూర్ణమేత్య
పథిభ్యో నిన్యః అపసారయాంచక్ర రితి స్వభావోక్తిః.

దిదృక్షమాణాః ప్రతిరధ్యమిాయు
ర్దురారిమారాదనఘం జనోఘాః,

అనేకశస్సంస్తుతమప్యసల్పా

నవం నవం ప్రీతిరహా కరోతి.

31

దివ్యక్షమాణా ఇతి. అనఘమకళంకం మురారిం దివ్యక్షమాణాః, ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దృశ్యేస్సంతాల్లటక్వానజాదేశః. 'జ్ఞాతుస్త్వృశ్చకాం నన ఇత్యాత్త నేపదం: జనాఘాః రథాయాం ప్రతిరక్యం యథాధేఽవ్యయాభావః ఆరాత్సమిపవ్. 'ఆరాద్ధూరసమిప యో రి'త్యమరః. ఈయః, అజన్మః 'ఇటోలిటిసిర్ఘ ఇణః కి తి' త్యభ్యానదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితే కాదిదృశ్యేత్యత్రాహ—అనేకశఇతి బహువారమిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామి'తి శక్నుక్త్యయః. సంస్తుతం పరిచితమసి వస్తుజనంవేతిశేషః. 'సంస్తుతస్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అసల్పా అధికా ప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవనవం, అభీష్ట్యన వవంకరోతి 'నిత్యవీప్యయో రి'తి నిత్యాధే ద్విర్భావః. అహా శబ్దః పురాణ స్యాసి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రేమాస్పదం వస్తు నిత్యదృష్టమసి అదృష్ట చరమివ ప్రతిక్షణం దివ్యక్షలే భగవానసి తథైవేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽ-ర్థాంతరన్యాసః.

ఉపేయుషో వ ర్త నిరంతరాభి

రసో నిరుచ్ఛ్వాసమనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచతు

ర్విద్వాక్ విదామాన శరైర్న యాతమ్.

32

ఉపేయుష. ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః అతపివ తస్యాం పురి నగర్యాం దత్తచతుర్ని విష్ట దృష్టిరసో హరిః నిరంతరాభి ర్నిరంత్రాభిరనీకినీభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమనీకంటం వర్త ఉపేయుషః ప్రాప్తస్య రథస్య శరై ర్భాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం నవిదామాన వ వివేష, 'ఉపవిదవాగృహ్యోఽన్యతరస్యామి' త్యాహ ప్రత్యయః. వ్యాసం గాదనివేదనం న త్వజ్ఞానాదితి భావః. వ్యాసంగస్య పద్మాత్మత్వదాధోమేతుకం కావ్య లింగమలంకారః.

అతైకత్రింశతా శ్లోకైః ద్వారకాం పర్ణయతిః—

మధ్యేనముద్రం కకుభః పిశంగీ ర్యా కుర్వతీ కాఞ్చనవప్రభాసా,

తురంగ కాంతాముఖవాప్యవాహజ్వాలేవ భిత్త్వా జల ముల్లలాస. 33

మధ్యేనముద్రమితి. మధ్యేనముద్రస్య మధ్యేనముద్రం 'పాలేమధ్యేనస్థావే'తి

వికల్పాదవ్యయాభావః. మధ్యేకబిన్దుతత్వమియోగాదేకారంకత్వం కాఞ్చనవప్రభాసా హేమప్రాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాచిత్వాల్ శేష్. మధ్యతీయా భూః జలం నముద్రోదకం భిత్త్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా

యాః బడబాయాముఖే హవ్యం పహతీతి హవ్యవాహః కర్షణ్యుః. తస్య బడబాగ్నీ
ర్హ్వాలేప ఉల్లలాస ఉద్భవాసే, అత్ర, సముద్రాంతర్ద్వీనాయాం బడబానలజ్వాలాయాం
కదాచిత్సంభావ్యమానస్య మధోఽబ్జసవస్యపురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేన అస్యాజ్వాలా
త్వముల్పేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోయముల్పేక్ష్యవ్యంజకవివ సోపమాయాః, ఈదృజ్జ్వాలా
యా అప్రసిద్ధత్యేన ఉపమానత్వాయాగాత్. 'మన్యేశంకేధు'వంశాసం ప్రాయ
ఇత్యేవమాదిభిః, ఉల్పేక్ష్యవ్యజ్యతే శబ్దైవశబ్దోఽపితాదృశ, ఇత్యాచార్యుడండే.

కృతాస్పదా భూమిభృతాంసహస్రై రుదన్వదంభఃపరివీతమూర్తిః,
అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ.

కృతేతి. భూమిభృతాం రాక్షాం, గిరికాంసహస్రైః కృతాస్పదా, కృతాధిపానా
'అన్వదంప్రతిహయా మి'తి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః 'ఉదన్వానుదధా
చే'తి నిపాతనాత్పాదుః తస్మాంభోభిః పరివీతాపరివేష్టితామూర్తిః స్వరూపయస్యాస్మా
పృథ్వీపృథుః 'వోతో'గుణవచనా ది'తి వికల్పాత్ జీమ. విసంభూతాయాపూఃసనిర్విద్యతే
నఖద్యతఇత్యనిర్విత్ నిదేర్హానాథ్ నిఃపూర్వాత్ సహస్రద్విషేత్యాదిసాన్విత్, తేన
అనిర్విదా అభిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌష్ఠవాసిద్ధేరితిభావః. విధాత్రాప్రథతఇతి పృథివీభూః
ప్రథేరాణాదికక్షేపకృద్ధా రాదిభ్యశ్చేతిజీమే, తస్యాః ప్రతియాతనాప్రతికృతివ విదధే,
విహితా'ప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయాప్రతికృతి రి'త్యుచరః. భూప్రతినిధితో'ల్పేక్షయా
పురోవై చిత్త్యనిస్తారాదినప్రవృజ్యతే.

త్వష్టు స్పదాభ్యాసగృహీతశిల్ప విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,
అదృశ్యతాదర్శితలామలేషుచ్ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలలేషు. 35

త్వష్టరితి. త్వష్టుర్విశ్వకర్తాః సదాభ్యాసేగృహీతో'లగ్నోయః శిల్పవిజ్ఞానస్య
శిల్పవిద్యాయావీవ సంపదః ప్రసః ప్రకర్తః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతియావత్.
యాపూః అదర్శితలామలేషు దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్శనేముఖరాదర్శా వి'త్యుచరః.
జలధేర్జలలేషు స్వః స్వర్గస్య 'సరవ్యయ మి' త్యుచరః. ఛాయాప్రతినిబింబమివ అదృశ్యతే
త్యుల్పేక్షా. ఛాయాత్వచాతవే కాంతౌ ప్రతినిబింబార్క-భార్కయో రితి వైజయంతీ.

రథాంగభక్త్రేభినవం వరాయ యస్యాః పితేవప్రతిపాదితాయాః,
ప్రేష్టోపశంతం ముహురంకభావో రత్నావలీ రంబుధిరాబబంధ.

రథాంగేతి, అమృధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ కామాలేచ 'వరో'కామకృషి
ర్జయోః శ్రేష్ఠేషువ ది'తి విశ్వః. రథాంగభక్త్రే చక్రధరాయ, వారయే అభినవం
యథాతథా ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపకృత్యంగశ్చకద్యాజః. 'అంకస్సమీప
ఉత్పంగే చిహ్నా స్థానావరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపశంతం అంతికి

అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంతే విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. ముచ్యుః ప్రేక్షా రత్నావళి రాబలంధ ఆముమోచ, శ్లేషానుసరాణిలేయమువమేతి సంకరః.

యస్యాశ్చలద్వారిధివారిపీచి చ్చటోచ్చలచ్చంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్ర స్సుమేరువప్రోన్వహ మన్వకారి. 37

యస్యా ఇతి. చలంతీనాం వారిధివారిపీచీనాం భటాసు పరంపరాసు, ఉచ్చలద్వి దుత్పకద్విః శంఖానాం కులైరామతేన అక్షిప్తేన యస్యాః పురః పప్రేణ ప్రాకారేణ పర్యంతపరముడుచక్రం నక్షత్రమండలం యస్యః సుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సాను ప్రాకారయోర్వప్ర' ఇత్యభయత్రాపి సజ్జనః. అచన్యహని అన్వహం 'అవ్యయంవిభక్తి' త్యాదినా యథార్థేన్వయాభావః. అనశ్చ సపుంసకాదన్యకరస్యామితి సమాసాంతః, అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యం ప్రాపేత్యర్థః. మేరుపమానాద్వప్రస్యతత్తుల్యమాన్నత్యం వ్యజ్యతే.

వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర భ్రమాగతై రంబుభిరమ్బురాశిః,
లోలై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ట ప్రతన్నాని రత్నాకరతామవాప.

వణిగితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణికాం పథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూ గాః సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంశీకృతాని 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి సమానుః, శ్రేణ్యాదిషు చ్వర్ణిర్థవచనమితి చ్వర్ణిర్థతాచ. అలాలద్యుతిభాంజి శ్చిరప్రభా వంతి రత్నాని లోలైశ్చలైః అతపివ భ్రమాగతైః జలనిర్దమమార్గాగతైః. 'భ్రమాశ్చజల నిర్దమ' ఇత్యమరః, అంబుభిర్ముష్టా ఆపహరణ్ అంబురాశిరర్థవః. జలమత్ర సారోపీతి భావః, రత్నాకరతామవాప న కు ప్రాగితి భావః, అత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్రత్నసంబంధేవ్య సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచపుర్యా సముద్రాతికాయినీ రత్నసమృద్ధిర్వస్తు వ్యజ్యతే.

అంభశ్చుప్యతః కోమలరత్న రాశీ నపానిధిః ఛేనపిసద్ధభాసః,
యత్రాతపే ధాతుమివాధితల్పం విస్తారయామాస తరంగమానైః.

అంభ ఇతి. యత్ర పురి ఆపానిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోకంతి క్షరంతీత్యం భశ్చుప్యతః జలస్రావిణః అత వివ ఛేనైః పిసద్ధభాసః పిపితకాంతిక, అపిపూర్వాన్న హ్యతేః కర్తజితకః, 'వప్రేవాగరిరజ్జాపమవాచ్యాయుజసర్గయోరి' త్యపిరకారలోపః. కోమ లానుకృష్టాై రత్నరాశీ అతపే ధాతుం కోమణార్థం నిధాతుమివేతిఫలార్పేత్, తల్పేద్యుజ్జేష అధికల్పం. 'తల్పంశయ్యాట్టదాతే' స్విత్యమరః. విభక్త్యర్థేన్వయా భావః. తరంగైరేవ మానైః విస్తారయామాస ప్రసారయామాస. అత్రాతపాధ్యానస్య తరంగనా స్తసాధ్యత్వేనోత్ప్రేక్షారూపకయోగ్యసంకరః.

యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
 దూరా దుదస్థీయత సాగరస్య,
 మహోర్ధ్వ భి ర్వాహతవాంఛితాస్తైః

ప్రీ డాదివాభ్యాశగతైర్విలిల్వైః.

40

యదితి. సాగరస్య మహోర్ధ్వ భిః కర్తృభిః యత్సాలం యస్యాః ప్రాకారం 'ప్రాకారో వరణస్సాల' ఇత్యుచరః, ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం జేతుమివేత్సర్థః. ఫలాత్పేక్షేయం వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్య. దూరాదుదస్థీయత ఉత్థితం భావేలజ్. తథా అభ్యాశగతై స్సమీపః. తైః 'సమీపే నికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనిదసది' త్యుచరః. వ్యాహతో వాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపా యేషాం తైః విజయాక్ష మైర్విల్వైః. అతవివ ప్రీ డాదివేతి హేతూత్పేక్షా. విలిల్వై విలీనం లీయతేర్నావే లిప్. ఆత్రాశక్తస్యాస్య విజగీషాత్ప్రీడానుదయాత్సాపేక్ష లేష్వన ఉత్పేక్షయోస్సంకరః.

కుతూహలేనేవ జవాదుపేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,

రసన్న రోదీద్భృశ మంబువర్ష

వ్యాజేన యస్యా బహిరంబువాహః.

41

కుతూహలేనేతి. అమూని సహాతీత్యంబువాహో మేఘః కర్తృజ్యోత్, కుతూహలేనేవ అంతః ప్రవేశకాతుకేనేవేతి హేతూత్పేక్షా, జవాదుపేత్య యస్యాః ప్రాకార భిత్త్యా సహసా నిరుద్ధో నివారికః, అతవివ బహిరేవ రసన్ గర్జన్ దుఃఖాత్కృందం శ్చేలిక్షేవః. అంబువర్ష వ్యాజేన భృశమరోదీత్ ఆక్రాంతి ముక్తవాక్ రుదిర్ ఆశ్రు విమోచనే లజ్. రుదత్స పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్ష వ్యాజేనేత్యుపహ్నవస్య ఉత్తక్షేపాత్పేక్షా సాపేక్షత్వాక్సంకరః.

యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచి ద్దుణం భేదకమిచ్ఛతీభిః,

ఆరాధితోఽద్ధా మను రప్పరోభిః

చక్రే ప్రజా స్సాస్వి స్సనిమేషచిహ్నః.

42

యదితి. యస్యాం పుర్యాం ఆంగనానాం రూపం సౌందర్యమాకారోవా 'రూపంస్వభావే సౌందర్యఆకారక్షేపయోరపి' తి విశ్వః. తస్య సరూపతాయాః సారూప్యాత్ భేదకం ప్యారర్తకం, కంచిద్దుణం ధర్మమిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'అగ్నిసద్యో యుమి' తి వికల్పాన్ముఖభావః. అప్పరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః మామషభృష్టికర్తా, మాఘన్యా—7

స్వాః స్వకీయాః, ప్రజాః నిమేషః పక్షపాతవిన చిన్నం వ్యావర్తకం, లేన సహవర్తక ఇతి సనిమేషచిహ్నః 'లేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహుప్రసీః. చక్రే అథా తత్త్వమిక్యత్యేక్షా. 'తత్త్వై త్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర స్వాభావిక నిమేషస్య అపూర్వః ప్రార్థనాహేతుకత్వోచ్చేక్షయా ద్వాదశకాంగనానాం నిమేషమాత్ర భిన్నమహానుషం సౌందర్యం వస్తు వ్యజ్యతే.

స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై

ర్వినిహ్నుతా స్సాస్ఫటిక సౌధపక్షిః,

ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం

సభోగతా దేవ్య ఇవ వ్యరాజక.

43

స్ఫురతితి. యస్యాం పురి క్షణదాసు రాత్రిః. నార్యః స్ఫురద్భిః తుషారాం శోభన్ద్రస్య మరీచిజాలై శ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అవహ్నుతాః తదేకరూపతాప త్రైగృహ్యమాణా ఇత్యర్థః. అతవిన సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్రవంత రైకతేరి లక్షణాత్. సాస్ఫటికానాం స్ఫటికవికారాణాం సౌధానాం పక్షి- రాదుహ్య సభోగతా దేవ్యో దేవాంగనా ఇవ, దేవశబ్దస్య పరాదిభి దేవవదితి పాతాత్ 'టిద్ధాజ ఇ'త్యాదినా జీవ. వ్యరాజక సౌధానామగ్ర హణాదభ్రంకవత్వాచ్చ తత్ర లక్ష్యమాణాః స్త్రీయః భేదర్యుఇవ రేణా రిత్యర్థః. అత్ర సభోగతత్వోచ్చేక్షాయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్షత్వాత్పంకరః.

కాంతేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు

ప్రతిక్షపం హర్ష్యతలేషు యత్ర,

ఉచ్చైరధఃపాలిపయోముచోఽపి

సమూహమూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః.

44

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విధక్త్యర్థేఽవ్యయిభావః, కాంతాని రమ్యాణి ఇందుకాంతోపలానాం చంద్రకాంతమణీనాం మట్టిమాని నిబద్ధభూమయో యేషు లేషు 'మట్టిమోఽస్త్రీ నిబద్ధా భూ రిత్యమరః. హర్ష్యతలేషు ఉచ్చైరయన్నతాః ప్రణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాళీపయసఃపదవ్యా మి'త్యమరః. అధఃపాలినః అధ శ్చరాః, పయోముచో మేఘా యాసాంతాః అధఃకృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాత పృష్టిపాతా అవీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం సమూహం పయః పూరండోహుః పహంతిన్. చంద్రకాంకనివ్యంబై రితి భావః. వహ్నిన్. చవిస్య వీ'త్యాదినానం ప్రసారణం. అత్ర సౌధానాం ప్రణాళీనాం చ తాదృగొన్నత్యవయః పూరా సంబంధేన సంబంధోక్తై రతికయోక్తేః.

రతా ప్రాయా యత్ర నిశామ్య దీపాః
జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహీణ్యః,
చిభ్యు ర్బిడాలేక్షణభీషణాభ్యో
వై దూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః.

రతావలి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేన్యాయాభావః. గృహిణ్యః, కులంగనాః, అతవివ రతౌ రతికాలే, హియా దీపాన్ నిశామ్య నిర్వాచ్య 'శమేర్ధ ర్భవన్యతిరిక్తార్థేమిత్యాద్యధిస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేర్థేవపాతో నల్లభాంగీకృతః) జాలాగతాభ్యాంగవాక్యమార్ద్రప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్యతనాయ' ఇతి విశ్వః, విమారా త్పృథవంతీతి వైదుర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదుర్యంవాలవాయజ మి' తివిశ్వః. 'విమారాశ్చా' ఇతి ఖ్యుప్రత్యయః. 'అత్ర విమారశ్చా' వాలవాయస్యాదేశః పర్యాయా వాక్యో'పచరితో'వా, తేన వాలవాయాద్విరేరసాప్రభవతి, నవిమారాన్నగరాత్. అత్రకు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపః ప్రత్యుక్తః తదుక్తమ్ — 'వాలవయోవిమారంచ ప్రకృత్యం తరమేవనా, నవైతత్రేతిచేచ్ఛా'యాజ్ఞిత్వరీవమపాచరేద'తి. తేషాంకుడ్మేషభిప్ర సంత్రాంతాభ్య ఇతిశేషః. అతవివ తచ్ఛాభ్యవత్ప్రాయోగశ్చాత్, విదాలేక్షణవద్వివ యంతీతి భేషణాభ్యః భయంకరాభ్యః + సంబాధిత్యాత్కర్తరి ల్యుట్ ప్రత్యయేటాచ్. శశిద్యుతిభ్యాం విభ్యున్భితాః మార్గాః:తిభావః. టచ్, అత్ర లజ్జావారణాయ దీపనిర్వా చణే నశేవలంకడనస్థిః ప్రత్యుక్త భయంచోత్పన్నమితి అనర్థోత్పత్తిరూపావిషమప్రభేదః. 'విదుర్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యతానర్థస్యవాభిచో, విదుఃఘటనావాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రీ ఛో'తి లక్షణాత్.

యస్మామతిక్లష్టతయా గృహేషు
విభాతు మా లేఖ్యమశమ్నవంతః,
చక్రుద్యువానః ప్రజీవంతితాంగా
స్ఫుటీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తిః.

యస్మావితి. యస్మాం గృహేషు అతిశ్లక్షణయా రత్నభిర్రీవానవిస్మిగ్ధకయా
ఆలేఖ్యం చిత్రం, విభాకం నిర్మాకం, అశక్తువంతః యువానః ప్రతిబింబితాంగాః
స్వయం తాను సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః రత్నభిర్రీవసేవచిత్రా స్సచేతవచిత్రవతీ
రివ, చతుర్విధ్యుచ్చేక్షా.

సావర్ణ్యభాజం ప్రతిమాగతానాం
 లక్ష్మ్యైః స్వరాపాండుతయాంగనానామ్,
 యస్యాం కపాలైః కలధాతథామ
 పూభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః.

సావర్జ్యేతి. యస్యాం పురి కలభాతధామస్తంభేషు హేమాకారస్తంభేషు. 'కలభాతం యాఘ్యహేమ్నారి, తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం, సావర్జ్యభాశాం తత్సావర్జ్యదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతనివ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతే' తి లక్షణాత్, అంగనానాం స్వరాపాండుతయా స్వరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్మ్యః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృహ్యమాజైరిత్యర్థః. కదాలైర్నడిదర్శనానాం స్ఫుటికమణిముకురాణాం. క్రిపక్తిరేకే ప్రాప్తేతి నిదర్శనా. సా చోక్తసామాన్యప్రసాదలక్ష్యేతి తేనాస్యాన్వయకరః.

శుకాంగనీలోపలనిర్జితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహాలీనామ్,

యస్యా మలీం దేషు స చక్రురేవ

ముగ్ధాంగనాగోమయగోముఖాని.

48

శుకాంగనీ. యస్యాం పురి ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవస్థిలా ఉపలా మణయోమరకతాసిత్యర్థః. 'ఉపలః ప్రస్తరే మనా వి' తి విశ్వః. తైర్నిర్జితానాం గృహదేహాలీనామ్ గృహద్వారకాఖాధారదారుణి, 'గృహవృగృహణీదేహశృంగణంచత్వరాశిర' ఇత్యమరక. తాసాం భాసా లిప్తేషు అలిం దేషు ద్వారపహిర్భాగేషు. 'ప్రమాణప్రమాణాలిందా బహిర్ద్వారప్రకాశక' ఇత్యమరక. గోః పురీషం గోమయం 'గోశ్చ పురీష' ఇతి మయట్' తస్య గోముఖాని లేపనాని 'లేపనేపటిలాగా (కా) రే వాద్యభాండేషిగోముఖ' మితి విశ్వః. స చక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనశ్రాంత్యేతి భావః. అతనివ శ్రాంతిమదలంకారః. 'కవినస్తుతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమతిర్యక్త స శ్రాంతిమాని' తి సర్వస్వకారలక్షణాత్.

గోపానసీషు క్షణమాస్థితానా మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః.

హరిన్తణిశ్యామతృణాభిరామై ర్గృహణీ నీవ్రైరివ యత్ర రేజాః. 49

గోపానసీష్యితి. యత్ర పురి గృహణీ గోపానసీషు వలభీధాదనాధారదారుషు, వంశపంజరేష్యిత్యర్థః, అతనివ 'గోపానసీషువలభీచ్ఛాదనేవక్రదాధుణీ' త్యత్రపటలాధారవంశపంజరే ఇత్యానా క్షీరస్వామీ. క్షణమిదత్కాలం ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఆస్థితానామాలీనానాం చంద్రకాః మేచకాః, 'సమా చంద్రకమేచకా వి' త్యమరక. తద్వతాం చంద్రకిణాం మయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్వృత్తైః. 'కలాపాః భూషణే బర్హ' ఇ త్యమరక. హరిన్తణియో మరకతాని. 'గారుత్తతం మరకతమత్తగర్భం హరిన్తణిరి' త్యమరక. తద్వచ్ఛాన్యైః తృణైః అభిరామాణి హరితశృణుమయాసిత్యర్థః. తైః నీవ్రైః పటలప్రాంతైరివ రేజాః, 'పరీకసీచేపటలప్రాంతేషు

మంగం యస్య తం. మాధ్వారం బిడాలమసి 'పితుర్బిడాలా'మాధ్వారః పృవదంశకఆఖుభు' గిత్వదురః. జనః కృత్రిమం క్రియానిర్వృత్తమేవ మేనే న తువాస్తవమిత్యర్థః. ద్వితః క్రిః క్షేర్నమిత్య మి'తి మవప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృత్రిమభేదో దుర్భిహ ఇతి శిల్పనిర్జానాతికయోక్తిః. ఆత్రకవికల్పితసాదృశ్యాప్తార్థావజనయోః కృత్రిమాకృత్రి మేషు వివరితమతివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలంకారః. తల్లక్షణం తూక్తమ్.

క్షీతిప్రతిష్ఠాఽసి ముఖారవిందైర్వధూజన శృంద్రమధశృకార, .
అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం ప్రాసాదశృంగాణి వృథాధ్యయక్షత్.

క్షీతిలి. యస్యాంపుః వధూజనః క్షీతో ప్రతిష్ఠాయస్య క్షీతిప్రతిష్ఠాధూమిస్థాసి, చంద్రందివ్యమసీతిభావః. తత్రాసిమబైరేవరమిందైః అధశృకారేతి నిరోధః స్వలా వణ్యమహిమాన్న అధరీచకారేతి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః. అతీతాని నక్షత్ర పథమతీతనక్షత్రపథాని 'ఆత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే'తి సమాసః. 'ద్వింద్రప్రాప్తావన్నే' త్యాదినా పరవర్తింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథా అధ్యయక్షత్ అధిరోహిస్త, అసధియస్త్రావాధాకరణాదితిభావః రోహతేర్ద్దుష్. 'శలఇ నువధాదంటః కృ' ఇతి వైః క్వాదేశః. ఆత్రాధాకరణవాక్యార్థస్యక్షేపవిరోధోపశిష్యవై యర్థ్యోహేతుత్వాత్సంక్షేపః. కావ్యలింగ భేదః.

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ణయంతీః.

యస్యామనేవంతే నమద్వలీకా ససమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః.

రమ్యాఇతి. యస్యాంపురియవానః రమ్యాఃరమణీయా ఇతి హేతోః పతాకాః ప్రాప్తవతీః ఉత్తి ప్రధ్వణా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేనం పతాకాః ప్రాప్తవతీః ప్రసిద్ధతాం గతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావైజయంత్యాం చ సౌభాగ్యేఽర్కేధ్వజేఽపిచ, ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాదినమాప్తిష్యి' త్యుభయత్రాసి విశ్వః. వివిక్తాః విజా నాః శుద్ధాఇతిచ హేతోః రాగం వర్ణయంతీః "వివిక్తా పూతవిజనావి'త్యురురః. నమద్వ లీకాః నమస్తేనా 'వలీక నీవే'పటలప్రాప్తే'ఇత్యురురః. అన్యత్ర నమంత్యేవల్యః త్రిన క్యాఖ్యానుధ్యరేభాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్యుత క్షే'తికవ'పశిర్వధ్యమరేభా ర్చి జిర్ణత్వగ్గృహదారు ప్సి'తి చైజయంతీ. వలీభీః మాటాగారాణి 'మాటాగారంకువ లభి రి'త్యురురః, వధూభిన్నమమనేవంత వధూపహితా అనేనంతేత్యర్థః. ఆత్ర వధూనాం వలభీనాం చ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనాపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా న తుక్తేషః. తత్ర విశేష్యస్యాసి జ్ఞిప్తత్వనియమాత్, యథాచూః.— 'ప్రకృతాప్రకృతో'భయగతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, క్షేపేఽయం జ్ఞిప్తత్వం పర్వత్రాద్యద్యయే నాంశ్య' ఇతి. ప్రస్తుతానాం తథాశ్లేషాంకేవలం తుల్యధర్మతః, కౌవ మ్యంగమ్యుతే యత్రసామతాతుల్యయోగితా. ఇతి.

సుగంధితామప్రతియత్నపూర్వాం
 విశ్రంతి యత్ర ప్రమదాయ యూనామ్,
 మధూని వత్తాణి చ కామినీనా
 మామోడకర్తవ్యలిహరమీయః.

54

సుగంధితామితి. యత్ర పురి న ప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వోయస్యాస్తమ
 ప్రతియత్నపూర్వామకృత్రిమం. స్వాభావీమి త్యర్థః. 'ప్రతియత్నమసంస్కారో
 ఇతి వైజయంతీ. శోభనోగంధోయేషాః తేషాంభావస్తతా తాం సుగంధితాం సౌరభం,
 గంధస్యేష్వేనతికల్పిత్యయః. విశ్రంతి విభ్రాణాని 'వాసపుంకశస్యేతి సుమాగమః.
 మధూని మద్యాని, కామినీనాం వత్తాణి, యూనాం ప్రమదాయతీత్యై ఆమోద
 కర్తవ్యోవాసనాదానస్య వ్యలిహరం పరస్పరవ్యతికరమీయః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యం
 వాసయామానురిత్యర్థః ఇహో లిట్. అత్రాపి మధూనాం వత్తాణాం చ ప్రకృతత్వాత్
 పూర్వవదేవ తుల్యయోగితాభేదః. తేనయూనామధూనానితపధూవదనపానం చ వస్తు
 వ్యజ్యతే. తేన చ నిరాంతకభోగాః పారా ఇతి గమ్యతే.

రతాంతరే యత్ర గృహంతరేషు
 వితర్దినిర్యాహవిటంకనీడః,
 రుతాని శృణ్వన్యయాసాం గణోఽంతే
 వాసిత్వ మాప స్ఫుటమంగనానామ్.

55

రతాంతరఇతి. యత్ర పురి గృహంతరేషు వితర్దయో వినారవేదికా "స్వాద్విత్తద్వి
 స్తు వేదికే" త్యమరః. తాసాం నిర్యాహః మత్తవారణాఖ్యాడిపాశ్రయాః. 'నిర్యా
 హోమత్తవారణ' ఇతి వైజయంతీ. తేషాం విటంకాః ఉపరితన్యః కపాతపాలికాః
 వివ సిదాః కలాయాః యస్య సః. 'కలాయోనీడమస్త్రీయామి' త్యమరః. వయసాం
 శుకకారికాదివత్త్రిణాంగణః, 'వయఃక్షేణిబాల్యాదా వి'తి విశ్వః. అంగనానాం విత
 ర్దిషు రమమాణానామితి భావః. రతాంతరే రుతాని రతిహృదీతాని శృణ్వన్, అంతే
 సమీపేవసంతీత్యంతేవాసినః శిష్యః, 'ఛాత్రాంతేవాసినా శిష్య' ఇత్యమరః. 'శయ
 వాసవాసిష్యకాలాది' త్యలక్. తేషాంభావస్తత్త్వం ఆప. సమీపేప్రతిశబ్దం యథా
 శ్రుతం పశ్చాదుచ్చరణాదేవముల్లేపిత్యతే, అతవివ స్ఫుట మితి వ్యంజకప్రయోగః.

ఛన్నేష్యపి స్పష్టతరేషు యత్ర స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,

ఆకాశసామ్యం దధురంబరాణి న నామతః కేవల మర్థతోఽపి. 56

ఛన్నేష్యితి. యత్ర పురి ఛన్నేష్యచ్ఛాదితేష్యపి 'వాదాం లే' త్యాదినా
 వైకల్పిణిపాతః. స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంబర్యమాశేష్యిత్యర్థః. నారీకుచమండలేషు

స్వచ్ఛాని స్ఫుటికాదివదలిరోధాయకాని అంబరాణి వస్త్రాణి, కేవలంనామతోంబర మితివామైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరం వ్యామ్ని వానసీ'త్యమరః. కిం కు అర్థ తోపిఅర్థక్రియయాపితత్వాసమ్యందధుః స్వయమలిసూక్ష్మత్వాదవ్యవధాయకత్వం దృష్ట్యై దేహ్యైర్తంతరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపిసామ్యం దధురిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

యస్యా మజిహ్వా మహతీ మపంకా
స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,
జనై రజాతస్థలనై ర్న జాతు
ద్వయేష్యముచ్యంత విసీతమార్గాః.

57

యస్యామితి. యస్యాంపురి అజిహ్వాః అపంకాః అస్యత్ర అకపటాః దంభాది రహితా ఇత్యర్థః. 'అచరేత్సృజీంపుర్తిమజిహ్వాఃకళాం తథేలి స్తరణాదివిభావః. 'జిహ్వాం కపటవక్రయో రి'తికాశ్వతః. మహతీం సీమానం రాజకల్పితక్షేత్రమానమర్యాదాం కులగతానుష్ఠానస్థిలింప అత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః అపంకాః అకగ్దమాః నిష్పాపాశ్చ 'పంకఃకర్దమపాపయో రి'తి విశ్వః. అలిమాత్రా ఆయతిః ఆనూమః ఉత్తర కాలశ్చ యేషాం లే అత్యాయతయః, 'అయలిస్తూతరేకాలే సంయమాయామయోరపీ'తి కాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపాఅపి 'ప్రథమచరమత యే'త్యాదినా జసి విభాషా నర్వనామ సంక్షా. విసీతమార్గాః సువిరచితాః, పురవీధయః, సుశిక్షితాచారపద్ధతయశ్చ, అజాతం స్థలనంపాపానాది ప్రతిఘాతో విరుద్ధాచరణంప యేషాంలైఃజనైః జాతుకదాదిదవినా ముచ్యంత న త్యక్తాః నకదాచిత్ ఖలీకృతా ఇత్యర్థః. అత్ర శబ్ద మాత్రసాధర్మ్యదేశనాభా వలంబిఫలద్యయవదేశకజ్ఞేనార్థద్యయ ప్రతీతేః ద్వయానామసి మార్గాణాంప్రకృత త్యావృ కేవలప్రకృతవిషయోఽర్థశ్చేషః. విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

పరస్పరస్పర్ధి పరాధ్యరూపాః పారస్త్రియోయత్ర విధాయవేధాః,
శ్రీనిర్తిలిపాస్తముణాక్షలైకవర్ణోపమావాచ్యమలంమమార్జ. 58

పరస్పరేతి. యత్ర పురిపరస్పరస్పర్ధిని అహమహమికయాన్యోన్యసంఘర్షణీయరా ర్థ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య' ఇతి విశ్వః పురేభవాః పార్యః తాః స్త్రియః పారస్త్రియః 'స్త్రియాః పుంస ది'త్యాదినా పుంసద్భావః. విధాయ నిర్ణాయ వేధాఃసప్తా శ్రియో లక్ష్యదేవ్యాః నిర్తిత్యానిర్ణానేన ప్రాప్తంయత్ ఘుణేన వక్రకీడేన త్తసోస్కర్తృప్రకృతపమయాసామ్యేన, వాచ్యమప వాదః, తదలనుత్పత్తం తదేవమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాక్షరపద్యాదృచ్ఛికమిదం క్రిడేవతాసౌందర్యశిల్పం న కాశలమిత్యయశః త్కలితవానిత్యర్థః. అనయాచాలిక యోక్త్యా పారస్త్రికాం రమానమానసౌందర్యం వస్తు వ్యజ్ఞతే.

క్షుణ్ణం యదంతఃకరణేన వృక్షాః
ఫలన్తి కల్పోపపదాస్తదేవ,
అధ్యుషాషో యామభవత్ జనస్య
యాస్సంపద స్తా మనసోఽప్యభూమిః.

59

క్షుణ్ణమితి. యదంతఃకరణేన క్షుణ్ణం అభ్యుక్తం మమేదం భూమాదితి భూయో
భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సుకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పాదిత్యుపపదం
వ్యావర్తకంయేషాం లేకల్పోపపదాఃవృక్షా కల్పవృక్షాఃకదేవ ఫలంతి నిష్పాదయంతి 'ఫల
నిష్పత్తా వి'తి థాతోర్లట. ఐతః యాం పురీమ హ్యుషాషోమసామపివతః 'ఉషా
స్వధ్యాజ్ఞస్' ఇతి కర్తృత్వం. 'భాషాయాం సదనసక్ర' ఇతి కర్తృప్రత్యయః. జనస్య
యాస్సంపద అభవత్ తాః మనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితి కిమువక్తవ్యమితి
భావః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాంతర్యామౌక్త్యా పౌరాణం దేవేంద్రభాగో
వ్యజ్ఞలే ఇహకల్పిత్యుపపదం స్వసంక్షేకదేవో యేషామితి వ్యాఖ్యానే హిరణ్యపూర్వం
కశిపుమిత్యాదిపదవాచ్యవచనదోషావకాశః. *Acc 320*

కలా దధానస్సకలాస్వభాభి
రుద్భాసయత్ సాధనీతాభిరాశాః,
యాం రేవతీజాని రియేష హేతుం
స రాహిణీయో న చ రోహిణీశః.

59/1. 21/1
11/1/6

60

కలాఇతి. సకలాః సమగ్రాః కలాః చతుష్టపివివ్యాః పోదశభాగాంశ్చ దధానః
'కలాశిల్పకాలభేదే, కలాతుపోదశోభాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తం తద్వత్ప్రతాభిః
స్వభాభిరాశాః దిశః, ఉద్భాసయత్ రేవతీకపద్మికన్యాపూషణంచకాయాయస్యసః
రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీతి సమాసాంసోనిజాదేశః. 'లోహోవ్యోర్వలీ' తియలోహః
రోహిణ్యాః అవత్యం పుమాత్ రాహిణీయో బలభద్రఃస్త్రీభ్యాడక్. యాంపురింహేతుం
త్యక్తుం నభయేష సేచ్ఛతిన్నలిప్, రోహిణీశ్చంద్రకృతాతుంనభయేష అత్ర రాహిణీయ
రోహిణీశ్చాయో పురోక్తర్హసహత్యేన ద్వయోః ప్రకృతత్వాద్విశేష్యస్యాపి క్లిప్తత్వాచ్చ
కేవలప్రకృతవిషయా తుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

బాణాహవవ్యాహతశమ్భుశక్తే
రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,
శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర
నిశ్చంక ఘూషే మకరధ్వజేన.

61

బాణేతి. యత్ర పురి, బాణాహనే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయసితా శంఖశక్తిర్వేన తస్య హరవిజయినో జనార్దనస్య కృష్ణస్య, అసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం అసాద్య పుత్రకన్యం ప్రాప్యేత్కర్ణః. శరీరిణా విగ్రహవతా నత్వసంగేనేతి భావః. జేతారవివక్షత్రాః జయశీలాః తృప్తంతాత్పృజ్ఞావత్సాదబ్ధిత్వయః. లే శరాయస్య లేన మకరధ్వజేన కామేన ప్రద్యుమ్నరూపేణేతి భావః. నిశ్శంకం నిర్భీకం, 'శంకావికర్మభయయోరి'తి విశ్వః. ఊషే ఉషితం + పసనివాసే. భాషేలిట్. వచిస్వసీత్వాదినా సంప్రసారణం. అత్ర శమ్భుశక్తివ్యాఘాతవదార్థస్య విశేషణః త్యానిశ్శంకనివాసహేతుర్వ్యక్తేః కావ్యలింగ భేదః. పురా కిల భగవాన్ భక్తవత్సలా ధూర్జటిః బాణాసురప్రేక్షా బాణాభిమాయనం హరిమభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

నిషేవ్యమాణేన శివై ర్మరున్ధి

రథ్యాప్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్చిరత్నాంకురథామ్ని సింధా

వాహ్వస్త మేరా వమరావతీం యా.

62

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివై ర్మరున్ధి ర్మందమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరున్ధి ర్మరుద్గజైశ్చ, నిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, చిరాయ అధ్యాప్య మానా అధిష్ఠియమానా, ఉద్రశ్చి నాం రత్నాంకురణాం, థామ్ని స్థానే, వికత్ర రత్నా కరత్యాదన్యత్ర సానుత్వాచ్చేతి భావః. సింధా స్థితీ శేషః. యా పూః మేరా స్థితాం. అమరా అస్మాం సంఠిత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంక్షాయాం మతో బహ్వాచోనజరా దీనా మి'తి దీర్ఘః. 'మా దువధాయా' ఇతి పత్వం అహ్వస్త స్మర్థయా అవనాతవతీ, అమరావతీ మనుచకారేత్కర్ణః. హ్వయతేద్దుజ్. 'స్మర్థాయామాజ' ఇత్యాత్త నేపదం లిసిచిహ్వశ్చ 'అత్త నేపదేవ్యస్యకరస్యామి'తి వై రజభావవక్షే నిజాదేశః, అత్ర ప్రథ మాశ్లేష్టేషేఽపి సింధా మేరా స్థితీ వింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యేక్షేః శ్లేషానుప్రాసే లేయ ముచమేతి సంక్షేపః. అహ్వస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశబ్దః 'స్మర్థలేవ్యయ లేద్వే స్తే' త్యాద్యనుకాసనాత్.

స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సుస్వపుత్రో

వధ్వా ఇవాధ్వంసితవర్ణకాంతేః,

విశేషకో వా విశిషేష యస్యా

శ్చియం త్రిలోకీతిలక స్స ఏవ.

63

స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధంయదంజనం తద్వత్. లేనచ శ్యామరుచిః, సుస్వపుత్రః, సుష్టు వర్ణుశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహరస్త్రిలోకీ 'తద్ధితాశ్చ' త్యాదినా

సమాసః. 'సంఖ్యాతూర్వాద్విగు' రితి ద్విగుసంఖ్యా. 'అకారాంతోత్తరపదోద్విగుప్రిన్తి యామిష్ట' ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగో రి'తిజీవ, తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, స హరిరేవ విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇవవద్వా యథా శబ్దా ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాలపత్ర తిలక చిత్ర కాదివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచ న స్త్రీయా మిత్యమరః. అధ్వంసితా వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రాజ్యవల్లభ, యస్యాస్తస్యాః యస్యాః పురః, అన్య త్రాధ్వంసితో వర్ణో గౌరాదిః కాంతి ర్హావన్యం చ యస్యాస్తస్యాః 'వరోద్వికాదా శ్చుక్తాదాస్తతో వర్ణం తు వాక్షర' ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః. వధ్వాఇనశ్రియం విశేషమ విశేషితవాక్, అనేకేవశ్చేదుముపమేత్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మాత్క్షేప ఇత్యున్యేక్షేపమేత్యాహ దంశీ.

తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా
త్యావ త్ప్రతోళీ మతులప్రతాపః,
వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ
ర్యా దేవసేనేవ పరైరలంఘ్యా.

64

తామితి. అతులప్రతాపః, స హరిః, తాం పూర్వోక్తాం పురీం ఈక్షమాణః, పురస్తానుర్వస్త్యాం దిశి, సప్తమర్థే స్థాని ప్రత్యయః. ప్రతోళీం రథ్యాప్రతోళీ విశేషో త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాక్, లుచి పుష్పాదీనామధ్వజాదేశః. వజ్రాణాం తోరణ ప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాళి రుద్భాసిని, సురాయుధశ్రీరింద్రచాపలక్ష్మీ ర్మస్త్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం, అన్యథా ఇంద్రాయుధ సామ్యసంభవాత్. అన్యత్ర వజ్రస్య మణికస్య ప్రభాళి రుద్భాసిని సురాయుధానా మితరదేవతాయుధానాం, శ్రీర్మస్త్యాస్మా 'వజ్రోఽస్త్రీహీరకేవవా వి'త్యమరః. యాప్రతోళీ దేవసేనాసురచమూరివపరై శ్చక్రభిరలంఘ్యా దర్శనా.

ప్రజా ఇవాంగాదరవిందనాభే
శ్శంభో ర్జటాజూటతటాదివాపః,
ముఖాదివాళు శ్శ్రుతయో విధాతుః
పురాన్నిరీయుర్దురజిద్ధ్వజిన్యః.

65

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభోద్విష్టోరంగాత్ ప్రజాఇన. శమ్మోర్జటాజూటతటా దాప ఇవ గంగాజలానీవ విధాతు ర్దుఖాచ్ఛ్రితయ ఇవ, మురజితోహరేః ధ్వజిన్యస్సేనాః, అశు పురాన్నిరీయుః నిర్గతాః. మూలపమేయమ్.

శ్శిష్యద్భి రన్యోగ్యముఖాగ్రసంగ
ఫలభీనం హరిభిర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా

దుఃఖేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః.

66

శ్లిష్యద్విరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్థలంతః ఖలీనాః కవికాః
యస్మిన్సర్వణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలినోఽస్త్రీ' త్యమరః. శ్లిష్యద్విః సంఘ
న్యద్విః విలాతైః మహారుచ్ఛలద్విః హరిభిస్తురంగైః. కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్య
శ్వవారాః అశ్వారోహాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాన్యంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రముః సిర్జ
స్థురితి. స్వభావోపశయోక్త్యాన్యంతరః.

నిరంతరాశేషి నిముచ్చమానే

దూరం యథి ప్రాణభృతాం గణేన,

తేజోమహద్భిస్తమనేవ దీపై

ర్దీప్తిపై రసంబాధ మయాంబధూవే.

67

నిరంతరాశిఇతి. తమసా తిమిరేణీవ ప్రాణభృతాం గణేన ప్రాణివర్గేణ కర్తృ, నిరం
తరాశేషి పూర్వం స్వేనైవ అతినంకటేసి వధిసం ప్రతిదూరందూరతవీవ విముచ్చమానే సతి
ఏకత్ర దీపభయాదన్యత్ర ద్విపభయాచ్చేతి భావః. తేజోమహద్భిర్బలాధితైః ప్రభా
నంపన్నైశ్చ 'తేజోబలం ప్రభాతేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్వివైర్దీప్తిరేవ అనంబాధ మనంజీరం,
అయాంబధూవే జగ్రే, నత్వైర్దీప్తిరేవ కృచ్ఛాన్వితిభావః. అయగతా. భావేలిట్. దయా
యానశ్చిత్వాత్ ప్రత్యయః. స్వతేజనైవ దూరోత్సారితతమస్కేదీపా ఇవ తథో
త్సారితప్రాణిశే యథి నిరర్థం ద్విపాః ప్రయయంతీర్థ్య. తమసీతి సప్తమ్యంతపాతే తు
తమసః పథ్యపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రాగ్పథఇవ తమసోదీపాగమనా త్ప్రాగ్ప్రాగ్వి
వర్గేణ నిరంతరాశిత్వం పశ్చాన్త్యచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉపమానోపమేయ
యోర్దైవరూప్యం స్యాత్ తృతీయాంతపాతే తమసః ప్రాణివర్గోపమానత్వే తత్సారూప్య
సాకల్యాత్స వివసాధీయానిత్యాలంకారికాకాశాం పంథాః.

శనై రనీయంత రయాత్పతంతో

రథాః ఊతిం హ స్తినఖాదఖేదైః,

సయత్న సూతాయతరశ్చ భుగ్న

గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః.

68

శనైరితి. రయాత్పతంతోధావంతః రథాన్యయత్నైస్సూనై స్సారథిభిః 'సూతః
క్షతాచసారథిరీత్యమరః. ఆయతా ఆకృష్టాః యే రశ్వయః ప్రగహః 'కిరణప్రగహా
రశ్మి' ఇత్యమరః. త్రెభ్యగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషు సంసక్తాః యుగాః యుగ్యస్కంధ
వాహనాః దారుణిశేషాః యేషాం తైః అతవీవ అఖేదైరశ్రమైస్తురంగైః హ స్తినఖాద్ధ

స్తవభాః పూర్వావిమృతూటః 'కూటంపూర్వావిమృతస్త్వస్థిస్థలి స్థి' త్యమరః.
తస్మాత్ శక్తైః క్షితిమనీయంత నీతాఇతి స్వభావోక్తిః. యథావద్యస్తుత్త నాత్.

బలార్చి భిస్తత్త ణమీయమాన
రథ్యా భుజాయా వలయైరివాస్యాః,
ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణౌ
నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వమానీత్.

69

బలార్చి భితి. బలాని ఊర్తయశ్చ తై ర్బలార్చిభిః వలయైః కంకశైరివ తత్
క్షణే హరినిష్క్రామణక్షణవిన పీయమానా అతిరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యా
స్తస్యాః అతవీవ అస్యాః పురః ద్వారవత్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రామతి నిర్గచ్ఛతి
సతి, ప్రాయేణ భూమ్న ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వం స్వస్వరూపమితి యావత్. తదిష్టం
నానీత్ హరివిరహే తదైవ్వల్యాదితి భావః. ద్వారవతీశబ్దస్య సంఖ్యాత్వాత్ 'త్యతలా
ర్థణవచనస్యే' తి న పుంసద్భావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం నేష్టం తస్య
హరినిష్క్రామణమేతుత్వాదిత్యుభయభాప్యమితభుజావలయగళన మేతుకత్వాదుపమా
సంకీర్ణేయ మనిష్టతోష్ఠేప్రేక్షా త్రయశ్చేత్యసేవ వ్యజ్యతే.

అథానర్గసమాప్తే నృముద్రం పర్ణయతి.—

పారే జలం నీరనిధే రపశ్య
స్తురారిరానీలపలాశ రాశీః,
వనావలీరుత్కలికానమాస్త్ర
ప్రతిక్షణోత్కూలిత శైవలాభాః.

70

పారఇతి. మురారిర్నీరనిధేనృముద్రస్య జలానాంపారేవరతీరేపారేజలం 'పారా
వారేవరార్వావీతీరే' ఇత్యమరః 'పారేమధ్యేనష్టావే' త్యవ్యయాభావః. తత్సన్ని
యోగాదేకారాంతత్వం చపారేశబ్దస్య. అనయంతాస్మిలాః పలాశానాం పత్రాణాం రాశ
యో యాసాంతాః హరితపర్ణపర్ణపూర్ణాఇత్యర్థః. 'పత్రంపలాశంభదనం దళం పర్ణం
భద్రాపుమా నీ'త్యమరః. ఉత్కలికా ఊర్తయః. 'ఊర్చిరుత్కలికోల్లాంలకల్లాంలహరి
తథే' తి హలాయుధః. తాసాం సమాస్తైః ప్రతిక్షణం ఉత్కూలితాః కూలముద్గతాః,
క్షృతాః కూలం ప్రాసీతా ఇత్యర్థః. ఉత్కూలకల్లాత్ తక్కరోతీతి జ్యంతాత్కర్తృణీత్తః.
లేషాం శైవలానాం అభేవాభాయాసాంతాః. తత్సద్భుక్తిత్వార్థః. వనావలీరపశ్యత్ అత్రో
త్కూలికశైవలస్య స్వతస్సిద్ధసందేహాదుపమాప్రేక్షయోస్సంకరః.

లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్
దుమా నసౌ నీరదనీలభాసః,

లతావధూనం ప్రయుజోఽధివేలం

బహుకృతాన్ స్యానివ పశ్యతిన్.

71

అక్షితి. ఆసాహరిః లక్ష్యం శోభాం శ్రీదేవీంచ దిభ్రతీతి లక్ష్యభృతన్తా అంభోధి తపే అభివాసో యేహంతాన్ నీరదవస్థిలభాసః నీలవర్ణాన్ లతాః వధ్వజితేతు్యుబమిత సమాసుః. అన్యత్ర లతాజవవధ్వజిత కాకపార్థివాదిత్వాన్తద్భయవదలూపీనమాసుః. తాభి స్సంప్రయంజితభి సంప్రయంజి నంగతాన్ అనేకీకృతాన్ స్యాన్ స్వకీయవిగ్రహాని వేత్సర్థః. ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః ఆత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపాతాత్ 'స్వో జ్ఞాతా నాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయస్వోస్త్రియాంధన ఇ'త్యమరః. పశ్యతిన్, క్షేపనంకీర్ణేయ ముచమా.

అల్లిష్టభూమిం రసితార ముచై

ర్లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగమ్,

ఫేనాయమానం పతిమాపగానా

మసావపస్తారిణమాశశంకే.

72

అల్లిష్టతి. అల్లిష్టభూమిమాల్లిష్టభూతలం, ఉచైః పుతారం రసితారం క్రందితారం లాలతాం చలతాం, ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారజనాకారోయేహంతే బృహత్తరంగాః యస్య తం తథోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వచుంతుం 'ఫేనాచ్ఛేతివక్తవ్యమి'తి క్యజ్. క్యజోజేత్వాదాత్మజేవదం. అపాం సమాహః ఆపం తస్యసమూహఇత్యు జ్ఞప్తిత్యయః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతిం సముద్రం, అసా హరిః అవస్తారిణ మవస్తారోగిణం ఆశశంకే తద్ధర్మయోగాత్తథోల్లేఖం చక్రఇత్యర్థః. యథావలై దానికాః 'ప్రక్షిప్తాతుభిరాహతేచమనసిప్రాణితమస్సంవిశ్కదంతాన్ ఖాదతి ఫేనముద్గి రతిదోపాదంక్షిపన్తాధధీః, పశ్యన్రూపమనన్తి తానిపతతివ్యర్థాః కరోతిక్రియాః దిభ్యత్స స్వయమేవ కామ్యతి గతేవేగేత్వవస్తారుయన్.''

పీత్వా జలానాం నిధిచాలిగార్ధ్యా

ద్వృద్ధిం గతేఽప్యాత్మని నైవ మాంఠీః,

క్షిప్తా ఇవేందో స్సరుచోఽధివేలం

ముక్తావలీరాకలయాంచకార.

73

పీత్వతి. జలానాం నిధినా సముద్రేణ గర్భవివగార్ధ్యం టౌపమృదివత్ చాతు ర్వర్ణార్థిత్వాత్సాన్యధేవ్యుజ్ఞప్తిత్యయః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్ప్రక్షిప్తభరా దిత్యర్థః, గృహ్లోః పునః ఓర్ధ్వణః 'వాంఠోయిత్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్యవ్యమితి స్వాత్, పీత్వాక్షేపణక్రియాక్షేపయా పూర్వకాలతా, పృద్ధిం గతేప్యాత్మని స్వదేహే

చంద్రోదయే సముద్రస్య పృథ్విత్యాగమః. నైవమాంతరమాంతరరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. మాతేశ్వరజీవ. అద్భిసద్యోర్మునుతినుష్, ఓప్తా ఉద్గిష్టాః అతిత్పవ్యయోత్కటం పీత్వా అంతఃఅమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోదయః మరీచీవేత్స్య త్వేత్, సహరిః అధివేలమధిహలం. 'వేలాటాలవికారయో రితి విశ్వః. ముక్తావళిరాకలయాంపకార ఆలోకయామాన. కనీనాం కవిః కామధేనుః.

సాటోప ముర్వీ మనిశం నదంతో

యైః స్థావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తాన్యేకదేశా నిభృతం పయోధే

స్సోఽమాఘాసి మేఘాకౌ పిబతో దదర్శ.

74

సాటోపమితి. అమీ మేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సం రంభా' ఇతియాదవః. అనిశం నదంతో గర్భంకః యైరంభోభిః ఉర్వీం సమంతతః పావ యిష్యంతి తానితావంశ్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకాణాత్ విభృతం నిశ్చలం యథా తథా పిబతోమేఘాకౌ సహరిర్దవర్శ, విలేన సముద్రస్య అపరిచ్ఛిన్నరూపత్వం వ్యజ్యతే.

ఉద్భృత్య మేఘైస్తవేషవ తోయ

మర్థం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,

ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ

ర్షదీ స్సృతీ ర్వేదమివామ్బురాశిమ్.

75

ఉద్భృత్యేతి. మునీంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తవః అంబురాశీరేవ తోయముద్భృత్య సంప్రణీతాః కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్షదీః వేదం పతంతీః స్సృతీః మన్వాదిసంహితా ఇవ హరిః ఆలోకయామాస స్తుతిమూలకత్వేనైవ ప్రామాణ్యాత్ స్సృతీనాం తత్సంవాదవిన తత్ప్రవేశః. అనేకేవేయముపమా.

విక్రీయ దిశ్యాని ధనాన్యురూణి

దైవ్యానసావృత్తమలాభభాజః,

తరీషు తత్రత్య మఫల్లుభాండం

సాంయాత్రీకా నావహతోఽభ్యసద్దత్.

76

విక్రీయేతి. దిక్షుభవాని దిశ్యాని దిగంతరావీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి మహాంతిధనాని వానాద్రవ్యాణివిక్రీయ, మూల్యేన దత్వా ఉత్తమలాభం మూల్యాత్ దైవగుణ్యాదికం భజంతి తాను త్తమలాభభాజః తత్రభవం తత్రత్యం దైవ్యమిత్యర్థః అవ్యయాత్త్యవ్. అఫల్లు సారవత్ 'ఫల్లుతుచ్ఛమసారం చే, తియాదవః. భాండం మూల ధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'పణిష్టాలభనేపాత్రే భాండంభూమిశ్వ భూషయా రితి

జైజయంతి. కరిషు నాఘ. 'స్త్రీయాం నా నరణి నరీ రి' త్యమరః. 'అవిత్వాస్త్రు
తంత్రిభ్యఈ రి' త్యాణాదిక ఈకారప్రత్యయః. అవహతః అదదానాక్. వహలేశ్యత్ప్ర
త్యయః. దైవ్యాప్యాక్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రంయఞ్' తిశైషిన్
యఞ్ప్రత్యయః. సంయాత్రాసంభూయయాత్రాసాప్రయోజనమేహంతాక్ సాంయా
త్రికాక్ సోతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపాణిపణి గి' త్యమరః. ప్రయోజనమితి తక్, అసౌ
హరిరభ్యసందత్.

ఉత్పిత్పివోఽంత ర్నదభర్తు రుచై

ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,

పయాంసి భక్త్యా గురుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్ఛిక్షిపిరే ఫణింద్రాః.

77

ఉత్పిత్సవఇతి. నదభర్తు స్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సతః, ఉత్పితిత
మిచ్చవః పతలేజ్ఞున్నంతాదుప్రత్యయః. సనిమిమేత్యాదినాఇసాదేశః. అత్ర లోపాఽ
భ్యాసప్యేత్యభ్యాసలోపః. ఫణింద్రాః సర్పాః. భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, హఠే ధ్వజానివ
గరియసా అతిమనఃతా. నిశ్వసితానిలేన ముఖమారులేన, పయాంసి ఉచై రుచైక్షిపిరే
ఉత్పి ప్రపత ఇత్సు ఘృణ. స్వరిలేత్వాదాత్త నేపదమ్.

తమాగతం వీక్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయమమ్బురాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద

ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః.

78

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబంధుం ఆపద్బంధమిత్యర్థః. ఉత్సంగవివ శయ్యా
తస్యాంతేతఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణేకే రి' త్యవృత్త్యయః. అగతమభ్యాగతం
తం హరిం వీక్య గురుణాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా వివ బాహువోయ
స్యసన్, ప్రత్యుజ్జగామ సప్తేశనార్థమాగతవానివేతి యాస్యదూపాఽప్యేక్షా.

ఉత్సంగితాంభుకణాణో నభస్వా

నుదస్వతస్సేవదలవా న్నమార్ద్ర,

తస్మానువేలం ప్రజితోఽధివేల

మేలావనాస్ఫాలనలబ్ధగంధః.

79

ఉత్సంగిలేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః, కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కర్తౌతీ'తి
జ్యస్తాక్కర్తృణిక్తః, ఉత్సంగితాః అంభుకణాః యేన సః శేషాద్విభాషేతి కప్ర
త్యయః. విలాపనానామాస్ఫాలనేన పంథుర్న జేన లబ్ధగంధః వివంశిరసురభిరుదన్వతోన
భస్మాన్ సముద్రవాయుః అధి వేలాయాం విభక్తిర్థేనవ్యయాభావః. ప్రజత ప్రస్థ

హరేస్వీదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థైవ్యయాభావః, మమార్థ జహార'వేలా
హరేవజలభేర్వేలాతీరవికారయో రితి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త సమీరసీమంతితకేతకీకాః,
ఆనేదిరే లావణసైంధవీనాం చమూదరైః కచ్చభువాం ప్రదేశాః.

ఉత్తాలేతి. చమూఘ చరంతీతి చమూచరా నైస్సరికాః, 'చరేష్ట'ఇతి టప్రత్య
యః. తైరుత్తాలేషాన్నులేషు, తాలీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృలేన సమీరజేన మా
రులేన సీమంతికాః, సీమంతివ్యుః కృతాః 'సీమంకళభాన్తతుబంతాత్తక్కరోతీ' తిజౌ
కర్తణీక్షః. దావివృద్ధ్యావే దిన్నతోర్లుక్. తాః కేతకీయేషు లే కథోక్తాః 'సద్యృత'
శ్చేతి కవ్, లవణసింధోరిమాః లావణసైంధవ్యుః 'తస్మేద మి'త్యన్ ప్రత్యయః.
హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాం కచ్చభువామనువభూ
మీనాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్చస్తథావిధ' ఇత్యమరః. ప్రదేశావిశదేశాః
ఆనేదిరే, ప్రాంతాః, సీదతేః కర్తణీ లిట్, ఆత్త న్యభావోక్తిరనుప్రాసకృతంకారా. పీఠ
క్షేపసౌశబ్ద్యసౌమమారాద్యనేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

లవంగమాలాకలితావతంసాస్తే నారీకేళాంతరపః పిబంతః,
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రాదభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః.

లవంగేతి. లవంగమాలాఙ్ఘిః లవంగమనుమమాలైః, కలితావతంసాః కృతభూ
షణాః నారీకేళాంతరిత్యవ్యయం నారీకేళఫలాభ్యంతరఇత్యర్థః. అవఇతిపృథక్సదం.
నుమాసే 'ఋక్సూరి త్యాదినానుమాసాంతప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా
ఆర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలాని యైస్తే 'ఘోంటాతుపూగఃక్రముక' ఇ'త్యమః. లేచమూ
చరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః 'ప్రతిపత్తిః
పదప్రాప్త ప్రవృత్త గౌరవేఽపి చేతి విశ్వః. ఆత్మాభ్యాగతప్రతిపత్తిప్రాప్తేః విశేషణ
గత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః, లేన సముద్ర
చమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌషమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకారధ్వనిః.

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతురంగజన్తవః
ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశం మహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృతశ్రియ
శ్చిరవిగతశ్రియో జలనిధేశ్చ తదాభవదంతరం మహత్.
ఇతి శ్రీ మాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
పురిప్రస్థానో నామ తృతీయః సర్గః.

తురగేతి. పరితస్తురగశతైరామలస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథం ప్రతి
 మార్గం యథార్థేఽవ్యయాభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః శ్పష్టాః ఘోభ్యతోరా
 జానో గిరయశ్చయేనతస్య, నతు స్వయంకేనాపి మథితస్యేతిభావః. సతతంభృతాక్రిః
 శోభా రమాద యేనతస్య భృతక్రియః, పురోగే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛతః,
 బలారామః తదనుజస్యహరేః బలస్య నైస్యస్య' బలంనై స్వేబలారామ ఇత్యుభయత్రాపి
 కాశ్యతః. అథ పరంకేవలమేకస్త్రివ తురంగస్య జన్మజన్మమాత్రం యస్తాత్తస్యైకతురంగ
 జన్మనః, విశోపితాతపివ స త్వన్యోస్తీతి భావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాక్షాద
 భృశంమథితస్య నతు స్వయంకస్యాపి మథితురితి భావః. సతతం చిరాత్పున్యతి విగత
 క్రియః ఉశ్చత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణా స్వీకారాదితిభావః. జలనిధేశ్చ తదాప్రస్థాన
 సమయే మహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం, ఉక్తరీత్యా మహత్తారతమ్యుండ
 అభవత్. అప్రోపమేయస్యహరిబలస్య ఉపమానాత్ జలనిధేరాధిక్యవర్జనాత్ వ్యతిరేకా
 లజ్కారః. చమ్పకావశీవృత్తమ్. 'సజభజజాజరా హరయతిః కథితా ఖుది చమ్పకా
 వశీ'తి లక్షణాత్. రచితేతి కేచిత్. సజభవురస్కృతాజజరారచితాఖుదిరుద్రదిగ్యతి
 రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదనాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల
 మల్లినాథమూరివరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
 సర్వంకమాఖ్యాయాం తృతీయః సర్గః.

చతుర్థః సర్గః.

నిశ్వాసధూమం సహ రత్నభాభి
 ర్భిత్తోవ్విత్థితం భూమిమివోరగాణామ్,
 నీలోపలస్యాతవిచిత్రధాతు
 మసౌ గిరిం రైవతకం దదన్య.

1

నిశ్వాసేతి. నీలోపలై రింద్రసీలమణిభిః, స్యాతాః ప్రాతాః, విచిత్రాః నానా
 వర్ణాః ధాతవో గైరికాదయో యస్యతం, అతఏవ రత్నభాభి ర్నణిభాభిస్సహ, భూమిం
 భిత్త్వా ఉత్థితం ఉర్ధ్వం నిర్గతం, ఉరగాణాం నిశ్వాసధూమం పూర్వార్థబాష్పమివ
 స్థితం, రైవతకం రైవతకాఖ్యం గిరిం అసౌ హరిద్దదన్య. స్యాతేతి సీమ్యతేః కర్తృణిక్తః,
 'చోక్యాదమ నాసికే చే' తి ఉదియగాజేశః, అత్ర గిరేర్విశిష్టధూమవర్ణభేదేన విశిష్ట
 ధూమత్వోచ్చేక్షణాద్గుణిమిక్తజాతిస్వరూపాచ్చేక్షా. అస్మిన్సర్గే నానాపుత్రాని.
 తత్రాదావష్టాదశోపజాతయః, తల్లక్షణము క్తమతీతానంతర సర్గాదా అత్రాసర్గసమాప్తే
 ర్గిరివర్ణనమేవ.

గిరిం దదచ్ఛేత్కుక్తం కీదృశమిత్యాకాంక్షయాం తమేకాన్వయేన గుర్వీరిత్యా
 ద్యష్టభిర్విశిష్యే—

గుర్వీ రజస్రం దృషదస్సమంతా
 దుపర్యుపర్యంబుముచాం వితానైః,
 వింధ్యాయమానం దివసస్య భర్త
 ర్హార్గం పునా రోద్ధమివోన్నమద్భిః.

2

గుర్వీరితి. గుర్వీర్నహతీః. దృషదః శిలాః తపీరిత్యర్థః. 'పాషాణప్రసరగ్రాహో
 పలాక్వానశ్శివాదృష ది' త్యమరః. ఉపర్యుపరి దృషదాం సమీపావీప్రదేశ ఇత్యర్థః.
 'ఉపర్యధ్యధనస్సామిష్య' ఇతి ద్విత్యావే తద్యోగాద్వివేచితీయా. యథాహ వాచునః—
 'ఉపర్యాదిషు సామిష్యే ద్వీరుక్తేషుద్వితీయే' తి. సమంతాదజస్రం ఉన్నమద్భిః దేశ
 కాలానవచ్ఛేదేనోత్పత్తద్భిః అతఏవ అంబుముచాం వితానైః మేఘబృంజైర్నిమిత్తేన
 పునర్దివసస్యభర్తృస్సూర్యస్య హార్గం పునారోద్ధం సంహితాయాం రోరీతిరలూపః.
 శ్రలూపఇతి దీర్ఘః. వింధ్యాయమానమివ వింధ్యపదాచరంతం తద్వద్వర్ధమానమివస్థిత

మిశ్నర్థః, ఆచారకర్మజంటాల్లటక్వానజాదేశః. ఆత్రావిచ్ఛిన్నమేఘోన్నమనేన వింధ్యాయ
మానతోష్ఠేప్రేక్షణాల్క్రియానిమిత్తక్రియఃస్వరూపాప్రేక్షా.

క్రాంతం రుచా కాంచనవప్రభాజా
నవప్రభాజాలభృతాం మణీనామ్,
శ్రితం శిలాశ్యామలతాభిరామం
లతాభిరామం త్రితపట్పదాభిః.

3

క్రాంతమితి. పునః నవాని ప్రభాజాలాని దీప్తతీతినవప్రభాజాలభృతః తేషాం
మణీనాం సంబంధిన్యా కాంచనవప్రభాజా స్వర్ణసానుప్రసృతయా రుచా దీప్త్యక్రాంతం
వ్యాప్తం పునః శిలానాం మేచకోపలానాం ఇంద్రసీలనాం వా శ్యామలతయా శ్యామ
లిన్నా అభిరామం తథా ఆముత్రితపట్పదాభిః మకరందభరితత్వాదాచూత భృంగా
దిభిః లతాభిః శ్రితం వ్యాప్తం ఇతఃపరం ద్వ్యంతరమేకం యమకం వక్ష్యతే. తత్ర
తస్మై వాలజ్జారః. ఆర్థాలజ్జారస్త్యభ్యుచ్చయ ఇతి యథాసంభవమూహ్యః. యమక
అక్షణంత్యాచార్యదండినోక్తం—‘అన్యపేకవ్యపేతాత్తా యా వృత్తిర్వర్ణసంహతేః,
యమకం తవ్య పాదానామాదిమధ్యాంతగోచరం. వికల్పిత్రిచతుష్పదయమకానాం
వికల్పనా, ఆదిమధ్యాంతమధ్యావ్యమధ్యాద్వాపైవసర్వకః. అత్యంతలహవస్తేషాం భేదా
స్సంభేదయోనయః, సుకరాదుష్కరాశ్చైవ వర్ణ్యంలే తత్ర కేచనే’ తి.

సహస్రసంఖ్యైర్దగనం శిరోభిః
పాదై ర్భువం వ్యాప్య వితిష్ఠమానమ్,
విలోచనస్థానగతోష్ఠరశ్చ
నిశాకరం సాధు హిరణ్యగర్భమ్.

4

సహస్రేతి. సహస్రమితిసంఖ్యా యేషాంతైః సహస్రసంఖ్యైశ్శిరోభిః శిఖరైః
శిర్షైశ్చ దగనం తథా తత్సంఖ్యైః పాదైః ప్రత్యంతపర్వతైశ్చరజైశ్చ భువం వ్యాప్య
వితిష్ఠమానం అసతిష్ఠమానం ‘సమవప్రవిభృష్ట’ ఇత్యాత్త నేపదం. విలోచనయోర్యల్
స్థానం యోగ్యదేశః తద్గతా ఉష్ణరశ్మినిశాకరా యస్యతం అన్యత్ర నేత్రీభూతారేఽస్థు
మిత్సర్థః. అతఏవ సాధు సత్యం హిరణ్యగర్భం బ్రహ్మణిమి స్థితమిత్యప్రేక్షా, సహస్ర
శిర్షైశ్చాదిక్రుతేరితి భావః. హిరణ్యగర్భోబధిగర్భశ్చ.

క్వచిజ్జలాపాయవిపాండరాణి థాతో త్తరీయప్రతిమచ్ఛవీని,
అభ్రాణి బిబ్రాణ ముమాంగసంగవిభక్తభస్మానమివ స్మరారిమ్.

5

క్వచిదితి. పునః క్వచిత్ వికదేశే జలానామపాయేనాచగమేన విపాండరాణి
శుభ్రాణి అవవధౌతం క్షుద్రితం యదుత్తరీయం తవ్య్రిమా తత్సమా ఛవిర్వేషాంతాని

అగ్రాణి మేఘాన్ విభ్రాణం దధానం భృషః కర్తరి కానన్. అతఏవ ఉమాయాః పార్వత్యాః అంగసుగేన ఆర్థభాగేన విభక్తమేకభాగస్థాపితం భస్మయన్మృతం స్వరావిమవ నరమివేత్యుపమాలంకారః.

ఛాయాం నిజస్త్రీచటులాలసానానామదేన కించిచ్చటులాలసానామ్, కుర్వాణ ముత్పింజలజాతపత్రైర్విహంగమానాం జలజాతపత్రైః.

ఛాయామితి. పునః నిజస్త్రీణాం చటులు ప్రియవచనేషు లాలసాః లోలుపాః. 'లోలుపా'లోలుభో'లోలు' లంఘనో'లాలసో'ఽపి ఛేతి యాదవః. లేమం నిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన కించిచ్చటులాలశ్చచలాః లేచ తేఅలసాశ్చ విశేషణయోరపి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షయా విశేషణసమాసః, లేమం చటులాలసానాం విహంగమానాం హంసాదీనాం ఉత్పింజలాని జాతాన్యత్పింజలజాతాని పూర్వవత్సమాసః. తానిచత్రాణి యేమంతైః ఉత్పింజలజాతపత్రైః అతిసింజరీభూతదత్తైరిత్యర్థః. రలయోరభేదః. జలజైరేవాతపత్రైః ఛాయాం కుర్వాణం ఏలేన మహతీ కమలాకరసమృద్ధి ర్వ్యభిజ్ఞతే. యమక రూపకయాస్సంకరః.

స్కంధాధిరూఢోజ్జ్వలనీలకంఠా సుర్వీరుహః శ్లిష్టతనూనహింద్రైః, ప్రణర్జితానేకలతాభుజాగ్రా రుద్రాననం తానివ ధారయన్తమ్.

స్కంధేతి. పునః స్కంధం ప్రకాండం అధిరూఢాః ఉజ్జ్వలాః నీలకంఠాః మయూగాః యేమంతాన్ అన్యత్ర స్కంధాధిరూఢాః అసస్థితాః ఉజ్జ్వలాః నీలాః కంఠాః యేమం తాన్ 'అసప్రకాండయోఃస్కంధ' ఇతి వైజయంతీ. అహింద్రైః శ్లిష్టతనూన్ వ్యాబ్జదేహాన్ ఏకత్రతదావాసత్వాదన్యత్ర తద్యావనిత్యాప్యేతి భావః. ప్రణర్జితాన్యనేకలతానామేవ భుజానాం లతానామివ చ భుజానాం అగ్రాణియేమం తాన్ అతఏవ అనంతాననంఖ్యాన్ దుద్రానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉర్వీరుహో వృక్షాన్ ధారయంతం ఉదవహంతమ్.

విలమ్బినీలోత్పలకర్ణపూరాః కపాలభిత్తీరివ లోధ్రగౌరీః, ననోలపాలంకృతనైకతాభాశ్శుచీ రపశ్చైవలినీర్దధానమ్.

విలమ్బితి. విలమ్బిని నీలాత్పలాని తాన్యేవ కర్ణపూరాః కర్ణావకంసా యాసాంతాః లోక్తాః లోధ్రరజసా గౌరీః అవదాతాః 'షిర్ధారాదిభ్యశ్చే'తి జేమ్. కపాలభిత్తీః కపాలాభిత్తయశ్చ స్రీణాం గంజస్థరీవ స్థితాః ఉపమానాంతరమానా—ఉలపాః బల్బజత్యాని. 'ఉలపాబల్బజాః ప్రాక్షా' ఇతి వైజయంతీ. నవైర్జైరిలంకృతానాం నైకతానామాభేదాభా యాసాంతాః కుతః కుటీ కుద్ధాః కైవలినీశ్చైవలవతీః. అహిదధానం అత్ర కుచిత్కైవలత్యాభ్యాం విద్యుప్రతిబిమ్బభావేన ఉపమాన్వయమ్.

రాజీవరాజీవశలోలభృంగం ముష్ణంతముష్ణం తతిభిస్తరూణామ్,
కాంతాలకాంతాలలనాస్సురాణాం రక్షోభిరక్షోభితముద్వహంతమ్.

రాజీవేతి. పునః రాజీవరాజీనాం చద్వపక్షీనాం వకాః అధీనాః లాలాశ్చలూః
భృంగాః యస్మిన్ కతం రాజీవరాజీవశలోలభృంగం తరూణాం తతిభిః సంఘైః ఉష్ణం
ఆతపం ముష్ణంతం వారంతం కాంతాః రమ్యాః ఆలకాంతాహ్నుర్జ్జ్వలంతలాగ్రాణియాసాం
తాః కాంతాలకాంతాః 'అలకాహ్నుర్జ్జ్వలంతలా' ఇత్యనురః. సురాణాం లలనాః స్త్రీయో
ఽన్యురసః రక్షోభిః రాక్షసైః అక్షోభితమనభిః సూతం యథాతథా ఉద్వహంతమ్.

సన్వల్నియానయం కశ్చి చైనతః నామ శిశోచ్ఛయః కథ మియ ద్వర్జ్యత ఇతి
కఙ్కాం నిరస్యతి.

ముదే మురారే రమరైస్సుమేరో

రానీయ యస్యోపచితస్య శృంగైః,

భవంతి నోద్దామగిరాం కవీనా

ముచ్చాయసౌందర్యగుణా మృషోద్వాః.

10

ముదఇతి. మురారేః ముదే సంతోషాయ అమరైః కర్తృభిః సుమేరోః శృంగైః
కరణైః అనీయ ఉపచితస్య వర్జితస్య అసితై శృంగైరుపచితస్యేత్యర్థః. ఉపచయే
కరణానాం శృంగాణామర్థాదానయనే కర్తృత్వం యస్య కైలస్య ఉచ్చాయః కౌన్త్యం
తద్వ సౌందర్యం చ తయోర్ద్వయః ఉత్కర్షణః ఉద్దామగిరాం ప్రగల్భవాచాం కవీనాం
మృషాఉద్వంత ఇతి మృషోద్వాః మిథ్యావాచ్యాః న భవంతి. మేరుశృంగేషు సర్వగుణ
సమృద్ధానీతి భావః. 'రాజమాయసూర్యమృషోద్వే' త్యాదినా వదేః కల్పబంతోనిపాతః,
ఉత్కర్షణః క్రయః ఉచ్చాయఇతి ఘృణంతేనోపసర్గస్య సమాసః. సతూపసృష్టాద్ధ
జ్ఞాప్తియః. 'శ్రీశీఘోఽనుచసర్గ' ఇతి నియమాత్. ముదఇత్యాదిహ్నోకసప్తకేయ
చ్ఛబ్దస్య దృష్టోపి కైలస్యముచురిత్యనేనాన్వయః. మేరుశృంగానమృష్టేఽసి సంబన్ధ
కథనా దతిశయోక్తిః.

యతః పరాధ్యాని భృతాన్యనూనైః

ప్రస్థైర్దుహచర్షాభి రుచ్చిఖాని,

ఆధ్యాదివ ప్రాపణికాదజస్రం

జగ్రహ రత్నాన్యమితాని లోకః.

11

యత ఇతి. పరాధ్యాని శ్రేష్ఠాని అనూచైః మహన్భిః భూరిభిః ప్రభూతైః
'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యం భూరి'త్యనురః. ప్రస్థస్సాక్షిభిః మనవిశేషైశ్చ. 'ప్రస్థోఽ
స్త్రీసామూహయా రి'త్యనురః. మనఃసః భృతాని సంభృతాని మితాని చ ఉచ్చిఖాన్య

దక్షిణి అమితాన్యకరిమితాని రత్నాని యతశ్చైలాత్ ఆధ్యాత్ భవికాత్ 'ఇభ్య
అహ్యో ధని స్వామి' త్యమరః. ప్రహళో వ్యవహరః ప్రయోజనమస్య ప్రామణికా వణిక్
తదస్య ప్రయోజనమితి తక్పిత్యయః. 'పర్యాజీవాప్రామణికా వై దేహాగ్రహాశ్చైతే,
వణిజ' ఇతి వైజయంతి. తస్మా దివ అజన్తం ముహూః లోకా జనః జగ్రాహ ఉప
మాలంకారః.

అఖద్యతాసన్నముదగ్రతాపం రవిం దధానేష్యరవిందధానే,
భృంగావళీ యస్య తపే నిపీతరసా నమత్తామరసా న మత్తా. 12

అఖద్యతేతి. ఆనన్నహన్నత్యాత్పన్నిహితం ఆకవప ఉదగ్రతాపం దుస్సహతవం
రవిం దధానేన అరవిందధానేరవిమదధానఇతివిరోధః. అరవిందానాం ధానే నిధానఇతి
పరిహరః. ధీయంతేన్నైన్నితిధానం, అధికరణేబ్బుట్. శబ్దక్షేపములొవిరోధాలజ్ఞాంకం.
యస్యగిరేతదే నిపీతరసా నికరాం పీతమకరందా, నమంతి తామరసాని పంకేయహాణి
యయాభారభూతయా సా నమత్తామరసా 'పక్ష్మీరుహంతామరస మి' త్యమరః. ఆకవప
మత్తా భృంగావళీ నాఖద్యత యద్యతేన్న, ఖదేక్షవాదికాత్కర్తృరి లజ్. ఆత్యంత
సూర్యునిధానేపి అరవిన్దాకరవిహారాన్తధకరాదివకరకరాత్తాపంనాపురిత్యర్థః.

యత్రాధిరూఢేన మహీరుహాచై
రున్నిద్రపుష్పాక్షి సహస్రభాజా,
సురాధిపాధిష్ఠితహస్తీమల్ల
లీలాం దధా రాజతగండకై లః. 13

యత్రేతి. యత్రకైతే రజతస్య వికారో రాజతః 'ప్రాణిరజతాదిభ్యో' ఇత్యచ్ఛో
ప్రత్యయః. సచాసా గండకైలక్ష్మ. 'గండకైలాస్తుత్యాతాఃస్థూలాపలాగిరే రి' త్యమరః.
ఉన్నిద్రాణి వికసితాని పుష్పాక్షిణీవేత్త్యమితనమాసః. లేమం సహస్రంభజతీతికద్భావా
అధిరూఢేన ఉన్నైర్నహీరుహావృక్షేణ సురాధిపేన దేవేంద్రేణ, అశిష్ఠిలో యో హస్తీ
మల్ల ఇవ తస్య హస్తీమల్లస్య విరావతస్య లీలామివ లీలాం శోభాం దధా విరావతస్య
ధావశ్యాదితి భావః. 'హస్తీమల్లాఽభ్రమాకంకే హస్తీమల్లా వినాయక' ఇతివిశ్వో.
ఆత్ర లీలామివ లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపాన్నివర్తనాలంకారః.

విభిన్నవర్ణా గరుడాగ్రజేన సూర్యస్య రథ్యా పరితః స్ఫురన్త్యా,
రత్నైః పుర ర్యత్ర రుచా రుచం స్వా మానిన్యోరే వంశకరీరనీలైః.

విభిన్నేతి. గరుడాగ్రజేనారుణేన, విభిన్నవర్ణాః అన్యభాకృతవర్ణాః. అయణి
మానమాపాదితా ఇత్యర్థః. సూర్యస్య సంబంధినః రథం వహంతీతి రథ్యాః రథాశ్వాః

తద్వహతిరథయుగ ప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః, యత్ర శైలేవంశకరీరసీలైః, వంశాం
 కుర్యామలైః రత్నైర్నరకతైరత్యర్థః. 'వంశాంకురేకరీర'ః స్త్రీత్యమరః, వంశశబ్దస్య
 అష్టాసతా హేతోరలూపతాప్రతిపత్త్యర్థత్వాదపానదుక్త్యం అతనివ వికార్యపదమ
 ప్రయోజ్యమిత్యుక్త్యా కరికలభకర్ణావతంసాదిభు ప్రతిపత్తివిశేషకరేషు 'నదోవృత్త్యా
 హ వాచునః. విశేషశ్చేదితి పరితః స్ఫురత్యా రుచాస్వప్రభయా కరణేన పునః స్వాం
 రుచం నిజహరితవర్ణమేవ ఆనిన్యియే ఆసితాః, నయత్యేవైకర్తృత్వాత్ ప్రధానే కర్త
 తిలిత్. 'ప్రధానకర్తృణ్యాయేయబాదీనామన్యైకర్తృణా' మితివచనాత్ అత్ర విభిన్న
 వర్ణాశ్చత్యేకః తద్గుణః, రథ్యానాం స్వగుణత్వాగేన గరుడాగ్రజగుణగ్రహణాత్ పున
 సత్త్వాగేన మరకతగుణగ్రహణాత్ అపరవర్ణిణః, తదుపశేవితినబాధీయయోస్సంకరః.
 తేన గిరే నూర్వముండలపర్వంకమాన్నర్కం వస్తు వృజ్యతే 'తద్గుణః స్వగుణత్వాగా
 దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' తి లక్షణాత్.

యత్రోద్ధృతాభిర్ముహురంబువాహై
 సమున్నమద్భిర్న సమున్నమద్భిః,
 'వనం బబాధే విషపావకోత్థా'

విపన్నగానామవిపన్నగానామ్.

15

యత్రేతి. యత్ర శైలే సమున్నమద్భిః సమున్నతదద్భిః అంబువాహైర్యోద్ధృతాభిః
 అష్పిర్ముహః సమున్నం సముగ్ధున్నం క్షిన్నం సీక్తమిత్యర్థః. ఉండీక్షేదనఇతి ధాతోః
 కర్తృణీకృ. సువచిత్యాదినా నిష్ఠానత్వం విపన్నగాః విగతసర్వాః నభవంతీత్యవిపన్నగాః
 సవన్నగాశ్చత్యర్థః. తేషామవిపన్నగానాం వగానాం వృక్షాణాం వనం విష పావకోత్థా
 విహస్తిసముత్థా విపవాపత్ న బబాధే నిత్యవర్తమానుషంగాత్ విహస్తితోభో వృక్షాణా
 మకించిత్కరణిభావః.

ఫలద్భిరుష్టాంశుక రాభిమర్శా

తూర్కానవం ధామ పతేజ్జకానైః,

శశంస యః పాత్రగుణాద్గుణానాం

సహస్రస్త్రి మాత్రాన్తగుణాతిరేకామ్.

16

ఫలద్భిః. యః శైలః ఉష్ణాంశుకరాభిమర్శాత్, అర్కకరసంపర్కాత్కృతా
 నోరిదం, కార్కానవం అగ్నేయం ధామతేజః, ఫలద్భిః ఉద్గిరిద్భిః అర్కకరసామర్థ్యా
 భివ్యంజితైరితి భావః. పతంకాంతైస్సూర్యకాంతైః దృష్టాంతహూతైరితి భావః. గుణా
 నాం సుక్రాంతింతస్య త్రగుణసంక్రమణంసంక్రాంతగుణానిత్యర్థః. పాత్రగుణాదాధార
 గుణసహకారాత్ ఆక్రాంతః ప్రాప్తః గుణాతిరేకః కార్యవిశేషధానయాపీగుణోత్కృష్టో
 యస్మాస్తా శశంస ప్రతిపాదయామాన, అర్కత్విమం సర్వత్రసంక్రమణానిశేషేషి
 సూర్యకాంతేష్శేష జ్వలనఃవనదర్శనాశ్చర్యతాపి సంక్రమ్యకారిణాం గుణానా

కారాత్కార్యవిశేషాధాయకత్వమితి నిశ్చయోత్తైవ జాయత ఇత్యర్థః. తతశ్చనమాకార శక్తివిరహిణీ నమాజశ్చైరనుపకారిణీతిభావః. పృథ్వీసుప్రాసోఽలంకారః.

దృష్టోఽపి కైలస్సు ముహూర్త్యురాచేరపూర్వవద్విప్లయమాతతాన,
క్షణేక్షణే యస్సవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతాయాః.

దృష్టఇతి. ముహూర్త్యురేషి సకైలః, ముహూరేః అపూర్వేణాదృష్టపూర్వేణా తుల్యం అపూర్వవత్ 'లేశతుల్యంక్రియాచేష్టలి' తివతి ప్రత్యయః. విప్లయమాతతాన, అతిరమణీయత్వాదితి భావః. తథాహ—క్షణేక్షణే ప్రతిక్షణం వీప్సాయాం ద్విర్భావః. నవతాం అపూర్వవద్భావం ఉపైతితి యచ్, తస్యవత్స్వగమనమేవ రమణీయతాయా రూపం స్వరూపం లక్షణమిత్యర్థః. అత్ర రమణీయత్వలక్షణస్య వాక్యార్థస్య విప్లయే హేతుత్వననుర్థనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

ఉచ్చారణజ్ఞోఽథ గిరాం దధాన ముచ్చారణత్పక్షిగణాస్తటిస్తమ్,
ఉత్కంఠరం ద్రప్తుమవేక్ష్య శౌరి ముత్కంఠరం దారుక ఇత్యువాచ.

ఉచ్చారణజ్ఞ ఇతి. అథ హరిష్టయానంతరం గిరాం వాక్యానాం ఉచ్చారణం జానాతీత్యుచ్చారణజ్ఞః ఉక్తిపకలః, 'అతోసుపసర్గే' ఇతి కప్రత్యయః. 'ఇగుపథే' త్యాదినా అకారాదనుపసర్గాత్కర్తౌపదవో భవతివిప్రతిషేధేనేతివచనాత్, దారుకః కృష్ణసారథిః ఉచ్చాః ఉన్నతాః రణంతః శబ్దాయమానాః పక్షిగణాః యాను తాః రణత్పక్షిగణాః తటీర్దధానం (తంపూర్వోక్తం) ధరతీతిధరం పర్యుతం పచాద్యత్. 'అహి ర్యధరవర్వతా' ఇత్యువరః. ద్రప్తుం ఉత్కంఠుత్వం 'ఉత్కంఠీన్దనాఇతినిపాతః' ఉత్కంఠరం ఔత్కంఠ్యాదున్నమితకంధరం తం కారిం, అవేక్ష్య ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ వాచమువాచ నహింగితజ్ఞోఽవసరేవనీదతీతి భావః.

ఇతః ప్రభృతియమకానంతరజ్ఞోకేషు వసంకలిలకావృత్తం నియమేనాహ.—

అచ్చాదితాయతదిగమృరముచ్చకైర్దా
మాక్రమ్య సంస్థితముదగ్రవికాలశృంగమ్,
మూర్ధ్ని స్ఫురత్తుహినదీధిలికోటిమేన
ముద్వీక్ష్య కో భువి న విస్తయతే గిరిశమ్.

19

అచ్చాదితేతి. అచ్చాదితాన్యాపుతాని, ఆయతాని దీర్ఘాణి దిశః అంబరంఖంచ దిగంబరాణి యేన తం అన్యత్ర అచ్చాదితం వసితం ఆయతందిగేనాంబరం వాసోయేనకంత ధోక్తం ఉచ్చకైరున్నతాంగాంభువం ఆక్రమ్యవ్యాప్త్యసంస్థితకంతథాఉదగ్రాణి ఉన్నతాని వికాలానిచ శృంగాణి, శిఖరాణి యస్య తం, అన్యత్ర యుదగ్రే వికాలేశృంగేవి హేతేయస్య తంఉచ్చకైరున్నంతంగాంభువభం ఆక్రమ్యఅధిష్టాయ సంస్థితమిత్యర్థః. 'శృంగం విహితే

శిఖరేఽపి, గౌఃస్వర్ణేవృషభేరక్షావజ్జేచంద్రమసిన్ధుతః. అద్భుతే నేత్రదృగ్భూభూ
వాగ్భూభూ గౌర్వతేలి చ విశ్వః. మూర్ధ్నిశిఖరే అస్యత్ర శిరసిన్ధు రంతితుహినదీధిలేః
ఇందోః తాటిః రక్షిణకళాచయస్యతం వినం గిరిశం గిరిశ్రేష్ఠం చైవతకంశైలాసనాథ
మీశ్వరంచోద్దీప్యత్య భువి కః స విన్దయతే సరోవసి విన్దయత ఇత్యర్థః. నేయంతుల్య
యోగితా, ప్రకృతాప్రకృతవిషయే తదనుత్తానాత్. నావినమా సోక్తిః, తస్యో విశే
షణసామ్యజీవితత్వాత్. నాసిన్ధేవః, ఉభయన్ధేషేవిశేష్యన్ధేషాయోగాత్. తస్మాత్సాన్
కరణికార్థమాత్రపర్యవసితాభిధావాపారేణావికర్షేత్ అర్థాంతరధీకృద్వనిరేవేత్యాచూః
తదుత్తంకావృప్తకాశే—అనేకార్థస్య క్షిప్య వాచకత్వే నియంత్రితే, సంయోగా
దైర్ఘ్యరవాచ్యాధీకృద్వాన్యభృతిరంజన మితి వృత్తబలంతు—ఉక్తావసంకలిలకా తథ
జాజగౌగ' ఇతి.

ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్చిరజ్ఞా

నహినుకరే హిమధామ్ని యంతి చాస్తమ్,

వహతి గిరిరయం విలంబిఘంటా

దన్వయపరివారిత వారణేంద్రలీలామ్.

20

ఉదయతి. వితతాః ఉద్ధావృత్తు, రశ్చిరజ్ఞావో రజ్జవజ్జన రక్షయో యస్యతస్మిన్
వితతోర్ధ్వరశ్చిరజ్ఞా అహినుకరే మార్యే ఉదయతి ఉదయమానే సతి + అయగతా
వ'తి స్వరిలేకం కేదిదిచ్ఛంతి. తతశ్చతరినస్తమి. తథా వితతోర్ధ్వరశ్చిరజ్ఞాహిమధామ్ని
చంద్రే చ అస్తం యంతి అస్తమయమానేసతి, యారేశ్చతరినస్తమి. అయంగిరివిలమ్ని
నాఘంటాద్వయేన పరివారితస్య పరివేష్టితస్య వారణేంద్రస్య లీలామివ లీలాం శోభాం
వహతి, అత్ర లీలామివ లీలామితిసాదృశ్యాత్పాన్నిదర్శనా, తయా సూర్యాచంద్రమ
సావస్యతమీనమానఃశ్చైవిక్రాంతా వితిమహదాస్మత్కం వస్తువ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం.
'అయజివయగరేఫతోయకారోయజివజ్జాజరగాశ్చపుష్పితా గ్రా.'

వహతి యః పరితః కనకస్థలీ

స్సహరితాళసమానసవాంశుకః,

అచల ఏష భవానివ రాజతే

స హరితాళసమానసవాంశుకః.

21

వహతి. లనమానాః దీప్యమానాః నవా అంశవోయస్యః లనమానసవాంశుకః,
శ్రేష్ఠికళావృత్తయః. యోఽచలః సహరితాళసమార్యాః 'హరిలేతిచమార్యాయాం హరి
దర్శయంతేఽస్యవది' తి విశ్వః. కనకస్థస్థలిః స్థలభూమిః, 'జానపదే' త్యాదినా
ఆక్రమిమాధేజీవ పరితోవహతి నవిహేఽచలః హరితాళేన ఖడ్గారణేన సమానంపవనం
శుకం వాసో యస్యః హరితాళసమానసవాంశుకః పీతాంబరోభవానివరాజతే. ద్రుతవిల
మ్మితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్మితమాహ నభౌభరా వి'తి లక్షణాత్.

పాశ్చాత్యభాగమిహ సానుషు సన్నిషణ్ణాః .
 పశ్యంతి శాంతమలసాంద్రతరాంశుజాలమ్,
 సంపూర్ణలబ్ధలలనాలవనోపమాన
 ముత్సంగసజ్జి హరిణస్య శశాంకుమూర్తేః.

22

పాశ్చాత్యేతి. ఇహాద్రా సానుషు సన్నిషణ్ణాః స్థితాః జనా ఇతి శేషః. కాస్త
 మలం కలంకస్య పురోవర్తిత్వాన్నిష్కళంకం ఆతవివసాంద్రతరం అంశుజాలం
 స్యతం, ఆతవివసంపూర్ణం యథాతథాలబ్ధం లలనాలవనోపమానం స్త్రీముఖసాదృశ్యం
 యేనతం. 'అననంలవనంముఖమ్' త్యమరః. కః కింకరగజ్జేహరిణస్య అంకస్థితమృగస్య
 శకంకామృగచిహ్న మూర్తిర్యస్యకస్యశకంకమూర్తేచ్ఛంద్రస్య పశ్చాద్భవః పాశ్చాత్యః
 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస్వర్గి'తి త్యక్, సచా సౌభాగశ్చతం పాశ్చాత్యభాగం పృథ్వీశం
 పశ్యంతి, జనాః చంద్రస్యాభిశ్ఠిత్యా అకళంకం చంద్రోపరిభాగం దదృశురిత్యర్థః.
 పాశ్చాత్యభాగదర్శనాతిశయోక్త్యా తాదృగౌషిత్యధ్వనిః. వసంతతిలకా వృక్షమ్.

కృత్వా పుంవత్పాతముచైచ్ఛర్భుగుభోవ్య
 మూర్ధ్నిగ్రాహం నిర్ఘరా నిర్ఘరాఘాః,
 కుర్వంతి ద్వా ముత్పతంతః స్తరార్త
 స్వర్లోకస్త్రీగాత్రనిర్వాణ మత్ర.

23

కృత్వేతి. అత్రాద్రా నిర్ఘరాఘాః, గిరిసదీప్రవాహాః. 'ప్రవాహోనిర్ఘరోద్భవో
 ఇత్యమరః. చూతపృథ్వాదివత్సామన్యవిశేషభావాదప్రవరుక్షి. పుంవత్ పుంభిః తుల్యం.
 'తేనతుల్య' మితి పరిప్రత్యయః, ఉచైచ్ఛః భృగుభ్యస్తదేభ్యః. 'ప్రపాతన్త తటో
 భృగు'రి త్యమరః. గ్రాహం శిలానాం మూర్ధ్ని పాతం కృత్వా పరిత్వా జర్జరాః
 శకలీభూతాః ద్వా మాకాశం ప్రత్యుత్పతంత స్సంతః స్తరార్తానాం స్వర్లోకస్త్రీగాం
 భేదరీణాం అపరసాం గాత్రనిర్వాణ మంగనిర్వృతిం కుర్వంతి 'అనుష్ఠానానమర్థస్య
 వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వన్నిజలసంపాతై ర్దరణం ప్రవిధీయత' ఇతి విహితభృగు
 పాతానాం పుంసాం స్వర్లోకగామినామిహోపమానత్వం. కాలినీవృక్షమ్. 'కాలి న్యుక్తా
 హ్నా తగౌ గోబిలోక్తేరి'తి లక్షణాత్.

స్థగయంత్యమూ శ్మమితచాతకార్తస్వరాః
 జలదా స్తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః,
 జగతీరిహ స్ఫురితచాయచామికరా
 స్ఫురితుః క్వచిత్కపిశయన్తి చామికరాః.

24

స్థగయంతి. ఇహాద్రా క్వచిదమూర్ఘగతిః భూమిః. 'జగతీభువనేభూమావి' తి విశ్వః. శమితాశ్చాతకానాం ఆర్తస్వరాః దీనస్వరాద్యైస్తే 'శమితచాతకార్తస్వరాః' 'సర్వంసహపతితమంబునచాతకానామి'తి, భూగతస్య లేషాం విషత్వాత్ అథామాంబు దానేనైవోజ్జీయంతి త్యర్థః. కించ తటిస్థిః తులితానిఉపమితానికాంతాని తార్తస్వరాణి సువర్ణాని యైస్తే తటిత్తులితకాంతకార్తస్వరాః తటితాంస్సురణే లేషా మపి తద్వత్ స్ఫురణాదితి భావః. లే జలదా మేఘాః స్థగయంతి. చాదయంతి స్థగఆచ్ఛాదనే చౌరా దికః క్వచిత్ స్ఫురితాన్యుల్లసితాని చారుణి చామికరాణి సువర్ణాని యైస్తేస్ఫురితచారు చామికరాః ఆమీ సనితుఃకరాః ఆతపాశ్చ కపిశయంతి కపికాఃకుర్వంతి క్వచిద్వృష్టిః క్వచిదాతపశ్చేతి మహదాశ్చర్యమితిభావః. కాకర్షరపథ్యావృత్తం. (సయంతాశరైర్జ సయంతీకుపథ్యాలగౌ) సజసాయరాచసహగేన పథ్యామతా.

ఉత్తి ప్రముచ్చితసితాంశుకరావలమై
రుత్తమ్భితోడుభిరతీపతరాం శిరోభిః,
శ్రద్ధేయనిర్దురజలవ్యవదేశమస్య
విస్వక్తచేషు పతతి స్ఫుటమంతరిక్షమ్.

25

ఉత్తి ప్రమి. ఉచ్చితాస్సితాంశోశ్చంద్రస్యకరాఃఅంశవోహస్తాశ్చ అవలంబో యేషాంతైః ఉత్తమ్భితాన్యవలంబితాని ఉదూనియైస్తైః ఉదూనిచావప్త్యేత్యర్థః. శిరోభిః శ్చిఖరైర్నస్తాశ్చ అతీపతరాం భృశతరం అతీపశబ్దాద్భృశార్థాదవ్యయాదామ్. ప్రత్యయః. ఉత్తి ప్రముచ్చితమృదువృత్తం అంతరిక్షం శ్రద్ధేయః సాదృశ్యాద్విశ్వసనీయః నిర్దురజలమితివ్యవదేశో వ్యవసారోయస్యతత్ దృఢతరాం నిర్దురజలధియం కుర్వదిత్యర్థః. అస్మాదేః తటేషు వివ్వక్తమంతాత్ పతతి స్ఫుటంసత్యం. ఇందుకరానుదూనిచావప్త్యభ్య శిరోభిర్ధ్రియమాణమపి దుర్ధరత్వాద్భృశ్యదంతరిక్షమేవేదం సతుజలం సాదృశ్యాత్ప్రవ్యవదేశోదుర్వారఇతి వర్వతఃపాతినిర్దురజలంప్రేక్ష్యేత్ప్రేక్ష్యతే లేనోలేనధిస్తారావస్యవ్యుజ్జేతే.

ఏకత్ర స్ఫుటికతటాంశుభిన్నసిరా
నీలాశ్చ ద్యుతిభిదురామ్బుసోఽపరత్ర,
కాలిందీజలజనితశ్రియశ్చయస్తే
వైదగ్ధీ మిహ పరితస్సురావగాయాః.

26

మిత్రేతి. ఏకత్ర ఏకస్తికాభాగే స్ఫుటికస్య యత్తటం తస్మాంశుభిః భిన్న సిరాః మిత్రోదకాః శుభ్రజలాఇత్యర్థః. అపరత్ర అపరస్తికాభాగే నీలాశ్చ నాం ఇంద్ర సిరానాం ద్యుతిభిః భిదురాణిమిత్రాణి. ఆమ్బుసీయాసాంతాః నీలసలిలాఇత్యర్థః ఇహా ద్రాసరితః కళిందస్యాదేరపత్యంస్త్రీకాలిందీ యమునా. 'కాలిందీసూర్యతనయా

యమునాశయనస్వసే త్యమరః. తస్యాః జలైః జనితాక్రిః శోభాయస్యాత్తస్యాః తత్సం
గతాయాఞ్చత్యర్థః. సురావగాయా గంగాయాః వైదగ్ధీంశోభాంశ్రయంలేభజంతి విద
గ్ధస్యభావోవైదగ్ధీ 'గుణవచనే'త్యాదినా వ్యభో ప్రత్యయః. వీక్షారాదిభ్యశ్చేతిజీమ్.
సోవిషిత్వస్య బాహుల్యత్యాదినావైకల్పికః అతవిన వ్యభాః వీక్ష్మరణాదీకారోబహుల
మితి వాచునః అత్రసితాసికమణిగుణగ్రహణాత్సరితాం యమునాసంగతగంగాశోభాసా
దృశ్యాజ్ఞేపాత్తద్వజోత్థాపితా నిదర్శనా. ప్రహర్షిణీపృత్రమ్, 'హృక్షౌగ స్త్రిదశయతిః
ప్రహర్షిణీయమ్.

ఇత స్తతో స్త్రి నివిలసన్తి మేరో స్సమానవస్త్రే మణిసానురాగాః,
స్త్రీయశ్చ యత్యో సురసుద్ధరీభి స్సమానవస్త్రే మణిసానురాగాః. 27

ఇతఇతి. మేరోః సమానవస్త్రే తుల్య్రుత్తే అతవినాస్త్రిన్నద్రై ఇతస్తకః మణిసాను
రాగాః రత్నతటకాంతయోవిలసంతి ప్రసరంతి, కించ నవం ప్రేమయస్య తస్మిన్నవస్త్రే
మణి వత్సౌఅనురాగేణవచన ర్తంతఇతిసానురాగాః సురసుందరీభిష్పమాః సమాపాః
స్త్రీయశ్చ ఇతస్తకః సర్వత్రవిలసంతి, క్రిదంతి అన్యోన్యాయురూఢాఃభిరూపాశ్చేనవిలా
సినస్తవనురూపాణివిహరన్థానాని చసంతీతి భావః.

ఉచ్చైర్దుహరజతరాజివిరాజితాసౌ
దుర్వర్ణభిత్తిరిమా సాష్ట్రగుఢాసవర్ణా,
అభ్యేతి భస్మపరిపాండురితస్సరాచే
రుద్వహ్నిలోచనలలామలలాటలీలామ్. 28

ఉచ్చైరితి. ఇహద్రౌ సాంద్రయా సుభయా లేమవిశేషేణ అమృతేన వా నవ
ర్ణా సమానవర్ణా, జ్యోతిర్జ్వలదే త్యాదినా సమానస్యసభావః 'లేపభేదేమృలేమథ'తి
వైజయంతీ, మహారజతరాజివిరాజితా కాంచనశేఖా శోభితా అసౌ పురోవర్తినీ ఉచ్చైర్
దున్నతా దుర్వర్ణభిత్తీ రజతభిత్తిః. 'దుర్వర్ణంరజతంరూప్యం మహారజతకాంచనే' ఇతి
చామరః. భస్మనా పరిపాండురితస్య పాండురృతస్య స్తరాచేః ఉద్వహ్నిరుద్గతాభి
జ్ఞోచనమేవ లలామం భూమణియస్యతస్యలలాటస్య లీలామినలీలాం శోభాం అభ్యేతి
భజతి. నిదర్శనాలక్ష్కరః, 'లలామపుచ్చపుంధ్రాశ్వభూషాస్తాధాన్యకేతుష్యి' త్యమరః.

అయమతిజరతాః ప్రకామగుర్వీ
రలఘువిలమ్బిపయోధరోఽరుద్ధాః,
సతత మనుమతా మగమ్యరూపాః
పరిణతదిక్కురితా ప్లటీ ర్భిభర్తి. 29

అయమితి. అయంగిరిః అతిజరతాః అతికఠినా అతిజరతీశ్చ. ని'జరతఃకఠినేశ్చ' ఇతి వై జ
యంతి. ప్రకాశం గుర్వః శ్రేష్ఠాః స్థాల్వాద్ధుర్భరాశ్చ ప్రకాశగుర్వీః. 'గురుస్తుగీష్వతా
శ్రేష్ఠే గురౌ షితి దుర్భర' ఇతి శబ్దాంతే. 'విస్ఫుప్తపటువల్ మయూరవ్యంసకాదయ
శ్చ'తి సమాసః. అలఘుభిః విలంబిభిః లంబమానైశ్చ పయోధరైరేత్యైః స్తనైశ్చ ఉప
రుద్ధాః ఆవృతాః నిబద్ధాశ్చ. స్త్రీస్తనాబ్ధౌ పయోధరా వి'త్యమరః. సతతంపర్వదాఅనుమ
తాప్రాణభృతాం అగమ్యరూపాః అత్యున్నతత్వాద్ధురారోహస్వరూపాః అన్యత్ర పృథ
త్వాద్ధమనానర్హ విగ్రహః. 'త్యజేదత్యుకులూ'ద్భూతాంపృథస్త్రిం కన్యకాంత'తీ గమన
నిషేధాది భావః. పరిణతా స్తిర్యగంతప్రహరిణః దిక్పరిణో దిగ్గణాః యాను తాః
పరిణతదిక్పరిణాః 'తిర్యగంతప్రహరస్తు గణఃపరిణతో మత' ఇతి హలాయుధః. 'ఇన
స్త్రియా మి'తినమాసాంతః కప్రత్యయః. అన్యత్ర పరిణతాః కిణిభూతాః దిశో దంతక్షత
విశేషాః కరికాః నభివ్రణాశ్చ యాసాంతాః 'దిగ్దష్టంపర్వలాకారంకరికానభిరేఖ'తీ
యాదవః. తటిః విభర్తి అత్ర ప్రకృతతటివిశేషణమహిమ్నా అప్రకృతపృథ్వాంగనా
ప్రతీతేషుమాసోక్తి రుజ్జ్వరః. పుష్పితాగ్రావృత్తం ఉక్తమ్.

ధూమాకారం దధతి పుర స్సౌవర్ణే

వర్ణేనాగ్నే స్పదృశీతే పశ్యామి,

శ్యామిభూతాః కుసుమసమూహేఽలీనాం

లీలా మాలీమిహ తరవో భిభ్రాణాః.

30

ధూమేతి. ఇహాదౌ పురోఽగ్రే వర్ణేన అగ్నేస్పదృశీ సమానే అగ్నిసమానవర్ణ
ఇత్యర్థః సౌవర్ణే చువర్ణవికారే తటే ఋనుమసమూహే లీనాం స్థితాం 'ల్యాదిభ్యశ్చ'తి
నిష్టానత్వం, అలీనాం భృంగాణాం, ఆలిం ఆవలిం, విభ్రాణాః అతనివ శ్యామిభూతాః
అమీ తరవః ధూమాకారం ధూమసామ్యం, దధతి త్వం వశ్య స్వర్ణతటముగ్నివద్భూతి స్వర్ణ
తటే శ్యామాస్తరవో ధూమవద్భూంతీత్యుపమాలంకారః. జుధరమాలావృత్తమ్. తల్లక్షణం
మాక్తమ్—అబ్ధ్యంతైస్సాన్నిజ్జుధరమాలాహ్వాస్తావి' తి లక్షణాత్.

వ్యోమస్పృశః ప్రథయతా కలధాతభిత్తి

రున్నిద్రపుష్పచణచంపకపింగభాసః,

సామేరవీ మధిగతేన నితమ్బశోభా

మేతేన భారత మిళావృతవద్విభాతి.

31

వ్యోమేతి. వ్యోమస్పృశః, అభ్రంకమాః ఉన్నిద్రైః విశీలైః పున్నెవీర్వితైః
ఉన్నిద్రపుష్పచణాః 'తేన విత్తత్పుంచుష్పణాః వి'తిచణచ్చిత్త్యయః. తేచలేచమ్బ

కాశ్చ తద్వత్సంగభావః సిద్ధశ్రవణాః కలభాతభీతీః, కనకమద్యాని. 'కలభాతంరూఢ్య
హేమై రి'తి విశ్వః. ప్రథయతా, ప్రకటయతా, అతవిన సామేరపిం, నుమేరునంబ
స్థిం, నికంబశోభాం కలకలత్తీం, అధిగ లేన ప్రాప్తవతా 'గత్యర్థాకర్తృకే' త్యాదినాగమేః
కర్తరిక్తః. ఏలేనర వతకాద్రిణా, భరతస్య రాజ్య ఇదంభారతం, భారతాఖ్యంవర్షం భరత
ఖండమిత్యర్థః. 'స్వాద్వృష్టాలోకధాత్ర్యంశేవత్సరేవర్షమస్త్రియామి' త్యమరః. ఇహ
వృతవదికావృతవర్ష మివవిభాతీత్యుపమా. నవఖండస్య జమ్బూద్వీపస్య హిమచంద్రేర్దక్షిణ
భూఖండం హేమవతాపరనామకం భారతంవర్షంతస్యైవనుమేరుయోగాతేన మేరువాప
రాఖ్యం మధ్యఖండం ఇహావృతవర్షం అతవిన 'నామేదం భారతం వర్షం హిమచంద్రేస్తవ
దక్షిణమ్, లేన హేమవతం నామవరేవ్యపేర్వమున్నయేత్', 'ఇహావృతంసామేరవంను
మేరోఃపరితోహితమి' తి వై జయంతీ.

దుదిరచిత్రతమానుమాళాలిభిః

ప్రచలితైః పరితః ప్రియకప్రజైః,

వివిధరత్నమయైః ప్రతిభాత్యసా

నవయవైరివ జంగమతాం గతైః.

32

నదిరేరి. అసోగిరిదుదిరై రుజ్జ్వలైః పితృర్నా నావర్తైస్తమాదుహేర్దోమభిశ్చ

లంతఇతితథోక్తైః, పరితఃప్రచలితైఃసంపలన్విః ప్రియకాః కంబళప్రకృతయోమృగ
విశేషాః. 'ప్రియతోలామభిద్యుక్తోమృదుశ్చునుసృజైర్ధృతైరి'తి వైజయన్తీ. తేషాం ప్రజైః
నమూహైః జంగమతాం చరిష్ణుతాం గతైర్వివిధరత్నమయైః అవయవైస్సన్వయైర్గైరివ
ప్రతిభాతీత్యుత్పేక్షా. ద్రుతవిలమ్బితం పృక్షమ్.

కుశేళయై రత్ర జలాశయోషితా

ముదా రమంతే కలభావికస్వరైః,

ప్రగీయతే సిద్ధగజైశ్చ యోషితా

ముదార మంతే కలభావికస్వరైః.

33

కుశేళయైరితి. అత్రాస్త్రా జలాశయోషితాః జలాశయేషు ప్రాదేషు ఉషితాన
సంతః 'గత్యర్థాకర్తృకే'త్యాదినావసేః కర్తరిక్తః. సుప్రసారణం. 'మలిమిద్ధిపూజాధేభ్య
శ్చ' తి చకారా ద్వర్తమానార్థతా. కలభాః త్రింశద్వర్షాః కరిణిః. 'త్రింశద్వర్షస్తు
కలభో విక్సోమింశతివార్షిక' ఇతి వైజయన్తీ. వికస్వరైః వికసనశీలైః క్షేత్రభాసవికసోప
రన్. కుశేళయైశ్చవత్సైః. 'శతవత్సంకుశేళయ మి' త్యమరః. ముదా ప్రీత్యారమంతే
క్రీడంతి, కరివిహారార్హాణాంకమలాకరాణా మయమాకరఇతిభావః. కింబకలా అవ్యక్త
ఘఘరాః వికారో మానసోభావః సప్రయోజనమేషాంభావికాః ఉద్దిహరా ఇత్యర్థః.

కలాభాదికాశ్చ స్వరాష్ట్రాదయో యేషాం తైః కలభావికస్వరైః సిద్ధగజైస్సురసంఘైః
యోషితాం స్వస్త్రిణాం, అంతే సమీపే ఉదారముపైః ప్రగీయతే భూస్వర్గోయమితి
భావః.

ఆసాదితస్య తమసా నియతేర్ని యోగా

దాకాంక్షతః పునరపక్రమణేన కాలమ్,

పత్యుస్తీప్తిమా మిహ మహాపథయః కళత్ర

స్థానం పరై రసభిభూత మమూర్వహన్తి.

34

ఆసాదితస్యితి. ఇహాద్రా అమూర్తవకావధయః నియతేర్ని యోగాత్. అస్మిన్
కాలే అస్తమయఇతిదైవకాసనాత్ తమసాఅంధకారేణ తత్ప్రాయేణ వ్యసనేనచ ఆసా
దితస్యాశ్రాంతస్యపునరపక్రమణేన పునరావృత్త్యా కాలంసమాగమకాలం ఆకాంక్షతః
పునరాగతస్యసంగంతుమిచ్ఛతఇత్సర్థః. త్వహం పత్యుస్సూర్యస్య సంబంధిపరైః క్షేపితం
తరైః పురుషాంతరైశ్చ ఆసభిభూతమవీరస్కృతం అనుపమాతం చ కళత్రస్థానం కళత్ర
భూతానాంత్విహంస్థానం వహంతి స్థితిం నిర్వహంతీత్సర్థః. స్త్రిణాం స్త్రీప్యేవరక్షణం
కార్యమితి భావః. యథాకేనదిదావది న్యాసీకృతానికళత్రాణిసంరక్ష్యకాలాంతరేసాధ్యస్య
స్తస్తప్రయచ్ఛంతి తద్వదోషధయోఽసి త్వయః త్వహంపత్యురర్పయంతీత్సర్థః. వితచ్ఛ
తాసాంసూర్యాస్తమయే ప్రజ్వలనాదుదయే విపర్యయాచోష్ణవపర్యతే. అత్రవిశేషణ
సామ్యదర్శాదీనామాపన్నాది సామ్యప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

వనస్పతిస్కంధనిషణ్ణబాల

ప్రవాళహస్తాః ప్రమదా ఇవాత్ర,

పుష్పేక్షజైర్లవ్భితలోచనైర్వా

మధువ్రతవ్రాతవృత్తైర్వీర్యైః.

35

వనస్పతీతి. అత్రాద్రా వనస్పకయో వృక్షాః. 'వనస్పతిర్వృక్షమత్రే వినాశుష్యైః
ఫలద్రుమ్' ఇతి విశ్వః, చతయశ్చ స్ఫురంతిలేహంస్కంధేషు ప్రకాండేషు అంశేషు చ
నిషణ్ణాన్మతాః బాలప్రవాళాః బాలపల్లవాహస్తాఇవయాసాంతాః కథోక్తాః మధుని
వ్రతయన్తి ఖంజతఇతి మధువ్రతాః మధుపాః లేహం వ్రాతేన బృందేన వృత్తైః భ్రంతైః
అతపివ లంఘితాః స్లాపితాః లోచకాస్తారకాణి కజ్జూనివాద్యైర్వాతైరివ స్థితై రిక్కు
లేప్సైః ఇవాశ్లేవాశ్శబ్దైః తద్వదలేప్సైరయం చోక్తః, 'లోచకాహంసంఘేసాన్యదక్ష
తారచేకజ్జుల' ఇతి విశ్వః. పుష్పేక్షజైర్లవ్భితైః పుష్పేక్షజైః ఉపలక్ష్పితాః వ్రతత్యోలతాః
ప్రమదాఇవలక్ష్మంతఇతిశేషః సప్రసిద్ధేక్రియాధ్యాహరణోషిత్వాహ వామనః లింగా
భ్యాహరణదితి.

విహాగాః కదంబసురభావిహా గాః

కలయంత్యనుక్షణమనేకలయమ్,

భ్రమయన్నుపైతి ముహు రభ్ర మయం

పవనశ్చ ధూతనవనీపవనః.

36

విహాగాభి. కదంతైస్సురభిః సుగంధిః తస్మిన్ కదంబసురభౌభావోదౌ విహాగాః పక్షిణః అనుక్షణం ప్రతిక్షణం అనేకేభహువిధాః లయావిచ్ఛేదాయస్మిన్ కర్తృణి తద్యథా తథా, గాః వాచః, శబ్దానిత్యర్థః. 'అర్జునేనేత్రదిగ్భాణభూవాగ్వాదిభిః గౌర్వతే'తివిశ్వః. కలయంతి కించ ధూతాని కమ్పితాని నవాని నీపవనానికదమ్మకవనావియేన సః ధూతన వనీపవనః, 'తూలంచనీపక్రియకకదమ్మప్రహలిప్రియ' ఇత్యమరః. అయం పవనశ్చ ముహుః అభ్రం 'మేఘం భ్రమయన్ ఉపైతి' ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరా నజనన్తి రుదితేతి లక్షణాల్.

విద్యద్భిరాగమపరైర్వివృతం కథంచి

చ్చుత్వాపి దుర్గ్రహమనిశ్చితధీభిరన్యైః,

శ్రేయాన్ ద్విజాతిరివ హస్త మఘాని దక్షం

గూఢార్థ మేవ నిధిమస్త్రగణం విభర్తి.

37

విద్యద్భిరి. విహౌఽద్రిః శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః ధారణపటుః ద్విజాతిర్భాషాభిజ్ఞః ఇనలగమోనిధికల్పః మంత్రకాస్త్రంచనవివరం ప్రధానంయేషాంతైరాగమపరైః విద్యద్భిః నిధీనాం మంత్రాణాం సాధనవిశేషశ్చైః కథం చిద్వివృతం స్వరూపతః ప్రకాశితం నాస్తి నిశ్చితా ఇదమిత్యమితి నిశ్చయంతి కా ధీర్యేషాం తైరనిశ్చితధీభిః అన్యైరకాస్త్రశ్చైః శ్రుత్వాపి ఇహనిధిరస్తి ఈదృష్టహిమాసా మంత్రఇతివ అర్థగురుముఖాదాకర్ణ్యాపి దుర్గ్రహం దుస్సాధం అఘాని దుఃఖానివి నాసించహంతుదక్షంసమర్థం 'దుఃఖై నోవ్యసనేవ్యఘమి'తి వైజయంతీ. గూఢస్సంస్పృతః అర్థో ధనమభిధేయం చ యస్మిన్ తం గూఢార్థంనిధయో మంత్రాభవ అన్యత్రవిధయభవమంత్రాః నిధిమంత్రాః తేషాం గణం విభర్తి ద్విజాతిర్మంత్ర గణమివ నిధిగణం ఏవః విభర్తి త్యుపమార్థః.

విమోఽబ్ధమ్ బహుమనుజే తురంగవక్త్ర

శృంష్టమ్ ముఖమిహ కిన్నరం ప్రీయాయాః,

శ్లిష్టమ్ ముహురితరోఽపి తం నిజస్త్రీ

ముత్తుంగ స్తనభరభజ్జభీరుమథ్యామ్.

38

విమోఽబ్ధమి. ఇహౌద్రాతురంగస్యవక్త్రమివవక్త్రం యస్యః తురంగవక్త్రః దేవ యోనివిశేషః సప్తమ్యుగమనత్రార్వపదస్య బహుప్రీతిర్వాచ్యః. స చోత్తరమదల మామనా—9

చ శ్చేతి ఉ ప్రముఖవత్సమాసః. చిన్మకల్పః ఓష్ఠాయస్యతద్వి మౌన్యమిత్యవమాలజ్కారః. 'ఓష్ఠోష్ఠయోస్సమాసే వేతి చరమాపం. ప్రియాయాః ముఖం చుమ్మనం శిన్మరంమా నుషముఖంఆత్వాంగందేవయోనివిశేషం బహుగురుయథాకథామను లేఅనుభవ్య లే తురంగ వక్త్రస్యచుమ్మనానమ్మవాదితిభావః. ఇతరఃశిన్మరోపిఉత్తంగేన న్ననభరేణయోభంగః తస్మా ద్భీరుః మనోయస్యాస్తాంనిజస్త్రీంస్వస్త్రీం. వామ్ శసోరిత్యనేనవికల్పాదియజాదేశాభావః. ముహూః శ్చిన్మనం మానుషాక్షత్వాదాలింగనం తురంగవక్త్రం బహుమను లే తురంగవపుషః శిన్మరస్యఅశ్చేహనమ్మవాదితిభావః. దుర్లభంహిప్రియంభవతీతిరహస్యం. మధ్యస్యాభంగేషి భంగోక్షేరతిశయోక్తిః ఉపమయానంస్యజ్యలే ప్రహ్నిణీపృత ముక్తమ్.

యదేతదస్యానుతటం విభాతి
వనం తతానేతమాలతాలమ్,
న పుష్పితాత్ర స్థగితార్కరక్షా
వనన్తతానే కతమా లతాలమ్.

39

యదితి. అస్మాద్రేరనుకటం తదేష 'విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః' తతావిస్తృతాః అనేకేబహుః తమాలాతాలాశ్చ యస్మిన్తత్తథానేతమాలతాలం యదేతత్పురోపర్తి వనం విభాతి స్థగితార్కరక్షా తిరోహితాకపే అనంతతానేఅపారవిస్తారే అత్రవనేత మాలతా కావాలతా అలమత్యనం పుష్పితానంజాతపుష్పవభవతీతిశేషః. సర్వాఅపి పుష్పితాశశర్కరః.

దన్తోజ్వలాసు విమలోపలమేఖలాంతా
స్సద్రత్నచిత్రకటకాసు బృహన్నితమ్బూః,
అస్మిన్ ప్రజన్తి ఘనకోమలగణ్డశైలా
నారోఽనురూపమధివాసమధిత్యకాసు.

40

దన్తేతి. అస్మిన్ అద్రా దస్తాః నికుంజాః దశనాశ్చ 'దన్తేనికుంజేదశన' ఇతి విశ్వః. తైంజ్వలాసురుదిరాసు సద్రత్నైశ్చిత్రాణికటకానిసానునివలయానిదయాసాం తాను 'కటకంపలయేసానావేతి విశ్వః. అధిత్యకాసు ఉర్ధ్వభూమిషు 'ఉపత్యకాద్రే రానన్నాభూమిహర్ధ్యమధిత్యకే' త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యాంత్యకన్నానన్నారూఢయో రితి అధికష్టాత్యకస్స'త్యయః. విమలోపలాః ఉజ్వలలిలాః, ఉజ్వలమణయోవా మే ఖలాః కాశ్చ్యుతిః, నితమ్మభూమయశ్చ 'మేఖలా ఖడ్గబద్ధే స్యాత్కాంపీతైలనితమ్మయో రితి విశ్వః. తాభిరస్తాఃస్యాః. 'మృతావసనీలేరమేభవమాస్తావప్రశ్నయత' ఇతిశబ్దార్థః. బృహన్తోనితమ్బూః కటికశ్చాద్భాగాః శిఖరాణిచ యాసాంతాః 'నితమ్పూరోధనిన్కన్ధే శిఖరేషికటేరథ' ఇతి విశ్వః. ఘనాః విప్రురాణోమరాక్ష్యక్షాః గండకైలాగండస్థలాని మూలావరాశ్చ యాసాంతా నార్కాః అనురూపమిచ్ఛాసదృశంచ అత్తసదృశం అధి వాసం

ప్రజన్తి అత్ర నారీణాదుధిక్యకానాంచ ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాశ్చేషాత్థా
నితాతుల్యయోగితా అకవివోభయవిశేషణానిఉభయత్రవిభక్తివివరిణామేన యోజ్యాని.

అనలిచిరోష్ఠ్యేతస్య జలదేన చిర
స్థితబహుబుద్ధ్యదస్య పయసోఽనుకృతిమ్,
విరళవిక్లిర్ణవజ్రశకలా సకలా
మిహ విదధాలి ధౌతకలధౌతవహీ.

41

అనలిచి. ఇహాదౌ) విరళం యథాకథా విక్లిర్ణాః ప్రసరణశీలాః వజ్రశకలాః శ్వేత
హీరకఖండాని యస్యాం సా ధౌతా శుభ్ర కలధౌతవహీ రజతభూమిః జలదేన అనలి
చిరోష్ఠ్యేతస్య తత్కాలముత్తస్య శుభ్ర స్వేతి భావః. చిరస్థితాః చిరస్థాయినః బహుశశ్చ
బుద్ధ్యుదాః జలసాస్ఫీటాః యస్మిన్ కతత్ తస్యపయసోఽంభసః సకలాం అనుకృతిం సమగ్ర
సాదృశ్యం విదధాలి, అత్ర మేహూర్ష్యుకజలస్య చిరస్థితబుద్ధ్యుదాసంబంధేన సంభావన
యాసంబంధోఽశ్రేయశయోక్తిః. కురరీయతవృత్తం. కల్లక్షణం తూత్తం 'వసుకురరీయతం
సజభక్షైర్దగయు గి'తి లక్షణాత్.

వర్జయంత్యా జనైస్సంగ మేకాస్తత
స్తర్కయంత్యా సుఖం సంగమే కాంతతః,
యోషయైషస్సరాసన్నతాపాంగయా
సేవ్యతేనేకయా సన్నతాపాంగయా.

42

వర్జయంత్యేతి. వికాంకతః వికాంలే రహసీత్కర్థః. కాంకతః కాంలేన ప్రియేణ
సహఉభయత్రాపి సార్వవిభక్తికస్తనీః సంగమేసతి సుఖం తర్కయంత్యాఉచ్చేక్ష
మాణియా విప్రంభవిహరమాకాంక్షమాణయేత్కర్థః అకవివజనైస్సంగం వర్జయంత్యావతః
స్తరేణాసన్నతాపాని స్తావ్రజ్వరాణి అంగావియస్యాస్తయా స్తరాసన్నతాపాంగయా
'అంగగాత్రకంకభ్యశ్చేతి వక్తవ్య మి'తి జీషా వికల్పాదిహ పక్షే హావ్. సన్నతా
వప్రావపాంగౌ యస్యాస్తయా సన్నతాపాంగయా స్తరతాపాత్కూణిత సేత్రాం
తయా అనేకయా యోషయా అనేకాభిర్యోషాభివక్తకర్థః. జాతావేకవచనం 'స్త్రీయోషిద
బలా యోషే'త్యమరః. ఏషాద్రిసేవ్యతే, ఇచ్ఛావిహరస్థానానిహ సంలీలిభావః స్రగ్విణీ
వృత్తం 'రైశ్చతుర్భిర్యతా స్రగ్విణీ నమ్రతా' ఇతి లక్షణాత్.

సంకీర్ణకీచకవన్ధులితైకవాల
విచ్ఛేదకాతరధియశ్చలితుం చమర్యః,

అస్తిక మృదుశ్వసనగర్భతదీయరంధ్ర

నిర్యత్స్వనశ్రుతిసుఖాదివ నోత్సహంతే.

43

సంకీర్ణతి. అస్తిస్త్రా సంకీర్ణాః మిశ్రపంచస్థాః కీచకాః వేణువిశేషాః. 'వేణుః కీచకాస్త్రేయ్యైశ్వర్యే న్వనంత్వనిలాద్ధతా' ఇత్యుచురః. లేమం వనేష్టలితస్య వికస్యవాలస్య వికరోష్ణుఃవిచ్ఛేదాత్కాతరాత్రస్తాశీర్యాసాంతాఃచమర్యః మృదుశ్వసనో మందమారుతః గర్భే యేషాం లేభ్యః తదీయరంధ్రీభ్యః కీచకవివలేభ్యః నిర్యతో నిర్గచ్ఛతః స్వనస్య శ్రుత్యాశ్రవణేయత్పుఖం తస్మాదివేతి హేతుత్వేన చలితం నోత్సహంతే వస్తుతస్తు వాలప్రియత్వాదితి భావః. శకభృషేత్వాదినా తుమున్నత్యయః.

ముక్తం ముక్తాగౌరమిహ క్షీరమిచాత్రై

ర్యాపీష్వంతర్లీనమహానీలదళాసు,

శస్త్రీశ్చామైరంశుభిరాశు ద్రుతమంభ

శ్చాయా మచ్ఛామృచ్ఛతి నీలీసలిలస్య.

44

ముక్తమితి. ఇచాత్రై అంతర్లీనాః మహానీలదళాః ఇంద్రనీలవిశేషభండాః యాను తాను 'సింహశస్థాఃరోద్భూతా మహానీలాస్తు లేమతాః' ఇతి భగవానగర్హ్యః. వాషేష దీర్ఘికాను అత్రైశ్వర్యేః ముక్తం పృష్ఠం ముక్తాగౌరం ముక్తకేశుశ్రం, అతఏవక్షీర ర్యాపీష్వంతం అంభఃశస్త్రీచ్ఛుకా 'స్యాచ్ఛస్త్రీచాసిపుత్రీచ ఘృణాచాసిభేషు కే'త్యుచురః. 'అహోదిభ్యశ్చ' తి జేమ్. శస్త్రీవత్ శ్చామైః అంశుభిః అంతర్గతేంద్రనీలమరీచిభిః అశు ద్రుతం లాలితం ఘృతం సత్ నీలీసలిలస్య నీల్యాఖ్యాపధిత్రరసస్య 'నీలీకాలా క్షీకీకే'త్యుచురః. అచ్ఛాం ఛాయాం కాంతిం ఋచ్ఛతి తత్సంపూర్ణిచాయాగచ్ఛతీత్యర్థః. అతో నిదర్శనాలంకారః. సచ ముక్తాగౌరం క్షీరమివ శస్త్రీశ్చామైరితి చోపమాత్ర యేణ అంతర్లీనమహానీలదళాసు వాషీష్వీతి పదార్థ హేతుకావ్యలింగేన అంశుభిః ద్రుతమితి కద్గుణేన చోత్థాపిత ఇత్యంగాంగభావేన సంకరః. క్షీరమివేత్యనేన ఇంద్ర నీలానాం త్రైవ్యం సూచితం. క్షీరమధ్యే క్షీపే స్థిలం క్షీరం చే స్థిలతాంప్రకేత, ఇంద్రనీలమితి ఖ్యాతమితి లక్షణసంభవాత్. లేచాత్ర నీలీరసోపమానేన తద్వర్ణ వివేచి సూచితం. నీలీరసనిభాఃకేదిచ్ఛమ్భకంతనిభాఃపరఇత్వాదినా అగర్హ్యగర్హ్యశస్త్రీ లేమమేకాదశనిభచ్ఛమ్భాఃకేధానాదితి, మత్తమయూరపృతం 'వేదైరంత్రైర్జాయనగా మత్తమయూర మి' తి లక్షణాత్.

యా న యయా ప్రియ మన్యవధూభ్య

సారత రాగమనా యతమానమ్,

తేన సహేహ విభర్తి రహస్త్వీ

సారత రాగ మనాయతమానమ్.

45

యేతి. ఇహాదౌ, అన్యవహూభ్యః స్త్ర్యంతరేభ్యః పంచమివిభక్తేఇతి పంచమి. సారతరంత్రేవ్యతరం అగమనంయస్యాస్ససారతరాగమనాక్షాన్యసంగమేత్వర్థః. యాస్త్రీ యతమానంస్వప్నావైప్రయతమానం ప్రార్థయమానమిశ్యర్థః. యతీప్రయత్నే. కానచీ, ప్రియంనయయా సాతథాప్రతిహాలాసిస్త్రీ రహః లేనప్రియేణసహ ఆనాయతమానం అదీర్ఘరోషం యథాభవతితథా, రతరాగంసురతాభిలాషం, బిభర్తి, ఆయమతిమానవతీరసి నద్యపినోద్ధీపయతీతిభాషః. దోధకవృత్తం 'దోధకవృత్తమిదం భభభాగావి'తి లక్షణాల్.

భిన్నేషు రత్నకరైః కిరణేష్విహేందో
రుచ్చావచై రుపగతేషు సహస్రసంఖ్యామ్,
దోషాపి నూనమహిమాంశు రసౌ కిలేతి
వ్యాకోచకోకనదతాం దధతే నభిన్యః.

46

భిన్నేష్వితి. ఇహాదౌ) ఇందోః కిరణేషు ఉపంచక్వాచంచక్ష్వతైరుచ్చావచైః అనేకవిధైరత్నైర్థః 'ఉచ్చావచంచైకభేదమి' త్యమరః. మయూరవ్యంసకాదిషు 'ఉచ్చావచ చోచ్చపీచాచోపచావ' వరాచనభిప్రచవిశ్వప్రచాశించనాకుతోభయూనీ'తి తత్పురుషే నిపాతనాత్పాఢః. రత్నకరణైశ్చిన్నేషు మిశ్రేషు అతవివనహస్రసంఖ్యాం ఉదాగతేషు సత్పు సభిన్యః పద్మిన్యః 'సళంపద్యే సళంత్పణ' ఇతికాశ్యతః. ఆసౌ ప్రకాశమానః అహి మాంతుః కిలేతి సహస్రకిరణత్వాత్సూర్యవివేతి సంభావనాబుద్ధేత్వర్థః. 'వారాసుభా వ్యయోః కిలేత్యమరః. దోషాపి రాత్రాపసి నక్షత్ర్యుక్తేఽవ్యయమ్ 'దివాపీప్యత్వభదోషా చనక్షత్రచరణనాపసి' త్యమరః. వ్యాకోచకోకనదతాం వికచపద్మతాం దధతే, స్వీకర్యంతి నూనమిత్యుల్లేఖాయాం 'అథరక్తసరోయహం' 'రక్తౌత్పలం కోకనదమ్. వ్యాకోచవికచ స్ఫుటా' ఇతి చామరః, ఇహ దేవభూమిత్వాన్నిత్యపద్మా సభిన్య ఇతి భావః ఇహనభిసాం దోషాతనవికాసానంబంధేఽసి తత్సమృద్ధరూపాలికయోక్తిమూలయా తస్యేందావర్క భ్రాన్తి నిమిత్తకర్తోల్లేఖయా భ్రాన్తిమదలఙ్కారో వ్యజ్యతే.

అవిశళం మంకపరివర్తనోచితా
శ్వలితాః పురః పరిమువైతు మాత్మజాః,
అనురోదితీవ కరుణేన పత్రిణాం
విరులేన వత్సలతయైష నిమ్నగాః.

47

అవిశక్కుమితి. అవిశక్కుం నిశ్శక్కుం, అక్కుపరివర్తనోచితాత్సంగంబంధోచితా చితాఃపరిచితాః పరిం భర్తారమువైతుం పురోగ్రే చరితాః ప్రయాతాః అత్మజాః వ్యసం భవాః దుహితృత్వా నిమ్నగాఃనదీః కరుణేనదీనేపత్రిణాం పత్రిణాం విరులేన ప్రోశనేన

నిమిత్తే విహేంద్రః పత్నలతయా వాత్సల్యేన ప్రేక్షేత్కర్ణః. 'క్రిమాక్ స్నిగ్ధమృత్యుల' ఇత్యమరః. 'పత్నాంసాభ్యాంకామజల' ఇతి లచ్ ప్రత్యయః. అనురోదితీవానుక్రూతీచే త్యుత్సేహ్ 'దుఃస్వపజ్జుభ్య' ఇతి గుణః. 'దుదాదిభ్యస్సార్వధాతుక' ఇతి డాగమః.

మధుకరవిటపానమితా స్తరుపజ్జీ- ర్భిభ్రతోఽన్యవిటపానమితాః,
పరిపాకపిశంగలతారజసారోధ శ్వకాస్తే కపిశంగలతా. 48

మధుకరేతి. మధుకరావివ నిటాః తేహం పానంచుష్మనం ఇతాః ప్రాప్తాః ఇణః కర్తరితః విటపైశ్చాఖ్యానిస్తానైః ఆనమితాః విటపానమితాః 'విస్తారోవిటపాఽస్త్రియా మి'త్యమరః. తరుపజ్జీః విభ్రతః అస్మాదేః రోధో నితమ్ముః గతాపతతా, పరిపాకేన పిశంగీనాం లతానాం రజః పుష్పరేణః తేన పరిపాకపిశంగలతారజసాకపిశం పిశంగం నత్ చకాస్తి దీప్యతే, మత్రాపృత్యేష్యయచూర్యాగీరిః. అష్టగణా అర్థేషుగణా ఆర్యా గీరిరితి పింగళః.

ప్రాగ్భాగతః పతది హోర్ధ్వముపత్య కాసు
శృంగారితాయతమహేభక రాభమంభః,
సంలక్ష్యతే వివిధరత్నకరానువిధ
మూర్ధ్వప్రసారితసురాధిపచాపచారు. 49

ప్రాగితి. ఇహద్రోప్రాగ్భాగతః ఊర్ధ్వదేశాత్ ఉపత్యకాన్యథః ప్రదేశేషు 'ఉపత్యకాదే'రాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకే' త్యమరః. 'ఉపాధిభ్యామి' త్యాదినాఉపత్యకా త్యకన్ప్రీత్యయః. పతత్ శృంగారః సింహురాదిమండనమస్య సంజాతః శృంగారికః. 'శృంగారస్సురతేనాద్యే రసేవిగ్దజమండన' ఇతి విశ్వః. ఆయతో దీర్ఘః, కమ్యమహేభకరస్య ఆభేవాభాయస్యతత్, వివిధరత్నానాం కరైరంతుభిః అనువిధమనురంజితం. ఇదమమ్ముః ఊర్ధ్వప్రసారితః యస్సురాధిపచాపః ఇష్టాగమః. తద్యచ్ఛారు సంలక్ష్యతే, అత్రేంద్ర ధనుషః ఊర్ధ్వప్రసరణానమ్ముంభేషి నమ్ముంభోక్తైరతిశయోక్తిః అభూతోపమేతిమతావ్ర రం. ఆరోపితవిషణ్ణయాం తూపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాదుపమైవేయమ్.

దధతిచ వికసద్విచిత్రకల్ప
దుమకుసుమైరభిగుమ్ఫితానివైతాః,
క్షణమలఘునిలమ్బిపించదామ్ను
శ్శిఖరశిఖా శ్శిఖాశేఖరా నముష్యు.

దధతీతి. కించేతిచార్థః అముష్యైశ్చేః ఏతాః శిఖరాణి శృంగాశ్చేవశిఖాః కేశ
పాశ్యః. 'శిఖామాదాకేశపా శి' త్యమరః. వికసద్భిః విచిత్రైర్నానవత్తైః కల్పద్రుమకు
సుమైః అభిగుమ్మితాః గ్రంథితానివసితానిత్యుచ్చేక్షా, అలఘూనివిలమ్పినివిలమ్ప
మానానిచ. పింఛాన్యేవ దామాని స్రజో యేహంతాః శిఖనః కేసినీవ శేఖరాః అపీదాః
తాః శిఖాశేఖరాః క్షణం దధతీవ 'శిఖావళక్ష్మిణి కేశీ, శిఖాస్వాపీదశేఖరా వి' త్యుభయ
త్రాప్యమరః. అత్ర షసుమగుమ్మనోచ్చేక్షాలింగేన పింఛాదీనాం దామాదిరూపాశీద్భిః.
తదుత్థాపితా చోచ్చేక్షేతి సంకరః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

సవధూకా సుఖినోఽస్మి న్ననవరత

మమంద రాగతామరసదృశః,

నానేవంలే రసవన్న నవరత

మమంద రాగతామరసదృశః.

51

సవధూకాఇతి. అస్మిన్నుద్రా. అపరావభవంతీత్యనవరాః శ్రేష్ఠాః అనవరతమాః
శ్రేష్ఠతమాః అకనీవ మందరాగతైః అమరైః సదృశః సమాపాశ్చ అనవరతమమందరాగ
తామరసదృశః అమందరాగాణి తామరసాని కంకేరుహాణీన దృశోయేహంలే, అమందరాగ
తామరసదృశః రక్షాజ్ఞేత్రాః. 'పంకేరుహం తామరసమి' త్యమరః. మఖానో భోగినః
సమా వధూభిః సవధూకాన్యంతః 'లేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నదృశ
శ్చే' తి కవే. రసవత్సామరాగం 'గుణేరాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. నవరతం నూతన
నురతం. నా నేవంతఇతిన, కింతు అపీవంతపివేత్సర్గః. సంభాష్య నిషేధనివర్తనేద్వా ప్రతి
షేధానితి వాచునః. విశిష్టయరతానాం నేవసన్య సామాన్యతః ప్రసక్తేః ఉచ్యమలజ్ఞాం.
గలేయమార్యాగీతి.

అచ్ఛాద్య పుష్పపటమేష మహంలేమంత

రావర్తిభి ర్నృపాకపోతశిరోధరాభైః,

స్వాంగాని ధూమరుచమాగరవీం దధానై

ర్ధూపాయతీవ పటలైర్నవనీరదానామ్.

52

అచ్ఛాద్యేతి. నీహంలేః మహంతం పుష్పజ్యేష్ఠపటంఇతిరూపకం తమాచ్ఛాద్య
అంతః కటాభ్యంతరే ఆవ ర్తిభిరభీష్టంభ్రమద్భిః 'బహుళమభీష్ట్య' ఇతి జినిః, గృహక
పోతశిరోధరాయాః గృహపారావతకంతస్య అభేనాభా యేహంతైరిత్యుమమా 'పారావతః
కపోతస్సాన్య' ఇతి విశ్వః. అగురోః కాలాగురోః ఇమామాగురవీం 'కాలాగుర్వగురు
స్సాన్యిత్వి' త్యమరః. ధూమరుచం ధూమకాంతం తత్సదృశమిత్యర్థః. అకనీవ నిదర్శనా.
దధానైః నవనీరదానాం పటలైః స్వాంగాని ధూపాయతీవ ధూమైరధీనావయంతీత్యు

శ్రేష్ఠా. రూపకోపమానిదర్శనాభిరంగైస్సంకీర్త్యతే 'ధూపసంతాప' ఇతి ధాతోః 'గుప్తా
ధూపవిచ్ఛిదజనిభ్యఆయ' ఇత్యాయప్రత్యయః.

అన్యోన్యవ్యతికరచారుభిర్విచిత్రై

రత్రస్యన్నవమణిజన్త భిర్మయానైః,

విస్తేరాన్ గగనసదః కరోత్యముష్టి

న్నాకాశే రచితమభిత్తి చిత్రకర్త.

53

అన్యోన్యేతి. అముష్టిన్నద్రా అన్యోన్యేహిం వ్యతికరేణ మిత్రజేన చారుభిః
ఆకవీపవిచిత్రైర్నానవర్తైః అత్రస్యంకః త్రాసదోషేణాదువ్యంకః 'త్రాసోభిమణిదోషయో
రితి విశ్వః. 'వాభా'శే' త్యాదినా వైకల్పికశృన్విత్యయః తేభ్యో నవమణిభ్యో జన్తయే
హంతైః మయానైః ఆకాశే రచితం అభిత్తి అవద్యం అనాధారమిత్యర్థః. చిత్రకర్త
చిత్రనిర్మాణం కర్తృ, గగనసదః భేదరాన్ విస్తేరాన్ విస్తయశీలాన్ కరోతి 'నమి
కంఠీ' త్యాదినా రప్రత్యయః. అత్రమణిమయాభేష భేచిత్రకర్తృభాంతిమతామేవా
భిత్తిచిత్రకర్తేతి ఆకారణకారోత్పత్తివర్ణనాద్భాంతిమదలహ్నారోత్థాపితా విభావ
నేతి సంకరః 'కారజేన వివాకార్యసోక్త్యైస్సాన్విదిష్టభావనా' ప్రహర్షణీవుక్తమ్.

సమీరశిశిర శ్చిరస్సు వసతాం

సతాం యవనికా నికామసుఖివాం,

విభర్తి జనయన్నయం ముద మపా

మపాయధవళౌ వలాహకతటిః.

54

సమీరేతి. సమీరేణ మారుతేన శిశిరశ్చీతలః శిరస్సు శిఖరేషు వసతాం నికామ
సుఖివానుత్కంకసుఖివాం సతాం పుణ్యవతాం ముదం జనయన్ అయమద్రిః అపాం
అమ్ముసాం అపాయేనావగ మేన ధవళాః వలాహకతటిః మేఘువజ్జీరేవయవనికాన్తి
రస్మిరణీః విభర్తి అనావరణేవ్యవశిఖరేషు క్షీడతాం మేఘైరేవావరణం సంపాద్య ముదం
జనయతీత్యర్థః. అత్ర వలాహకతటిషు ఆరోఘ్యమాణానాం యవనికానాం ముదం జన
యన్నీతి ప్రకృతోపయోగిత్యవర్ణనాత్పూర్ణామాంబార్కారః 'ఆరోఘ్యమాణస్యప్రకృతోప
యోగి లేవ' పరిణామ ఇతి లక్షణాత్ 'రూపకేతూపరంజిత్యమాత్ర మి'తి భేదః. రఖోద్ధ
తగతివుక్తమ్ 'రనైర్దనజసారఖోద్ధతగతి' రితి లక్షణాత్.

మైత్ర్యాదిచిత్రపరికర్తవిదో విధాయ

క్షేత్రప్రహేణమిహ లబ్ధసవీజయోగాః,

భ్యాతిం చ సత్త్వపురుషాన్యతయాధిగమ్య

వాంఛంతి తామపి సమాధిభృతో నిరోద్ధమ్.

55

మైత్రీతి. ఇహాద్రా సమాధిం యోగం విభ్రతీతి సమాధిభృతో యోగినః మైత్రీ
కరుణాముదితాఽపేక్షాచేతి చతస్రశ్చిత్తవృత్తయః కత్రపుణ్యకృత్సుమైత్రీ దుఃఖఘ
కరుణా, సుఖఘ ముదితా. అనుమోదనం, పాపిష ఉపేక్షా, మైత్రీఆదిశ్యేషాంతాని
మైత్ర్యాదీని, చిత్తస్యచరికర్తాణి ప్రసాధకాని శోధకానిత్యర్థః. తాని విందంతి లభంతే
ఇతితద్విదవకద్యాః, తైః క్షీణాంతఃకరణమలాభివృద్ధిః. 'సత్సూద్ధిషే' త్యాదినా
విదేహాభ్యాత్కిష్వత్. అతఏవ క్షేకప్రహణం విధాయ అవిద్యాఽన్యతా రాగద్వేషాభి
నివేశాః పంచక్షేపాః కత్రానిత్యేష నిత్యత్వాభిమానః అనాత్మని చ దేహేంద్రియా
దావాత్కథీత్యాదివిభ్రమోనాదిరవిద్యా అస్మితాఅహజ్కారః రాగభిమతవిషయాభి
లాషః జ్ఞేయః అనభిమతేష రోషః అభినివేశః కార్యాకార్యేష్యిగ్రహః తేహి పురుషం
క్షిశ్యంతీతిక్షేపాః. క్షేకహేతవః పచాద్యచ్. తేహంప్రహణం ప్రక్షయః 'కృత్యచ' ఇతి
జత్వం. తద్విధాయ క్షేకాకాశిలేత్యర్థః. ఆత్మలబ్ధస్సదీజః సాలంబనో యోగః ధ్యానం
యైస్తే లబ్ధసదీజయోగాన్యంతః ఆలంబనమేవవ్యవస్థితీతి. సత్త్వపురుషయోః ప్రకృతి
పురుషయోఃఅన్యతయా అన్యతేన మిశ్రభిన్నతేన ఖ్యాతింక్షానంచ అధిగమ్య ప్రకృతి
పురుషాభిన్నానివిక్షేలేత్యర్థః. ప్రకృతిపురుష వివేకాగ్రహణాత్సంసారః వివేకగ్రహణా
న్యక్షిరితి సాంఖ్యః. అథ తాం ఖ్యాతిమపి నిరోధ్యం నివర్తయితుంవాంఛంతివృత్తిరూపం
తాం నివర్త్య స్వయంప్రకాశతమైవ ఆపస్థాతుమిచ్ఛంతీత్యర్థః. ప్రకృతావృషరతాయాం
సత్త్వాం పురుషస్య స్వరూపేణావస్థానం ముక్తిరితి సాంఖ్యసిద్ధాంతః. నకేవలం భోగ
భూమిరియం అపితు ముక్తిక్షేత్రమపీతి భావ.

మరకతమయ మేదిసీష భానో

స్తరునిటసాంతరపాతినో మయాభాః,

అవనతశిలికంతకంఠలక్ష్మీ

మహా దధతి స్ఫురితాణురేణుజాలాః.

56

మరకతేతి. ఇహాద్రా మరకతానాం వికారాః మరకతమయ్యః తాను మేదిసీష
'స్తీయాః పుంప ది' త్యాదినా పుంపద్యానః. తరుణాం విటపాః పల్లవాః తేహ
మంతర్వ రవకాః; పకంతీతి తథోక్తాః. 'విటపఃపల్లవేషిక్షేపిస్తారేస్తంబకాఖయో రి'తి
విశ్వః. స్ఫురితాన్యణురేణూనాం సూక్ష్మరజసాం కాలాని యేషు నే భానోః మయాభాః
అవనతస్య శిలికంతకంతస్య మయగారకంధరాయాః లక్ష్మీం దధతీతి నిదర్శనాలంకారః.
పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

యా విభర్తి కలవల్లకీగుణ

స్వానమాసమతికాళి మాలయా,

నాత్ర కాంతముపగీతయా తయా

స్వానమానమతి కాలిమాలయా.

57

యేతి. అత్రాద్రా అత్యంతం కాళిమా కార్తవ్యం యస్యాస్యా అతికాళిమా అతి
క్యామేత్యర్థః. నవిద్యతేలయోలయనంక్వచివవస్థానంయస్యాస్యా అలయా భ్రమంతీత్యర్థః.
అతఏవ సస్య నేతి భావః. యాకళిమాలా భృంగావళిః అవ్యక్తమధురః తస్యవల్లకీగుణ
స్వానస్యపీణాకం త్రీశబ్దస్య మానముపమానం చిభర్తి తం త్రీవద్ధవంతీత్యర్థః. ఉపమాలం
కారః. ఉపగీతమానమీపేగాతు ప్రవృత్తయేన నతుపూర్వంగాయంత్యేతిభావః. ఆది
కర్తృణీకృతః. 'కర్తరి చే'తి కర్తృకృతః. తయా అళిమాలయా భృంగావళ్యా స్వానమా
సుఖేనఅనమయతుమాక్రమం శక్యా, 'ఈషద్ధు రి' త్యాదినా భుప్రీత్యయః. కావా స్త్రీ
కాంతం ప్రియం న నమతి సర్వా అపి మానం విహాయ లజ్జాం పరిత్యజ్య సద్యః ప్రణమం
త్యేవ తథోద్దిహత్యాద్దానస్యేత్యర్థః. రథోద్ధతావృత్తమ్—'రాన్నరావివర ణోద్ధతాలగా
వి'తి లక్షణాత్.

సాయం శశాంకకిరణాహతచంద్రకాంత

నివ్యందినీరనికరేణ కృతాభిషేకాః,

అర్కోపలోల్లసితవహ్నిభి రహ్నితప్తా

స్త్రీప్రం మహావ్రతమివాత్ర చరంతి వస్తాః.

58

సాయమితి. ఇహాద్రా వస్తాస్సానవః, 'వస్తాస్త్రీసామమానయారి' త్యమరః.
సాయంరాత్రశశాంకకిరణైరాహతేభ్యః చంద్రకాంతేభ్యః నివ్యందినా ప్రసాదిగా
నీరనికరేణ జలపూరేణ కృతాభిషేకాః కృతస్నానాః అహ్నితు అర్కోపలేభ్యః సూర్య
కాంతేభ్యః ఉల్లసితైరుద్ధితైః వహ్నిభిః తప్తాన్యంతః స్త్రీప్రం ఉగ్రం దుశ్చరం మహావ్రతం
మహాతపః చరంతీత్యుచ్యేత్.

ఏతస్మిన్నధికపయశ్చియం వహంత్య

స్సంక్షోభం పవనభువా జవేన నీతాః,

వాల్మీకే రరహితరామలక్ష్మణానాం

సాధర్మ్యం దధతి గిరాం మహాసరస్వతః.

59

ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నద్రా అధికపయశ్చియం అధికాంజలనమృద్ధింవహంత్యః
అన్యత్రకు అధికాః కపయమృగీవాదయోవర్ణ్యతేనయానుతాఃఅధికపయః, ప్రియం
గుణాలజ్జారాదికోభాం వహంత్యః పవనాద్భవతీతి పవనభూః తేన పవనభువా
వాయుజన్యేన జవేన వేగేన సంక్షోభం చలనం నీతాః అన్యత్రకు జవేన జనినావేగ
వతా. 'జనోవేగినివేగేస్సాది' తివిశ్వః. పవనభువా హనుమతా సంక్షోభమాన్మత్యం

సీతాః మానుమద్వేగపర్జనయా స్రాగల్భ్యం సీతాభివ్యర్థః. వాక్పక్షే నర్వత్త మహ్యే వినితామఃకార్యః. మహానరసోమహానరాసి అరహితౌ అపర్జితౌ రామలక్ష్మణౌ యాభిస్తాసాం అన్యత్ర తు రామారమణః అరహితరామాః అవియుక్తరమణాః లక్ష్మణా స్సారసయోషితౌ యాను తాః కేచిత్తు అరహితరామాః అవియుక్తస్త్రీకాః లక్ష్మణా స్సారసా ఇతిపుంబక్షివరత్వేనవ్యావత్తతే తేహం. 'హంసస్యయోషిద్వర్తమాసారసస్యతు లక్ష్మణా, లక్ష్మణోపధిసారసో రి' త్యాద్యమర్విశ్వప్రకాశాది వాక్యవగతనియతప్రస్థిర్థ తావిరోధః. తాసాం వాస్త్రీ కేర్ది రాం సాధర్మ్యం సాదృశ్యం దిధతి అత్ర పవనభువాజ వేనేత్యత్ర ఏకనాశావలంబిఫలద్యయవత్ అభగ్నైకపదగతత్వేన అర్థద్యయ ప్రతీతే రర్థజ్ఞేషః, అన్యత్ర పదభంగేన అర్థద్యయ ప్రతీతేర్థతుకావ్యవచ్ఛబ్దయోరేవమిధజ్ఞిష్ట త్యాచ్ఛబ్దజ్ఞేషః, ఇత్యుభయసాహిత్యాదభయజ్ఞేషోఽయం ప్రకృతాప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగమితి సంకరః.

ఇహ ముహుర్దుదితైః కలభైరవః
ప్రతిదిశం క్రియతే కలభైరవః,
స్ఫురతి చానువనం చమరీచయః
కనకరత్న భువాం చమరీచయః.

60

ఇహేతి. ఇహాద్రా ముదితైఃచానువనంతుజ్ఞైః కలభైః కరిహితైః. 'కలభః కరి కాబక' ఇత్యుమరః. దిశిదిశి ప్రతిదిశం. యథార్థేఽవ్యయాభావః. అవ్యయాభావే కరత్వభృతిభ్యఇతిసమాసాంతవ్యచ్ఛిక్యయః. కలభాస్తాతైరవశ్య కలభైరవో మథుర భీషణః విశేషణయోరసి భుజపజ్జవదైచ్చికోపనర్జనత్వవిపక్షయావిశేషణసమానుః. రవో బృహహితధ్వనిః ముహూః క్రియతే, అనువనంవనేపనే చమరీచయః చమరీమృగసంభుశ్చ, స్ఫురతి కించ కనకరత్నానాం యా భువః తాసాం మరీచయః కిరణాశ్చ స్ఫురంతి, నమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనామదాత్తాలంకారో యమకస్యాభ్యుచ్చయః.

త్వక్సారరంధ్రపరిపూరణలబ్ధగీతి
రస్తి న్న సౌ మృదితపక్షిలరల్లకాంగః,
కష్టూరితామృగవిమర్దసుగంధిరేతి
తాగీవ సక్తిమధికాం విషయేషు వాయుః.

61

త్వగీతి. అస్తిష్టుక్తౌ. త్వచిసారో యేహం తే త్వక్సారాః, వంశవిశేషః 'వంశే త్వక్సారకర్తారత్వచిసారత్వవిభా' ఇత్యుమరః. తేహం రంధ్రాణి తేహంరంధ్రూర తేన ద్వాపనేన లబ్ధాగీతిర్దానమభయేనను, మృదితావిసంస్పృష్టాని పక్షిలాని లోమ కాని రల్లకానాం కంబళమృగాణాంకంబళానాంవాఅంగానికరీరాణి యేన నః, 'రల్లకః కంబళమృగేకంబళేఽసి ప్రక్షీర్తిక' ఇతి నైజయంతీ. విలేన స్ఫుర్మనుభముత్తం కష్టూరికా

మృగాణాం విమర్శన సంఘర్షణ సుగర్భః శోభనగంధః యద్యసి గంధస్యేత్యేతదే కాంత
గ్రహణమిత్యుక్తం. తథాపి నిరంకుశాః కవయః ఇత్యుత్పర్యనుయోగః, అసౌ వివంఘాతో
వాయుః రాగీవకామీవ వివయేషు ప్రదేశేషు ఇంద్రియాధేషుచ. 'వివయ స్సృష్టిదింద్రి
యాధే దేశే జనపదేఽపి చేతి విశ్వః అధికాం సక్తిం వ్యాప్తిం, అసక్తిం, ఏతి గచ్ఛతి.

ప్రీత్యై యూనాం వ్యవహితేతపనాః

ప్రాధధ్యాంతం దినమిహ జలదాః,

దోషా మన్యం విదధతి సుత

క్రీడాయాసశ్రమశముఃటవః.

62

ప్రీత్యాఇతి. ఇహాద్రా. యువతయశ్చ యువానశ్చ లేషాం యూనాం 'పుమాన్
ప్రీయే'త్యేకశేషః. ప్రీత్యై వ్యవహితతపనాః విశోపితారాగ్నాః, అతఏవ సురతా
స్యేవ క్రీడాః తాభిర్య ఆయాసః వ్యాయామః లేన యశ్చిమః భేదః 'శ్రమః
భేదోఽధ్వరత్యాదే రి'తిలక్షణాత్. తస్య శమే నివారణే, పటవః సమర్థాః. జలదాః
ప్రాధధ్యాంతం మేఘావరణాద్ధాంధకారం, దినం దివసం దోషా రాత్రిమాత్మానం
మన్యతఇతి దోషామన్యం. రాత్రిమానినం విదధతి మేఘావరణ మహిమ్నా దివసః స్వయ
మపి ఆత్మానం రాత్రిం మన్యతే కిముతాన్య ఇత్యర్థః. దోషేత్యవ్యయం తదుపనదా
స్తస్య తేర్థాతోః 'అత్తమానే భిక్షే'తి భిక్షిత్యయః. భిక్షనవ్యయస్యేత్యవ్యయనిషే
ధాత్, సదోషకల్పస్య హస్తతాముమాగమా ఇహ యూనాం దోషావద్దివాపి విప్రంభవిహ
రాన్సంభవంతీతిభావః. శ్రమరవిలసితం పుత్రం— 'మృగ్లాగస్సృష్టిభృ'మరవిలసితమి
తిలక్షణాత్.

భగ్నో నివాసోఽయమిహాస్య పుష్పై

స్స దా న తోయేన విషాణినాగః,

తీవ్రాణి తేనోజ్జ్వలి కోపితోఽసౌ

సదానతోయేన విషాణినాగః.

63

భగ్నైఇతి. ఇహాద్రా. అస్య నాగస్య నివాసః ఆశ్రయః సదాపుష్పైః అనతో
నన్యః అయంనగచ్ఛతీత్యగోపుక్షః దానవో యైర్దదోదకస్యనూపర్తలేయః లేనన
దానతోయేన మతేనేత్యర్థః. యేనవిషాణినా దంతినా భగ్నః లేన విషాణినా కోపితః
కోపం ప్రాపితః అసౌ నాగః సర్పః తీవ్రాణివిషాణిగరణాని ఉజ్జ్వలివమతి పరప్రతీకారాత్
మన్య క్రోధస్సృష్టయమేన వ్యాహంతీతి భావః.

ప్రాలేయశీతమచలేశ్వరమీశ్వరోఽపి

సాంద్రే భవర్తవసనావరణోఽధికేతే,

సర్వద్దునిర్వృతికరే నివసన్మువైతి

స ద్వంద్వద్వదుగళమిహ కించిదకించనోఽపి.

64

ప్రాశ్నేయతి. ఈశ్వరశ్శివోఽపి కిముతాన్యఇతి భావః. సాంద్రం యదిభవర్త కదేవ వసనం తదేవావరణం ఆచ్ఛాదనం యస్య నః, తథానౌ. నత్వనావరణో నాపి శిథిలావరణ ఇతి భావః. ప్రలయాదాగతం ప్రాశ్నేయం హిమం 'తతః' ఇత్యుచి 'కేకయ మిత్రయు ప్రలయానాం యాదే రియ' ఇతి యశబ్దగ్న్య ఇయాదేశః' తేనశీతంశీతలం అవలేశ్వ రంహిమవంతమధిశేతే తస్మిన్ శీతశబ్దార్థః. 'అధిశిష్ఠ స్థాసాం కరే'తి కర్తృత్వం. సర్వద్దు భిన్నిర్వృతికరే నదానుభవకరే, ఇహాద్రా నివసన్ పునఃనా స్తికించన యస్మేత్యకించనోని సాన్స్వికే ఉచ్ఛావచేత్యాదినా మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనాత్తస్పరుషః. కించి దల్పమపి ద్వంద్వదుగళం శీతోష్ణదుగళంనోవైతి నిత్యసన్నిహితానా మృతూనా మనోన్య దోషనివారకత్వాదితిభావః. 'ద్వంద్వంయుగ్గంహి మోక్షాది మిథునం కలహో రహ' ఇతి వైజయంతీ. అత్రోపమానాద్ధిమాలయాదువమేయస్యాధిక్యవర్జితాత్ వ్యుత్తరేకాలంకారః.

నవనగవనరేఖాశ్యామమథ్యాభిరాభి

స్ఫుటికకటకభూభిర్నాటయత్స్యైవ వైలః,

అహిపరికరభాజో భాస్వనైరంగరాగై

రధిగతధవలిమ్నూ హిమాలపాణేభిఖ్యామ్.

65

నవేతి. వివృతై లోచై వతకః నవయానగవనరేఖయా తయదవపక్ష్యాశ్యామోమ హ్నోమివప్యభాగోయాసాంతాభిః ఆభిన్నుటికానాంకటకభూభిః నితంబప్రదేక్షైః కరణైః అహిరేవపరికరోగాత్రికాబంధః తంభజతీతికన్య అహిపరికరభాజి అహినా కృతావసక్తిక స్మేత్యర్థః. 'భవేత్పరికరోవ్రాతే పర్యంకపరివారయోః ప్రగాఢే గాత్రికాబంధేవివేకా రంభయోఽపీ'తి విశ్వః. భజోజ్యో భాస్వనైస్సప్తమయైః వైకారికాఽబ్బ్రీక్యయః. అన్నితిప్రకృతిభావాత్ నస్తస్థితి ఇతి నాస్తిజ్యోతిః. అంగరాగైరమలేషవైః అధిగత ధవలిమ్నూః ప్రాప్తభావశ్యస్యహులంపాశ్చాయస్య తస్యహులపాణేవీశ్వరస్య ప్రహరణా క్షేభ్యః పరేనిష్ఠానప్రమాణ భవతః. ఆభిఖ్యాం శోభాం 'అభిఖ్యానామ శోభయో' త్యమరః. 'అతశ్చోచనర్గ' ఇతికప్రత్యయః. నాటయత్ప్రకరేతి నిదర్శనాలంకారః. మాలిసీవృత్తమ్.

దధద్భిరభితస్తటౌ వికచవారిజాంబూనదై

ర్విరోదితదినక్లమాః కృతరుచశ్చ జామ్బూనదైః,

నిషేవ్య మధుమాధవా రసపదత్ర కాదంబరం

హారంతి రతయే రహః ప్రియతమాంగకాదమ్బరమ్. 66

దధ్యోతి. అత్రాద్ర మధోర్యుచభేదస్య అపత్యాని పుమాంసో మాధవాః యాద
వాః వికచానివారిజానియేషుతానిఅంబూని యయోస్తావికచవారిజాంబూఅభితః ఉభ
యతః తటా దధద్భిః నదైః పుంప్రవాహైః ప్రాశ్నితసో నద్యః ప్రత్యశ్నితసో
నదాః సర్పదాంబినీత్యాదుః వినోదితో దిసక్ష్ మాయేషాంలే నదవిహారాదపనీతాహ్ని
కసంతాపాఇత్యర్థః. కించ జాంబూనదస్య వికారైః జాంబూనదైః కనకభూషణైః
కృతరుచో జనితశోభాన్వంతః రసవత్ స్వాదవత్. 'రసఆస్వాదగంధయోరితి విశ్వః,
కాదంబః ఇక్షు. 'కాదంబః కలహంసేక్షోరి'తి విశ్వః. కాదంబం రాతిరలయోర
భేదాత్ లాతిప్రకృతిల్లేనాదత్తఇతి కాదంబరమైక్షవం. 'పానసంద్రాక్షమాధూకం
భాష్టారంతాళమైక్షవ మి'తి స్వరణాత్. అతోఽనువనర్దే క ఇతి కః. మధుమద్యం
వినంచమధుకాదంబరకల్పయోస్సామాన్యవిశేషవరత్వాదపానరుక్త్యం. నిషేవ్య పీత్యా
క్షత్రియాణాం మైష్ట్యవివ నిషేధాదిలిఖావః. రతయేసురతార్థం రహః ప్రియతమానాం
ప్రేయసీనాం అంగమేవాంగకం తస్మాదంబరంవస్తంహరంతి. యాదవాశ్చేనా మధురతో
త్సవైః విస్తజ్ఞా విహరంతీతి భావః. పృథ్వీవృత్తం—'జసౌజనయలావనుగ్రహయతికృ
పృథ్వీగురురీతి లక్షణాత్.

దర్పణనిర్తలాసు పతితే ఘనతిమిరముషి

జ్యోతిషి రూప్యభిత్తిషు పురః ప్రతిఫలతి మువహః,

ప్రీడమసమ్మఖోఽపి రమణై రపహృతవసనాః

కాంచనకందరాసు తరుణీరిహ నయతి రవిః.

67

దర్పణేతి. ఇహాద్ర రవిదర్పణవన్నిర్తలాసు పురః రూప్యభిత్తిషుకాంచనకంద
రాగ్రవర్తిరజతసానుషు పతితే సంక్రాంతే ఘనంసాంద్రంయత్ప్రిమిరంతస్తుష్టాతి హరతీ
లితస్తుట్ క్లిప్. తస్మిన్ జ్యోతిషి న్యలేజసి కాంచనకందరాసుముచుః ప్రతిఫలతి
సలిసమ్మార్పణిసలి రమణైరపహృతవసనాః తరుణీః అసంముఖోఽపి కందరానభిముఖోఽపి
ప్రీడంతప్రాం యద్యపి 'గురోశ్చపాల' ఇతిమూలేణ స్త్రీయామప్రత్యయః. అనవివ
'మంబాక్షం ప్రాప్తపాప్రీడే' త్యుతురః. తథాపి తత్రైవ స్త్రీత్వావివక్షాయాం బాహుళ
కత్వాపునృనకత్వంచ. అతవివ 'అవిధాగురోస్త్రియాం బహుళం వివక్షే'తి వాచుః
నయతిప్రావయతి 'నివహ్యోర్ధ్వర లేత్సవే'తి ద్వికర్తృకతా. యస్మిన్ సువర్ణకందరాసు
క్రీడాార్థం ప్రవిష్టాః స్త్రీయోంధకారఇతికృత్వాపురుషైరపహృతవస్త్రాభ్యుత్థః పురస్థినిత
రూప్యభిత్తిలేజసాచుంతః ప్రతిబింబవత్ప్రకాశేసలి సలజ్ఞా ఇతిభావః. అత్ర కాంచనకంద
రాణామసంముఖార్కజ్యోతిః ప్రతిఫలనాసంబంధేపి సంబంధోక్తేరలికయ్యాక్షిః వంశ
వత్ప్రపతికృత్తం. 'దిజ్ఞునివంశవత్ప్రపతితంభరసభవగైరి'తి లక్షణాత్.

అనుకృతశిఖరాఘాతశ్రీభిరభ్యాగతేనసా
త్వయి సరభస మభ్యుత్తిష్ఠతీ వాద్రిరుదై ఏః,
ద్రుతమరుదుపనువైర్నరున్నమద్భి స్సహేలం
హలధరపరిధానశ్యామలైరమ్బువాహైః.

68

ఇతి శ్రీ మాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
రైవతకవర్ణనం నామ చతుర్థః సర్గః.

అనుకృతేతి. అసాచురైః ఉన్నతః ఆద్రిః రైవతకః త్వయి అభ్యాగతేనతి అను
కృతాశిఖరాఘాతానాశ్రీరైర్విస్తే కథోక్తైః శిఖరాఘాతమకారిభిరితి భావః అకవివాక్త
శ్రీరివశ్రీరితినిదర్శనయా భ్రాంతిమనలంకారో వ్యుజ్యతే ద్రుతమరుతా శీఘ్రమారుతేన
ఉపనువైః ప్రేరితైః అతనిన సహేలం సవిలాసం ఉన్నమద్భిరుత్పత్తిః ధరతీతిధరః
పదాద్యుచ్. హలస్యధరో హలధరో బలభద్రః తస్యపరిధానానంబరాజితద్వచ్ఛామలై
రమ్బువాహైర్నిమిత్తైః సరభసం అభ్యుత్తిష్ఠతీవ ప్రత్యుత్థానం కరోతీవతి క్రియానిమిత్త
క్రియాన్వరూపోద్భేదః. విశిష్టమేఘోన్నమకృతయయా ప్రత్యుత్థానక్రియోద్భేద
జాత్. సాహోక్తనిదర్శనానుప్రాణితేతి సంకరః. కాబ్జస్తువృత్త్యనుప్రాసోఽలంకారః, మాలి
నివృత్తం - 'ననమయయములేయం మాలినీభోగిలా'కై రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ మహాపాధ్యాయ కోలాపల
మల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకషాఖ్యానాయాం చతుర్థః సర్గః.

ప ఇచ్చ మః స ర్గః.

ఇత్థం గిరః ప్రియతమా ఇవ సోఽవ్యభీకా
శ్శుక్రావ సూతతనయస్య తదా వ్యభీకాః,
రంతుం నిరంతరమిదేష తతోఽవసానే

తాసాం గిరౌ చ వనరాజిపటం వసానే. 1

ఇత్థమితి. నహరిః ఇత్థమనేన ప్రకారేణ 'ఇదమస్థమరి' తిథముప్రత్యయః. అవ్యభీకాః అప్రియరహితాః 'వ్యభీకంక్వప్రియేఽన్యత' ఇత్త్యమరః. ప్రియతమాః ప్రేయస్య ఇవ స్థితాః కాంతానమ్మితా ఇత్త్యర్థః. వ్యభీకాః విగతాస్పతాః సత్త్వా ఇత్త్యర్థః. సూతతనయస్య సారథిమూరస్య దారుకస్య గిరః తదా శ్శుక్రావ తతః శ్రవణానంతరంతాసాంగిరాం అవసానే సమాప్తా నిరంతరం నీరంధ్రం వనరాజిరేవటటః తం వసానే అచ్ఛాదయతి 'వసఅచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోః కర్తరిలటకానవాదేశః. గిరా రైవతకాదా రంతుం క్రిడితుం ఇయేష చ తత్ర వసతింకర్తుమిచ్ఛతిన్నచేత్త్యర్థః. ఉపమాయమకయో న్సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వసంతతిలకావృత్తమ్:— 'ఉక్తావసంతతిలకాతభజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

తం సద్వివేంద్రతులితాతులతుంగశృంగ
మభ్యుల్లసత్కదలికావనరాజిరుచ్చైః,
విస్తారదుద్ధవసుథోఽస్వచలం చచాల
లక్ష్మీం దధత్ప్రతిగిరే రలఘుర్బలౌఘః.

2

తమితి. కదళ్యవిన కదళికాః రంభాతరవో వైజయంత్యశ్చ 'కదళీవైజయంత్యాంవ రంభాయాం వారిజాంతర' ఇతి విశ్వః. అభ్యుల్లసంత్యః కదళికావైజయంత్యోవనరాజయఇవయస్యనః, అన్యత్ర రంభావనపత్నయాయస్య తమితి యోజ్యం. ఉచ్చైఃఉన్నతః విస్తారదుద్ధవసుధః వైపుల్యవ్యాప్తభూమిః అతవీవ ప్రతిగిరేః లక్ష్మీం దధత్ స్వయమస్మ్యో గిరివ స్థిత ఇత్త్యర్థః. అలఘుర్బలౌఘః ప్రసిద్ధః బలాఘః సేనాసంఘః ద్వివేంద్రప్రతితాన్యపమితాని అతలాన్యప్రతిమాని ద్వివేంద్రవ్యతిరిక్తప్రతిమారహితాని తుంగశృంగాణి యస్యకంతథోక్తం తమచలం రైవతకం అనుచచాల

తం ప్రతి అనుయయావిత్కర్థః. 'అనుర్థక్షణ' ఇతి కర్తృప్రవచనీయత్వాత్తద్వ్యోగే
ద్వితీయా. అత్ర ప్రతిగతేః కస్యచిదప్రసిద్ధత్వాద్విరిధర్తయోగీబలభావః ప్రతిగిర్దక్షి మివ
లక్ష్యేందదధి నిదర్శనాముఖేన ప్రతియోగిత్వేనోఽప్రేక్ష్య ఇత్యుత్ప్రేక్షేవేయం వైమాను
ప్రాణిలేతి సంకరః. విశేషః.

భాస్వత్కరవ్యతికరోల్లసితాంబరాంతా
సాస్పత్రపా ఇవ మహాజనదర్శనేన,
సంవిప్ర్య రంబరవికాసిచమూసముత్థం
పృథ్వీరజః కరభకంతకడారమాలాః.

3

భాస్వదితి. ఆకాః దిశః భాస్వత్కరవ్యతికరేణ సూర్యాంశువ్యాప్త్యా ఉజ్జసి
తాంబరాంతాః ప్రకాశితాకాశప్రదేశాః అన్యత్ర భాస్వత్భాస్వరోఽభిరూపః
ప్రియః. 'భాస్వత్భాస్వరమూర్ఖయో రి'తి విశ్వః. తస్య కరవ్యతికరేణ వాస్తస్పర్శనేన
ఉజ్జసితం స్త్రుతం యదంబరం వస్త్రం తస్యఅంతం చేరాంచలం యాసాంతాః అతపివ
మహాజనదర్శనేన సావత్రసాస్సలజ్జాఇవ 'లజ్జాసావత్ర సావ్యత' ఇత్యమరః. అంబరవికాసి
వ్యోమవ్యాపి వానశ్శోభిచ. 'అంబరంవ్యోమ్ని వాససీ' త్యమరః. చమూషునముత్థం కరభః
ఉచ్చ్రుతః 'ఉచ్చ్రేక్ర మేళకమయనుచాంగాః కరభిశ్శిఖరీ' త్యమరః. తస్య కంతఇవ
కడారం సింగళం 'కడారః కపిలః సింగళిశంగౌ కద్రుసింగళా' విత్త్యమరః. పృథ్వీరజః
సందిప్త్యై ఆచ్ఛాదయామాసుః శ్వేతో సంవరణే లిట్ కిత్వాక్సంప్రసారణేద్విర్భావః. 'ఏర
నేకాశ' ఇతియదాదేశః. స్త్రీయోహివ స్త్రాడహరే లజ్జయా యత్కించదాచ్ఛాదయంతీతి
భావః. అత్రావేతనాస్వాకాసు శ్లిష్టవిశేషణ మహిమ్నా స్త్రీత్వప్రతీతో తదభేదాధ్యువ
సాయేన సంవ్యాసవ్యవహరసూరోపకాశ్చమాసోక్తిః. సావసావత్రపవోఽప్రేక్షాను
ప్రాణిలేతి సంకరః.

ఆవ ర్తినశ్శుభఫలప్రదశుక్తియుక్తా
స్సంవన్న దేవమణయో భృతరంధ్రభాగాః,
అశ్వాః పృథుర్వసుమతీ మతిరోచమానా
స్తూర్జం పయోధయ ఇవో ర్దిభిరావతంతః.

4

ఆవ ర్తినఇతి. ఆవ ర్తినః ప్రశస్తవశావర్తవంతః 'ప్రశంసాయామిని,' లేచ
'ద్యావృరస్యోరస్యో ద్వాద్వాద్వా రంధ్రోఽయంధ్రయోః, ఏకః ఫాలే హ్యసానేపదకా
వర్తాధునివాస్త్రుతా' ఇత్యుక్తా దశధునివాఖ్యా వివక్షితాః, అశ్వేహి మనంతరం భృథ
గభిధానాత్, అన్యత్ర శుజలప్రమవంతః. 'స్వాదావరోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్యమరః.
రోమసంస్థానేకుతస్మాన్మృద్వ్యుదేశః తదుక్తః. 'ఆవ ర్తసామ్యదావర్తో'రోమసంస్థాన
మానువ్యా—10

మంగినామి' తి. శుభఫలని రాజ్యఫలాదీని ప్రదదతితి శుభఫలప్రదాః 'ప్రేదాజ్ఞ' ఇతి కప్రత్యయః. తాభిశ్చుక్తిభిః రోమసంస్థానై రావ ద్దవిశేషైర్ద్యుక్తాః తమక్రం - 'పక్షఃస్థా శ్చుక్తయ స్తీప్రః ఊర్ధ్వరోమాజయావహః' ఇతి. అన్యత్ర తు శుభఫలని ముక్తాఫలని తక్ప్రదాశ్చుక్తయో ముక్తాస్థిటాః తాభిర్ద్యుక్తాః 'ముక్తాస్థిటే హయావరే శ్చుక్తి శ్శంఖకపాలయో రి' తి విశ్వః. సంపన్నాస్సమగ్రాః దేవమణయో నిగళావరః కాన్తు భాదివివ్యమణయశ్చ యేహం తే 'ఆవర్తోరోమజోదేవమణి స్త్యేషనిగాళజః' ఇతి వైజయంతీ. 'నిగాళన్తుగళోద్దేశ' ఇత్యమరః. భృతాః పూర్ణాః రంధ్రభాగాః పార్శ్వదేశాః నిమ్నప్రదేశాశ్చ యేహంత ఇత్యుభయత్రాపితుల్యార్థః అతిశయితా రోచమానాః కంఠావరః యేహంతే అతిరోచమానాః 'కంఠజోరోచమానస్తుస్వామిసౌభాగ్యవర్ధన' ఇతి వైజయంతీ. అన్యత్ర తు అత్యంతం దీప్యమానా ఇత్యర్థః. ఊర్ధ్వభిర్గతివిశేషై ర్వీచిభిశ్చ ఆవతంత ఆధావంతః 'పక్షీశ్చతానామశ్వానాంనమనోన్నమనాశ్చలిః, 'అతిపేగనమాయుక్తా గతిరూర్ధ్వదాహృతేతి వైజయంతీ. ఈదృశోఽక్వాః పయోధయఇవ తూర్ణం పసుమతీం వ్యధుః ఛాదయంతిన్త. 'అపిధానలిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః అపిపూర్వా ద్దధాతేష్టుక్ 'పక్షివాగురిరల్లాపమవాచ్యురుపసర్గయో' రితి అపేరకార లాఘ. వికనాశావలంబిఫలద్యయవదేశశబ్దేనార్థద్యయ ప్రతీతేరర్థక్షేపోఽయమ్. ప్రకృతా ప్రకృతగోచరః ఉపమాత్వంగ మితి సంకరః.

ఆరక్షమగ్న మవమత్యై స్పృశం శితాగ్ర

మేకః పలాయత జవేన కృతార్తనాదః,

అన్యః పున ర్దుహు రుదప్లవతాస్తభార

మనోన్యతః పథి బతాబిభతామిభోష్టా.

౮

ఆరక్షేతి. పథి మార్గే ఇభోష్టా అనోన్యతః అనోన్యస్సాత్ అదిభతాం భీకవంతౌ. ఇభీభయేలక్ 'భియోఽన్యతరస్యా మి' తీత్యం బలేత్యనయోరపిభిరితి భేదేలిన్తయేవా. 'భేదానుకంపానంతోష విస్వయామంత్రజే బలే' త్యమరః. భీకత్వే కారణమాహ-వికః ఇభః ఆరక్షః కుంభయోరధః ప్రదేశః తక్రమగ్నం ప్రవిష్టం శితాగ్రం తీక్ష్ణముఖం స్పృశిమంతుకం' అంతుశోఽస్త్రీభృణీర్ద్యయో రి' త్యమరః. అవమత్యావధూయ కృతః అర్తనాదో యేన సః అతికరుణం క్రందన్నిత్యర్థః. 'జవేన పలాయత పలాయతవాక్' 'పరాశ్చూర్వాదయతేర్దక్ష'. ఉపసర్గస్యాంతావలి రేఫస్య లత్వం. అన్యః పునః ఉన్మత్తు అస్తభారం నిరస్తభారం యథాకథా ముహుః ఉదప్లవత ఉల్లలితవాక్ ప్లుక్ గతౌ. న్యభావోక్తిః.

ఆయస్త మైక్షత జన శ్చటులాగ్రపాదం
గచ్ఛంత ముచ్చలితచామరచారుమశ్వమ్,
నాగం పున ర్ద్వయ సలీలనిమిలితాక్షం
సర్వః ప్రియః ఖలు భవత్యనురూపచేష్టః.

6

ఆయస్తమితి. జనః చటులాగ్రపాదం చంచలభూర్వచరణం యథాతథాగచ్ఛంతం శీఘ్రంధావంతమిత్థ్యర్థః. ఉచ్చలితైరుల్లసితైః చామరైః చారుం అశ్వంఆయస్తం సయత్న మాదృశంయథాతథా యమాప్రయత్నే కర్తరితాంతం క్రియావిశేషణం విక్షతతాక్షీ తవాక్ ఈక్షతేర్దక్ష. 'అడజాదీనా మి' త్యాదాగమః. 'అటశ్చే' లి వృద్ధిః. నాగం పునః గజంతు సలీలం నిమిలితేఅక్షిణీయస్మిక్ కర్తణితే బహుప్రీహా న్త్యక్తి స్సాన్వంగాత్ షచ్. మృదు మందం గచ్ఛతం ఆయస్తం విక్షత కథం శీఘ్రమందయో స్తుల్యదృష్టిరతహ - సర్వః ప్రాణీ అనురూపచేష్టః స్వకాత్యుచితవ్యాపారస్యక్ ప్రీతా తీతి ప్రియః ప్రీతికరోభవతిఖలు 'ఇగువభే'లికః. అథాంతరన్యాసః.

త్రస్త స్సమస్తజనహాసకరః కరేణో
స్తావ త్థరః ప్రఖరముల్లలయాంచకార,
యావచ్చలాసనవిలోలనితంబబింబ
విస్తస్తవస్తమవరోధవధూః పపాత.

7

త్రస్తమితి. కరేణోరిభాత్ 'కరేణురిభ్యాంస్త్రీనేభ' ఇత్యమరః. 'భీత్రాథా' నాం భయహేతు రి' త్యపాదానత్వం. త్రస్తాః భీతః భరో గర్భభఃసమస్తజనస్యహాసం కరోతీతికత్కరస్యక్ 'కృణోహేత్వి' త్యాదినా ట ప్రత్యయః. తావత్తదవధి ప్రఖరం భృశం ఉల్లలయాంచకార ఉత్పపాత యావచ్చలాత్ స్థానచలితాత్ విలోలః ప్రస్పతః కస్తాన్నితంబింబాత్ విస్తస్తం వస్త్రం యస్మిన్కర్తణికద్యథా తథా అవరోధవధూః పపాత స్వభావోక్తిః.

తైలోపశల్యనివతద్రథ నేమిథారా
నిష్పిష్టనిష్ఠురశిలాతలచూర్ణగర్భాః.
భూరేణవో నభసి నద్ధపయోదచక్రా
శ్చక్రీవదంగరుహధూమరుచో విసస్రుః.

8

తైలేతి. తైలస్య రైవతకాద్రేః ఉపశల్యం ప్రాస్తం యద్యపి గ్రామాంతముపశల్యం స్యాది' త్యమరః. తథాప్ర్యుపచారాదదోషః తక్రనివతతాం రథానాం ఘండనానా నేమయశ్చక్రాంతాః 'చక్రంరథాంగంతస్యాంతే' నేమిః స్త్రీస్యాత్పృథిః భూహా' నిత్య

మరః. తాసాం ధారాభిరశ్రీభిః నిష్పిష్టానాం మూర్తితానాం నిష్కరళితలానాం
 చూర్ణః గర్భయేషాం తే తథోక్తాః సభసి నిష్ఠానిపయోదపక్రాణిపయోదాకారాణి మండ
 లాని యైస్తే చక్రవద్భ్రమణమస్యాస్తీతి చక్రీవాక్ గర్వభః 'చక్రీవంశస్తు బాలేయా
 రాసభాగర్వభః భరా' ఇత్యమరః 'అసందీపదప్తిన చక్రీవత్కృతీవది' త్యాదినాని
 పాతనాత్సాధుః. తస్య అంగయహాణి రోమాణితద్వధూమ్రాః రుచశృష్టలూపీతవర్ణాః
 యేషాం తే ధూమ్రధూమతా శృష్టలూపీతా వి' త్యమరః. భూరేణివో విసమ్రుః
 ప్రసృతాః.

ఉద్యత్కృశానుశకలేషు ఖురాభిఘాతా
 ద్భూమీసమాయతశిలాఫలకాచిలేషు,
 పర్యంతవర్తసు విచక్రమిరే మహాశ్వాః
 శైలస్య దద్ధురపుటానివ వాదయంతః.

9

ఉద్యతి. ఖురాశ్శసాని, 'శఫం క్షీరేభురుపుమా ని' త్యమరః 'లేషామభిఘాతాత్
 ఉద్యంతః కృశానోః శకలః స్ఫులింగాః యేభ్యస్తేషు టంకప్రాయాఃఖురా ఇతి భావః.
 భూమ్యాభ్యుమాని సమతలాని ఆయతానివ యానిశిలాఫలకానీవ శిలాఫలకాని తైః ఆది
 లేషు ఆస్త్యులేషు శైలస్య పర్యంతవర్తసు ప్రాంతమాగ్లేషు మహాశ్వాః దద్ధురాణాం వాద్య
 విశేషాణాం పుటాని ముఖాని వాదయంతస్తాదయంత ఇవ విచక్రమిరే ఋషిః పాదస్యా
 నైస్తాదృశం శబ్దమవర్తన్నిత్యర్థః. 'వేషపాదవిహరణ' ఇత్యాత్మనేపదం. 'దద్ధురస్తోయ
 భేకేవ వాద్యభాండాద్రి భేదయారి' తి విశ్వః. ఉత్పేక్షాలంకారః.

లేజోనిరోధసమతావహితేన యంత్రా
 సమ్యక్కృశాత్రయవిచారవిదా నియుక్తః,
 ఆరట్టజ శ్చటులనిష్ఠురపాతముచైచ
 శ్చిత్రం చకార పదమర్థపులాయితేన.

10

లేజతి. లేజోనామదర్శనవరనామా సత్త్వగుణప్రకాశకాంతస్సారవిశేషః.
 యథాహ భాజరాజః - 'లేజో నివర్తజంసత్త్వంవాతీనాంస్ఫురణంరజః, క్రోధస్తమ
 ఇతిజ్ఞేయాస్త్రయోఽపిసహజాగుణా' ఇతి. తచ్చ ద్వివిధమ్. - సతతోత్థితంసాధ్వస
 స్ఫురితం, చేతి యథాహసవివ - 'ధారామయోజితానాం యన్నిసర్గాత్ప్రేరణంవివా,
 ఆ విచ్ఛిన్న మివాభాతి తలేజస్సతతోత్థితమ్, కళాపార్వ్యాదిసూతైర్యత్సాధ్వసస్ఫురితం
 హిత వి' తి, అత్రలేజశ్చజ్ఞేన తత్కార్యం వేగో లక్ష్మణే, తథావ లేజసి వేగే నిరోధే
 తన్నివారణే సమతాయాం వేగసామ్యేచ అవహితేన వల్లవిభాగవశలేనేత్యర్థః.

కళా తాడినీ. 'అశ్వాదేస్తాడినీకళే' త్యమరః. అత్ర కళాఃకళాఘాతాః తాసాంక్రయం ఉత్తమమధ్యమాధమేషు యథాసంఖ్యం మృదుసమనిష్ఠురం సకృద్విస్త్రీః కరణరూపం త్రికయం తస్యవిచారః ని తేషునిమిత్రేషుఅంగేషు ఏవంతాద్యభివిమర్శః తద్విదా తజ్జ్ఞేన యథాహభాజః—'మృదునై కేన సూతేన దండకాలేషు తాడయేత్, తీక్ష్ణం మధ్యం పున ద్వాభ్యాం జఘన్యం నిష్ఠురై స్త్రిభిః, ఉపవేకేఽధనిద్రాయాం ఘ్రిలతే దప్తచేష్టితే, బడబా లాకనాత్పుక్తే ముచుర్వికతహేషితే. సఃక్రాలేచ దురుత్థాసేవిమార్గమనేభయే, శిఖా త్యాగస్య సమయే సంకాలే చిత్తవిభ్రమే. దండఃప్రయోజ్యోవాహానాంకాలేషుద్వాదక స్వపి, గ్రీవాయాంమితమాహన్యాత్త్రస్తంనైవచవాఙ్విష్ణుః క్షాంతచిత్తమధరే త్యక్తకీఠంచ తాడయేత్. ప్రహేషితంస్కంధబాహ్వోర్బడబాలాకినం తథా. ఉపవేకే చ నిద్రాయాం కటిదేశేచతాడయేత్, దుశ్చేష్టితంముఖేహన్యాద్దుర్దార్ధప్రస్థితంకథా. జఘన్ఘ్రిలతంహన్యా శ్చేత్రమార్గే దురుత్థికమ్, యః క్రుద్ధఃకృతిర్వాజితంసర్వత్రైవతాడయే దితి, ఏవం సూతేన యంత్రా సారథినా సమ్యగ్యథాకాస్త్రం వియంతోవిసితః ఉచై స్తే ఉన్నతః ఆరట్టో నామదేశవిశేషః తజ్జోఽశ్వః ఆరట్టజః విశేషణమాత్రప్రయోగే సాగరాం బరాదివత్తావతైవ విశేష్యప్రతీతేః. తథాచవామనః—'విశేషణప్రయోగేవిశేష్యప్రతిపత్తా వి'తి. చటులశ్చపటః నిష్ఠూరపరుషశ్చ పాతఃప్రతేహోయస్త్రికోకర్షణితద్యథాతథాఅర్థ పులాయితేన మండలగలివిశేషేణ చిత్రమశ్శుకం పదం పడక్రమంచకార 'శతార్థార్థ క్రమాదూక్షైర్చండలాయితవల్లితైః, ఉన్నథస్యాశ్వముఖ్యస్య గతిరర్థపులాయితే' తి లక్షణాత్. పులానామ ప్లుతాద్యసేకావరనామా హయానాంగలివిశేషః, తదుక్తంహయలీలా వత్సాకు-ప్లుతాం జ్వవంగితామాహుర్యాధారాపులనాభిదా, పునరేనాం (రలాపాంతాం చదోలాయాం) పులామిత్యాహ దేశికః. తల్లక్షణంచకత్రైవోక్తమ్.— 'క్షిపలినమవిశేషా నుత్తివన్నగ్రపాదాక్ ప్రసరిపురతోఽశ్వస్సాచధారాపులాఖ్యా, విలసితసమపాదోద్జ్ఞే వణా కుంచనానాం కరుణమిహగలిజ్ఞాః స్రాహారశ్చేపులాఖ్యామి'తి. 'పార్థివప్రధానాం ప్రవిధాయ రాగాద్యల్లాంక్ష్యకృత్సవహేతులాయామి'త్యాది. 'పులాఖ్యమయితం ఆయ నంగలిః పులాయితం ఆయవయగత'. భావేత్తః. తద్ధితార్థేత్యాదుక్తకీర్త్యావస్థితమర్థ పులాయితమిత్థ్యలమతి విస్తరేణ.

నీహారజాలమలినః పునరుక్తసాంద్రాః

కుర్వణవధూజనవిలోచనపక్ష్యమాలాః,

తుణ్ణః క్షణం యదుబలై ర్దివ మాతితాంసుః

సాంసు ర్దిశాం ముఖ మతుత్థయ దుత్థితోఽద్రేః.

నీహారేతి. నీహారకాలవత్సహినప్రహవల్ మలినః వధూజనవిలాచనానాంబత్స
మాలాః పునరుక్తసాంద్రాః ద్విగుణసాంద్రాఃపర్వక్ స్వభావతోపి సాంద్రత్వాదిలిఖావః.
మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్విస్ఫుష్టపటువత్సమాసః క్షణం యదానాంబలైస్సైస్యైః క్షుణ్ణః
అదైరుత్థితఃదివమాకాశం ఆతనికుమావరితుమిచ్ఛుః ఆలితాంసుః తనోలేస్సన్నదాదు
ప్రత్యయః. 'ననీవంతథే'త్యక్త 'తనివతిదరిద్రాదిభ్య' ఇతి విహితస్య ఇటోపైకల్పితత్వాదిడ
ఖావః. తనోలేస్విభాషేలిడిర్దుః పాంసుః దికాం ముఖం అతుత్థయదాచ్ఛాదయతిష్ట,
'తుత్థఅచ్ఛానన' ఇతి ధాతోశ్చారాదికాల్లుజ్.

ఉచ్ఛిద్య విద్విష ఇవ ప్రసభం మృగేంద్రా
నింద్రానుజానుచరభూపతయో ధ్యవాత్సుః,
వన్యేభమస్తకనిఖాతనఖాగ్రముక్త
ముక్తాఫలప్రకరభాంజి గుహగృహజీ.

12

ఉచ్ఛిద్యేతి. ఇంద్రానుజస్య ఉపేంద్రస్య హరేః అనుచరా అనుజీవిన్ భూపతయః
మృగేంద్రాక్ నింహా విద్విషః శత్రునివ ప్రసభం ప్రసహ్య ఉచ్ఛిద్యహత్వావన్యే
భానాం మస్తకేషు నిఖాతైర్నిక్షిప్తైః సఖాగ్రస్థింహనఖములైః ముక్తాక్ వికీర్ణాక్ ముక్తా
ఫలప్రకరాక్ భజంతితకథోక్తాని గుహగృహజీన గుహగృహజీత్యుపమితసమాసః విద్విష
ఇవేతిలింగాత్ అధ్యవాత్సుః అధ్యపితవస్తః ఉపాన్వధ్యాజ్వలనఇతికర్తృత్వం వననివా
సే లుజ్, సిద్ధివృద్ధిః 'సస్సన్విర్ధధాతుక' ఇతి తత్త్వమ్.

బిభ్రాణయా బహుళయావకపంకపింగ
పింఛావచూడ మనుమాధవధామ జగ్తుః,
చంచ్వగ్రదష్టచటులాహిపతాకయాన్యే
స్వావాసభాగమురగాశనకేతుయష్ట్యా.

13

బిభ్రాణయేతి. అన్యే భూపతయః యావవినయావతో లక్తః 'రాక్షలాక్షజతుక్లిదే
యావోఽలక్ష్మీన్రూమామయ' ఇత్యమరః. యావాదిభ్యఃకస్మితి స్వాధే కస్మిత్ప్రత్యయః.
బహుళేన యావకపంకేన పింగం పింగళవర్ణం పింఛం బర్హ మేవ అవచూడం అధోలంబి
కలాపం బిభ్రాణయా. 'అసోహ్యచ్ఛాదావచూడాఖ్యాపూర్ణ్యాధోముఖచూడకాని'లిధ్వకాం
గేషు హలాయుధః. చంచుప్రాటిః. 'చంచుప్రాటిరుభేన్ద్రియామి'త్యమరః. తస్యాః అగ్రేణ
దష్టా చటులా చంచలా అహారేవ పతాకా యస్యాంతయా ఉరగాశనో గరుడతస్యకేతు
యప్తిః తదభిప్రీతో ధ్యజనందశ్చత్వర్థః. తమాఅభిజ్ఞాసేనేతిభావః. అనుమాధవధామ హరి
శిరిమను స్వావాసభాగం స్వనివేశప్రదేశం జగ్తుఃప్రాప్తుఃమారాదేవ గరుడధ్వజేన మాధవ
ధామజ్ఞాత్వాతత్సహితాన్నియతదిక్కుక్ స్వావాసాన్నిభిత్వ జగ్తురిత్వర్థః.

ఛాయామపాస్య మహతీ మపి వర్తమానా
మాగామిసీం జగృహిరే జనతా స్తరూణామ్,
సర్వోహి నోపగత మవ్యుపచీయమానం
వర్ధిష్ఠ మాశ్రయమనాగతమప్యవైతి. 14

ఛాయామితి. జనానాం సమూహః జనతాః గ్రామజనబంధుసహాయేభ్యస్తత్ మహతీ
మపి వర్తమానాం తరూణాంఛాయాం అపాస్య పరిహృత్య త్సయిష్ఠత్వాదిలిఖావః.
ఆగామిసీంఛాయాం జగృహిరే స్వీపత్రః వర్ధిష్ఠత్వాదిలిఖావః. నచప్రాప్తత్వాగోదోషాయ
త్యాగస్వీకారయోః త్వయవృద్ధిప్రయుక్తత్వాదిత్యాహ—సర్వభి. తథాహి సర్వోజనః
ఉపగతం ప్రాప్తమపి అపచీయమానం త్వీయమాణం కర్త కర్తరిప్రయోగః, ఆశ్రయం
నోవైతి నగృష్టాతి కింతు అనాగతమప్రాప్తమపి వర్ధిష్ఠం వర్ధనశీలం ఆశ్రయమువైతి
సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

అగ్రేగతేన వసతిం పరిగృహ్య రమ్యా
మాపాత్య నై నికనిరాకరణాకులేన,
యాంతోఽన్యతః పుత్రకృతస్వరమాశు దూరా
దుద్బాహునా జుహువిరే ముహు రాత్నవర్ణాః. 15

అగ్రేగతే నేతి. అగ్రేగతేన పుత్రప్రయాతేన రమ్యాంవసతిం 'వహివర్తిభ్యశ్చేతి
వసేరాణాదిశోతిప్రత్యయః. పరిగృహ్య ఆవతంతీత్యా పాత్యాః స్వయమాక్రమితుమా
గచ్ఛంతః భవ్యయేత్వాదినాకర్తరిణ్యంతోనిపాతః. లేహం నై నికానాంనిరాకరణేనిరసనే
అమలేనవ్యగ్రేణ ఉద్బాహునా ఉద్యతహస్తేన శేనచిదితిశేషః అన్యతఃయాంతః అన్యత్ర
గచ్ఛంతః అత్తవర్ణాః స్వయూథాః పుత్రంత్రిమాత్రంయథాకథాకృతఃస్వరోనాదః
అహ్వనం యస్మిన్ కర్తృణికద్యథాకథా దూరాద్ధూలేచేతి దూరాహ్వనే పుత్రవిధానాదితి
భావః. ఆశుదూరాత్ ముహుః అజుహువిరే అవసాతాః హ్వయతేరాజుర్వాత్కర్త
ర్తృణి ఋక్. 'అభ్యస్తస్యచే'తి సంప్రసారణం. ద్విర్వచనమువదాదేశకత్వ.

సిక్తా ఇవామృతరసేన ముహుర్జనానాం
క్లాంతిచ్ఛిదో వసవసస్పతయస్తదానీమ్,
శాఖావసక్తవసనాభరణాభిరామా
కల్పద్రుమై స్సహ విచిత్రఫలైర్విరేజాః. 16

సిక్తాభి. అమృతరసేన సిక్తాఇత్యుత్పేక్ష, ముహుః జనానాం క్లాంతిచ్ఛిదః.
క్రమహరాః కల్పద్రుమపదమృతసేకాభావేన తద్వదాన్లబ్ధకా ఇత్యర్థః. శాఖామి అవ

నక్షత్రస్థైర్యః పసంతైః ఆభరణైశ్చ అభిరామాః వికత్ర నైస్యస్థాపితైః అన్యత్రస్యప్రమా
తైశ్చైతి భావః. వనవనస్పతయో వనవృక్షాః విచిత్రఫలైర్వస్త్రాభరణాద్యునేకఫలయుక్తైః
కల్పద్రుమైశ్చహ తత్రత్వైరితిశ్చ, విరేణాః ఇదాసీంతద్వద్విరేణా రిక్త్యర్థః. సహేతిసా
దృశ్యే 'సహసాకల్యసాదృశ్యయాగపద్య సమృద్ధిష్టి'తివిశ్వః. తథాచోపమాంకారః.

యానా జ్జనః పరిజనై రవరోప్యమాణా

రాజ్ఞీర్న రావనయనాకులసౌవిదల్లాః,

సస్తావకుంతనపటాః క్షణలక్ష్మ్యమాణ

వక్త్రశ్చియ స్సభయకౌతుకమీక్షతే స్త.

17

యానాదితి. పరిజనైః యానాద్వాహనాల్ అవరోప్యమాణాః అవతార్యమాణాః
దుహేర్జ్యంతాత్కర్తృణి లట్. కానజాదేశః, దుహఃసోన్యతరస్యామితి పకారః, నరాణా
మాలాకిజనానాం అపనయనే అపసారణే అవలాః సౌవిదల్లాః కంచుకినోయాసాంతాః.
'సౌవిదల్లాఃకంచుకిన్'ఇత్యుచరః. ప్రస్తావ. అవరోపణవంక్షీ'భాదవపుత్రాః అనకుంతనపటాః
పరిధానవస్త్రాణి యాసాంతాః అతవివ క్షణం లక్ష్మ్యమాణాః వక్త్రశ్చియోయాసాంతాః
తథోక్తాః రాజ్ఞీః రాజస్త్రీః 'పుండ్రాగాదాఖ్యాయామి'తి జీమ్, జనః సభయకౌతుకం
ఈక్షతేన్త తాదనాద్యయం కామాత్కౌతుకమ్.

కంతావసక్తమృదుబాహులతాస్తురంగా

ద్రాజావరోధనవధూరవతారయంతః,

అలింగనాన్యధిక్పతా స్సుటమూపురేవ

గండఫలీ శృచితయా న చుచుంబు రాసామ్.

18

కంతేతి. కురంగాల్, రాజావరోధనవధూః రాజ్ఞామవరోధ స్త్రీః, అవతారయంతః
అవరోపయంతః అధిక్పతాః అంతఃపురాధికారిణః కంతేషు స్వకీయేషు అవసక్తామృదవః
బాహులతాః తదీయా యేషాంతే తథోక్తాన్యంతః శ్చుటమృతం అలింగనాని అపురేవ
అన్యథా దురవరోహత్వాద్వ్యాకాచ్ఛేతి భావః. ఆసాం వధూనాం గండఫలీన్త కుచి
తయా స్వయం కుద్ధవృత్తత్వాల్. గండానాం ధైర్వల్యావృ, నచుచుమ్మః యావ
త్కర్తవ్యకారిణః శుద్ధాత్తానో నాతిచరంతీతిభావః. అన్యత్రకు సహి పాపాచారాః
పాపలింగాని ప్రకాశయంతీతి భావః.

దృష్టేవ నిర్జితకలాపభ రామధస్తా

ద్వాన్యకీర్ణమాల్యకబరాం కబరీం తరుణ్యాః,

ప్రాదుద్రువత్సపది చంద్రకవాక్ ద్రుమాగ్రా
త్సంఘర్షితా సహ గుణాభ్యధికైర్ద్వరాసమ్.

19

దృష్ట్వేతి. అధస్తాత్తరుమూలేనిర్జితః కలాపభరోబర్హభారోయయాతాం. 'కలాపాభూషణేబద్ధే తూజీరేనమాతావసీ' త్యుయరః. వ్యాకీర్ణేన విక్షిప్తేన మాత్యేన కలరాం కారాం. 'కలరః కర్పూరకూర' ఇతి హలాయుధః. తరుణ్యాః కలరీం శేశపాశం. 'కలరీ శేశపాశోఽథే' త్యుయరః. జానపదేత్యాదినాజీమ్. దృష్ట్వేవేత్త్యుత్పేక్షా. సపది చంద్రికా అస్యసంఘీతి చంద్రకవాక్ మయూరః ద్రుమాగ్రాత్, ప్రాదుద్రువత్ ప్రద్రుకవాక్ ద్రుగతాబుజ్. 'జిక్రి' త్యాదినాష్టరృజాదేశః. 'అదిమ్నూధాత్వి' త్యాదినా ఉపజాదేశః. తథాహిసంఘర్షితా మత్సరిణాక ద్రాగుణాభ్యధికైః గుణోక్తృప్తైస్సహ, దురాసంఘీతు మశక్యమిత్యర్థః. అసేకర్తకాత్ 'ఈషద్దరి' త్యాదినా భావేభిప్రకృత్యయః. 'తయోరేవ కృత్యక్తభిలగ్ధా' ఇతి నియమాత్. ఆత్ర భయహేతుకస్య చలాయనస్య కలరీదర్శనహేతు కత్వముత్పేక్ష్యతస్సహర్థనాథోఽయదుద్ధాంతరన్యాసః, కృత ఇత్యస్యానయాంగేన సంకరః, న హి చిత్రైర్జేతురగ్రే స్థాతుముచితమితి భావః.

రోచిష్టు కాంచనచయోఽశుశిశంగితాశా

వంశధ్వజైర్జలదనంహతిముల్లిఖంత్యః,

భూభర్తురాయతనిరంతరసన్నివిష్టాః

పాదా ఇవాభిబభు రావళయో రథానామ్.

20

రోచిష్ట్వేతి. రోచిష్టువో రోచనకిలాః 'అలంకృషి' త్యాదినా ఇష్టప్రకృత్యయః. తేషాం కాంచనచయానాం కనకరాశీనాం అంకుభిః శిశంగితాః శిశంగీకృతాః, ఆకాశయాభిస్తాః వంశానాం తత్తద్రజమలనాం ధ్వజైః ప్రతినియతాం మశకలకాదిచిహ్నిత శేతుభిః అన్యత్ర సంకాపేణవః, తైరేవ ధ్వజైః జలదనంహతిం మేఘసంఘాతం, ఉల్లిఖంత్యః పాటయంత్యః ఆయతం దీర్ఘం నిరంతరం నీరంద్రం చ, సన్నివిష్టాః సుస్థితా రథానాం అవళయః భూభర్తుః సైవతకాద్రేః పాదాః ప్రత్యంతవర్షతాశ్చన, అభిబభుః అభితో భాంత్య, ఆకాశిశంగీకరణాదిక్రియానిమిత్తా జాలిన్యరూపాప్తేక్షా.

ఛాయావిధాయభిరనుష్ఠితభూతిశోభై

రుచ్చాయైభిర్బహుళపాటలథాతురాగైః,

మామ్యైరివ ఊతిభృతాం ద్వీరదైరుదార

తారావళీవిరచనైర్వ్యరుచన్నివాసాః.

21

ఛాయేతి. క్షితిభృతాం రాక్షాం, నివసంత్యేష్వితి నివాసాః నివాసదేశాః ఛాయా విధాయిభిః కాంతికతైః అనాతపసంపాదకైశ్చ. 'ఛాయాత్వనాతపేకాంతాని'తి విశ్వః. అనుజ్ఞితా భూతీనాం భవ్యరచనానాం సంపదాం చ శోభా యైవైః. ని. 'భూతి ర్భవ్యని సంపదీ' త్యమరః. ఉచ్చాయీభిరున్నతిమన్విః బహుళస్సాంద్రః, పాటలార క్తశ్చ ధాతు రాగోర్వికాదిరంజనయేషాంతైః ఉదాగాణితారావళీనాం శుద్ధముక్తావళీనాం విరచనా నియేషంతైః ముక్తాసారభూషితైరిత్యర్థః. 'తారాముక్తాదినంశుద్ధా తరళే శుద్ధ ముక్తాః' ఇతి విశ్వః. దూమ్యపక్షే తారావళీరజ్జుసంతతిరితి శేచిత్. ద్వీరదైః దూమ్యైః పటమండ మైరివ. 'దూమ్యం వస్త్రే చతద్భీనా' ఇతి విశ్వః. ప్యురుచక్షోభంతే స్వయచదీప్తా 'ద్యుద్భోగ్రి లతీ'తి వరస్తే పదం. పుషాదిత్వాన్వేపరజాదేశః. ఆత్ర ద్వీరదానాం దూమ్యేణాం చ ప్రకృతత్వానోచమా. నాసి క్షేమః. విశేష్యవిశేషణానాం కేషాంచిదల్లిప్తత్వాత్ తస్మా త్కేవలప్రకృతాన్నదాతుల్యయోగి లేయం, ఇవశబ్దస్తు సాదృశ్యమాత్రానువాదక ఇతి సంక్షేపః.

ఉత్తిష్టకాండపటకాంతరలీయమాన
మందానిలప్రశమితశ్రమఘర్మతోయైః,
దూర్వాప్రతానసహజాస్తరజేషు భేజే
నిద్రాసుఖం వసనసద్దసు రాజదారైః.

22

ఉత్తిష్టేతి. ఉత్తిష్టకథ్యతోయః కాండపటనివ కాండపటకః దూమ్యభోలంబి వాయుసంచారార్థః పటః. 'అధఃపటః కాండపట' ఇతి కైజయంఠీ. తస్యంతరే అవకాశే లీయమానేన ప్రలీయతామందానితేన ప్రశమితం శ్రమేణాధ్వభేదేన యద్ధర్మతోయం స్వేదాంబు తద్వేషాంతైః రాజదారైః రాజావరోద్భైః దూర్వాణాం ప్రతానశ్చయ వివ సహజమకృత్రిమం ఆస్తరణం తల్పం, యేషు లేషు వసనసద్దసు పటమంటపేషు నిద్రా సుఖం భేజే.

ప్రస్వేదవారిసవిశేషవిషక్తమంగే
హూర్వాసకం శ్చతనఖశ్చతముత్తిపంతీ,

అవిర్భవద్వనవయోధరబాహుమూలా

శాతోదరీ యువదృశాం శ్చణముత్సవోఽభూత్.

23

ప్రస్వేదేతి. అంగే గాత్రే ప్రస్వేదవారిణా వనిశేషం సాతిశయం యథాతథా, విషక్తమతిష్ఠిష్టం హూర్వాసకం చోళం కండుకమిత్యర్థః. 'చోళః హూర్వాసకోఽస్త్రీ యామి' త్యమరః. శ్చతాని పునః విదీర్జాని నఖశ్చతాని యన్తికౌకర్త చితద్యథాతథా, ఉత్తి పంతీ ఉత్తోదయంతీ అతవివ, అవిర్భవత్ప్రకాశమానం ఘనవయోధరబాహుమూలం ఘనా

పయోధరా బాహుమూలేన యస్యాస్మా, కాతోదరీ నాహిదరేత్వాదినా కీమ్,
యువదృశం క్షణం ఉత్పవః అభూత్, విలేన యూనాం త్వరాచింతాదికర మిష్టపస్త్య
లోకననిమిత్తం కాలాక్షమత్పలక్షణమాత్సుక్యం వ్యజ్యతే, నాయీకా త్వభిసారిణీ
(సాధారణా) ప్రగల్భావా.

యావత్స ఏవ సమయస్సమమేవ తావ
దవ్యాకులాః పటమయాన్యభితో వితత్స,
పర్యాపతత్క్రియికలోక మగణ్యపణ్య
పూర్ణాపణా విపణినో విహణీర్విభేజాః.

24

యావదితి. విపణిణః విపణో వ్యవహారః నవిమమ స్తీతివిపణినోవణిజః యావత్స
వివసమయః సేనానివేశక్షణవిన, తావత్ క్షణవినసమం యుగవత్, అవ్యాకులాః అవ్య
గ్రాస్సంకః పటమయాని వస్త్రవికారాణి పటమండపాసీత్యర్థః అభితో వితత్స ఉభయతః
శ్రేణ్యావిస్తార్య. క్రయేణజీవతీతి క్రయికః 'వస్తుక్రయవిక్రయాట్సన్ని' తి తస్మాత్కయః.
పర్యాపతత్ పరికలభావత్ క్రయికలోకః క్రయికణః యస్మిన్సర్వణి తద్యథాతథా
అగజైర్విరసంశ్లేయైః పక్షైః క్రయైః పణ్యరక్షైః, పూర్ణాః అపణాః పణ్యప్రసారణ
స్థానాని యానుతాః విపణిః పణ్యవీధిః. 'అపణస్త నివద్యాయాం విపణిః పణ్యవీధిః'
త్యనురః. విభేజాః అనుకీర్తనం నిర్వముచిత్యర్థః. స్వభావోక్తివృత్త్యనుప్రసావలక్షార్థా.
(పూర్ణాపణం విపణినో విరణిం విభేజాః. అయం పాతో వల్లభవ్యాఖ్యాతః ప్రాచీనశ్చ అక
వినామరవ్యాఖ్యాతాయాం అతవప్రయోగాద్విపణిః పుంస్త్యనుసీతి నర్వధరః ఇతిముఖట
ఉక్తవాక్, వల్లభోపి బాహుశ్చేన విపణిశబ్దం స్మరంతిత్సుక్తవాక్.)

అల్పప్రయోజనకృతోరుతరప్రయానై
రుద్గీర్ణలోప్తలగుడైః పరితోఽనుబద్ధమ్,
ఉద్యాతముద్గ్రీత మనోకమాజాలమథ్యా
దన్య శ్శకం గుణ మనల్ప మవ స్సవాప.

25

అల్పేతి. అల్పప్రయోజనేనాల్పఫలేన నిమిత్తేన, కృతః ఉరుకరో భూయాత్
ప్రయాసో యైస్తైః, అత్యల్పనిర్మితకస్య శకపిండస్యభూయసామసంవిక్తురత్వాదితిభావః.
ఉద్గీర్ణాః ఉద్యతాః లోప్తాని మృత్పిండాః లగుడాః దండకాష్టానిచయై స్తైః పుంభిరితి
శేషః. పరితః అనుబద్ధమనర్థం అనశశ్చకటస్య అకంగలింఘ్నంతీత్యనోకమాః పుష్పాః
లేమాం జాలస్య మథ్యాత్ ఉద్యాతముద్గ్రీతం ఉత్పూర్వాద్యతేః కర్తరీక్ష. ఉద్గ్రీతం
పరాయితం శకంమృగవిశేషం అన్యః పరః అనక్ పాంశ్యాన్నివార్ధరక్షక్ అనల్పంగుణం

మహాస్తముక్తార్థం అవాప దయాశోరనామిషలాంబవస్య కృతపుణ్యస్య కీర్తిస్సర్వత్రసుల
భేతిభావః. అత్రాథాంతరం చామః. ఆన్యోగుణంపాశం అవక్ ప్రయుంజానః శశమ
వాప జగ్రహ యో మాంతా తస్యైవకమృగ ఇలివ్యాధనమయాదితి భావః.

త్రాసాకులః పరిపతస్పరితో నివేశాన్

పుంభిర్న కైశ్చిదపి ధన్విభిరన్వబంధి,
తస్థా తథాపి న మృగః క్వచి దంగనానా
మాకర్ణపూర్ణనయ నేషుహతేక్షణశ్రీః.

26

త్రాసేతి. త్రాసాకులః జనదర్శనాద్భయవిహ్వలః, అతపివ, నివేశాన్ నిశేతనాని,
పరితః అభితః 'అభితః పరితః' ఇత్యాదినా ద్వివీయా పరిపతక్ ధావక్ మృగో హరిణః
కైశ్చిదపి ధన్విభిః ధనుష్పద్భిః. 'ధన్విధనుష్టాక్ ధనుష్క' ఇత్యమరః. 'ప్రీత్యుచిత్యాది
నిరి' తిస్వామి. పుంభిః నాన్వబంధి నానుయాతః బధ్నా లే కర్తణిలున్. తథాపి అంగ
నానాం ఆకర్ణం కర్ణ పర్యంతం పూర్ణాః చి స్త్రీర్ణాః ఆకృష్టాశ్చయే నయనాన్వేషణవశాత్ తైః
హతా ఈక్షణశ్రీర్మయస్యః అతః క్వచిదపినతస్థా కింతు వీరనిశిఖాపాతాభావేపి అంగనా
పాంగవిశిఖాపాతకాతరః పలాయితవీతేతి భావః. అత్ర జనాలాకనోత్థభయహేతుకస్య
మృగానవస్థానస్యాంగనాపాంగేషు హతిహేతు కత్వోత్పేక్షణాద్దేహితేప్రేక్ష. సాచ
వ్యంజకా ప్రయోగాత్ప్రీతియమానా. హేతోశ్చహతేక్షణశ్రీరి విశేషణగర్భిత
త్వాత్కావ్యులింగంచాంగమితి సంకరః.

ఆస్తీర్ణతల్పరచితావసథః క్షణేన

వేశ్యాజనః కృతనవప్రతికర్త కామ్యుః,
ఖన్నానఖన్న మతిరావతతో మనుష్యాక్

ప్రత్యగ్రహీచ్ఛిరనివిష్ట ఇవోపచారైః.

27

ఆస్తీర్ణతల్ప. క్షణేన ఆస్తీర్ణం తల్పం వేశ్యావృత్తేశ్వయ్యుప్రధానత్వాత్ప్రే
వసత్తీతకయ్యం యథాతథారచితావసథః కల్పితనిశేతనః. 'స్థావావసథనాస్తుచే' త్యమరః.
కృతేన నవప్రతికర్తణా నూతనేనప్రసాదనేన కామ్యుః స్పృహణీయః అఖన్నమతిర
క్రాంతచిత్తః అగణితాధ్వభేదఇత్సర్థః. వేశ్యాజనః ఖన్నానధ్వక్రాంతాక్, అవతతః
అగచ్ఛతః మనుష్యాక్ పురుషాక్ చిరనివిష్టఇవ తత్రైవ నిత్యనాన్వయ్య. ఇవేత్యుత్పేక్ష.
ఉపచారైః కితాంబుతాంబులదానాదినత్కారైః ప్రత్యగ్రహీత్ వశిభకారేత్యర్థః.

సన్నుః పయః పపు రనేనిజా రంబరాణి
జతు ర్భిసం ధృతవికాసిబిసప్రసూనాః,
నైన్యా శ్చియా మనుపభోగనిరర్థకత్వ
దోష ప్రవాదమమృజన్నగనిమ్నగానామ్.

28

సన్నురితి. సేనాయాం సమవేతాన్సైన్యాః సైనికజనాః సేనాయావేరిణ్య
ప్రత్యయః, సగనిమ్నగానాం యాశ్చియసమృద్ధయః తాసాం అనుపభోగః ఉపభోగా
భావః క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేనీనాన్ సమాసవిద్యతే, యథా అదర్శసమశ్రవణమను
చ్ఛారణమనుపభిరభావవిద్యాది, తేనయన్నిరర్థకత్వం నిష్ఫలత్వంకదేషదోషః, తేనయః
ప్రవాదో నిందా తం అమృజన్ అమర్జన్ మృజాష్శుద్ధాలజ్ అదాదిత్వాచ్చ
పోలున్, మృజేరజాదాష్టిలినిభాషావృద్ధిర్వక్తవ్యేతివికలావృద్ధ్యభావః, మార్జనప్రకార
మాహ—సన్నుః స్నానంచక్రః పయఃపానీయంచక్రః స్త్రావణచే పాపానేలిట్, అంబ
రాణి అవేనిజాః అక్షరేయన్ జిజిర్శౌచపాపావణయోః జావోత్పాదిత్వాల్లజిజ్ఞాసితి
ద్విర్భావః సిజభ్యస్తదిభ్యశ్చితి యేర్జుసాచేకః. జిహంత్రయాణాం గుణశ్శావిత్వభ్యా
సన్యగుణః ధృతాని వికాసిబిసప్రసూనాని వికసితపుష్కరాణియైస్తే. 'బిసప్రసూనరాజీన
పుష్కరాంభోరుహాణిచే' త్యుపకరః. బిసం మృజాం జత్తుః భక్షయాంచక్రః ఘనేద్లిట్,
గమనానేత్యాదినా ఉపధాలోపే చర్త్యం, కాసిపసీఘసీనాంచేతిషత్వం, స్నానాద్యుప
భోగేనోక్తైర్నరర్థక్యం నిరాచక్రతిత్కర్థః, అత్రదోషమార్జనప్రసూనానివాక్యార్థహేతు
కత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్నానాదిక్రియాసముచ్చయత్వంక
మస్యేతిసంకరః.

నాభిహదైః పరిగృహీతరయాణి నిమ్నైః

స్త్రీణాం బృహజ్జఘనసేతునివారితాని,

జగ్గుర్జలాని జలమండుకవాద్యవల్ల

వల్లఘ్ననస్తనతటస్థలితాని మందమ్.

29

నాభీతి. స్త్రీణాం నిమ్నైః గంభీరైః నాభయవివహ్రదాః తైః పరిగృహీతర
యాణి ప్రతిదిగ్ధవేగాని బృహద్భిః జఘనైరేవ సేతుభిః నివారితాని ప్రతిహతగతికాసి
త్కర్థః, జలమేవ మండుకవాద్యం వాద్యవిశేషః జలమేకేన పాణిసోక్తాఘ్న అవరేణ
తాడితం మండుకవద్ధ్వనతీతి ప్రసిద్ధం, తేన వల్లంసుందరం యథాతథావల్లభిః చలద్భిః ఘనైః
స్తనతటైఃస్థలితాని స్థలనంగమితానిజవాని పూర్వోక్తసగనిమ్నగానాం సలిలాని మందం
జగ్గుః అత్ర జలమదగమనస్థునిశేషేణగత్యారయప్రతిబంధాదిపదార్థహేతుకత్వా త్తద్దే
తుకం కావ్యలింగమ్.

అలోలపుష్కరముఖోల్లసితైరభీక్త

ముత్యైరంబభూపురభితోపపు రంబువర్తైః,

భేదాయతశ్వసితవేగనిరస్తముగ్ధ

మూర్ధన్యరత్ననికరైరివ హాస్తికాని.

30

అలోలైః. హస్తినాంనమూహాఃహస్తికాని అచిత్రహస్తీధనోష్ఠాః, అలోలాని
యాని పుష్కరాణి హస్తాగ్రాణి. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్ర' ఇత్యదురః. లేహం ముఖైః
రంభైః ఉల్లసితాని ఉత్తిప్తాని తైరంబువర్తైః భేదేనాధ్వశ్రమేణ ఆయతన్యద్రాఘీయః
శ్వసితశ్శ్వాచ్ఛ్వాన్వసహదుతన్య వేగే ననిరస్తాః బహిరుత్తిప్తాః యే ముగ్ధాచ్ఛ్వాన్వరాః
మూర్ధన్యా మూర్ధనిభాః శరీరావయవాచ్ఛేదియత్ప్రత్యయః. యేచాభావకర్తృణాం
ప్రకృతిభావాత్, నస్తద్భితభిలీపాభావః. రత్ననికరాః ముక్తాఫలప్రకరాః తైరివే
త్యుత్ప్రేక్షా, వపుః అభీక్ష్యమభితఃపరితః; ఉత్పాంబభూపుః సిషిమః ఉత్తసేచనే ఇజాదేశ్వ
గురుమతో నృచ్ఛఇత్యామ్ ప్రత్యయః. 'గజేంద్రజీమూతవరాహాశంఖమత్సాహి
శుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితానిలోకేలేహంతు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి'
ఇతి గజానాం ముక్తాకరత్వప్రమాణమ్.

యే పక్షిణః ప్రథమమంబునిధిం గతాస్తే

యేఽపీంద్రపాణితులితాయుధలూనపక్షాః,

తే జగ్తురద్రిపతయస్సరసీన్విగాఢు

మాక్షిప్తకేతుకుఢనైన్యగజచ్చలేన.

31

యఇతి. యే పక్షిణః పక్షవంతః ఇంద్రేణ అచ్ఛిన్నపక్షాఇత్యర్థః, సంసర్జే ఇని
ప్రత్యయః, లే అద్రిపతయో మైనాకాదయః ప్రథమంప్రాక్ అంబునిధింగతాఃప్రదిప్తాః
యేషియేన్విగర్హః. ఇంద్రస్య పాణినా తులితేన ప్రేరితేన ఆయుధేన వక్షేణ లూనపక్షాః
చ్ఛిన్నగరుతః తే అద్రిపతయః ఆక్షిప్తాః అఘ్నితాః కేతవోధ్వజాః కుఢాః పృష్ఠాన్వరణా
నిచ యేహం. 'ప్రవేశ్యాన్వరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుఢోద్వయో రి'త్యదురః. లేహంనైన్య
గజానాం ఛలేన సరసీః విగాఢుం విగాహితుం 'స్వరతిసూతి సూయతిభూభూదితోవేతి
వికల్పాన్నేదాగమః, జగ్తుః అత్రగజచ్చలేనేతిధలకర్తవ్యేన గజత్వమపహ్నుత్వాదిత్వా
రోపణాచ్ఛలదిశఃతైరసత్యత్వప్రతిపాదన రూపాఽఽవహ్ననాలజ్ఞాః, లేనపక్షవతా
మద్రీణాం సాగరావగాహనదర్శనాత్తన్తృరాత్వయమపి నలిలమవగాహమానాః
సాక్షాలూనపక్షాః పర్వతా ఇన్దైతఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే.

ఆత్మానమేవ జలధేః ప్రతిబింబితాంగ
 మూర్తౌ మహత్యభిముఖావతీతం సమీక్ష్య,
 శ్రోథా దధావదవభీ రతితూర్ణ మనన్య
 నాగాభియుక్త ఇవ యుక్త మహో మహేభః.

32

ఆత్మానమితి. మహేభః జలధేర్జలాశయస్య మహతి ఊర్తౌ ప్రతిబింబితం అంగం
 యస్యతం అభిముఖావతీతం అభిముఖమాగతం ఆత్మానమేవ ఆత్మప్రతిబింబమేవేత్యర్థః.
 సమీక్ష్య అన్యనాగేన ప్రతిగజేన అభియుక్తః అభిదుశ్శవన అతితూర్ణం అవభీనిర్భీ
 కస్య శ్రోథాత్ అధావత్ పాశూధ్ధేనిమాత్రేణ సరేర్థావాదేశః, అహో ఇతిహాధ్యేన
 విస్తయః, తచ్చయుక్తం మహేభస్యేతి భావః. అభియుక్తవేత్సు లేప్తికామాః ప్రతిగజ
 భ్రాంతినిబద్ధనత్వాద్భ్రాంతిమదు లేప్తికయారంగాని భావేన సంకరః.

నాదాతుమన్యకరిముక్తమదాంబుతిక్తం
 ధూతాంకుశేన న విహతుమపీచ్ఛతాంభః,
 రుద్ధే గజేన సరుషా సరితోవతారే
 రిక్తోదపాత్రకరమాస్త చిరం జనౌఘః.

33

నేతి. అన్యకరిణా ప్రతిగజేన ముక్తేన మదాంబునాతిక్తం సురభి. 'కటుతిక్తకపా
 యాస్తుసారశ్చేషి ప్రకీర్తితా' ఇతి శేషః. అంభః జలం ఆదాతుం గ్రహీతుం సేచ్ఛతా అని
 చ్ఛతా విహతుం త్యక్తుమపీచ్ఛతా శ్రద్ధపిపాసాభ్యామితి భావః. ధూతాంకుశేన సరు
 షా సరిశ్రద్ధేన గజేన సరితః అవతారే తీర్థే రుద్ధేన తి జనౌఘః రిక్తాన్యదపాత్రాణి యేషు తే
 కరా యస్మిన్ ప్రద్యభా తథా చిరం ఆస్త అతిష్ఠత్ 'అసశపవేశనే' లజ్, ఏకవాలాదా
 భూరయితవ్యేన్యకరస్యామిత్యుదకశబ్దస్య వికల్పాదుదాదేశః.

పంథానమూళు విజహీహి పురస్తనౌ తే
 పశ్యన్ ప్రతిద్విరదకుంభవిశంకిచేతాః.
 స్తంభేరమః పరిఃశివంసురసా పువైతి
 పిద్వైరగద్యత ససంభ్రమమేవ కాచిత్.

34

పంథానమితి. పంథానం ఆశు విజహీహి. జహీహి ఓహోత్యాగే లాటిసిక్తితి
 హిరాదేశః. అచహావిలివికల్పాదీకారాదేశః. పురోగ్రే లేతదున్యాః తవస్తనౌ పశ్యన్
 ప్రతిద్విరదస్యకుంభా విశంకతఇతి తద్విశంకి చేతో యస్యః కుంభభ్రాంతిమానిత్యర్థః. అత
 ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః. స్తంభేరమతేరమతఇతి స్తంభేరమితి భావః 'ఇభః స్తంభేరమవదీ'
 త్యమరః. స్తంభకర్ణ యారమిజపాదిత్యచ్చక్రయః. తత్పురుషేకృతిజహుశమిత్యలంక.

పరిణితుం తిర్యక్ప్రవాదమిచ్చుః పరిణినంనుః నమేస్సన్నంతాదు ప్రత్యయః. ఏకాచ ఉప
దేశీనుదాత్తాదితీప్రతిషేధః. అసౌ ఉత్తైః పురేతిపాతే. పురోవైతిత్యన్వయః ఉత్తైవ్య
తీత్యర్థః. యావత్పురానిపాతయోర్ధాడితి భవిష్యదర్థేలట. ఇతి షిచ్చైర్విదైః. 'షిచ్చఃపల్లవిః'
విటః' ఇత్యమరః. ఏకా కాచిత్ ఏవముక్తరీత్యా పసంభ్రమం నత్వరం అగద్యత గదితా.

కీర్ణం శ నైరనుకపాల మనేకపానాం

హస్తై ర్విగాఢమదతాపరుజశ్శమాయ,

ఆకర్ణ ముల్లలిత మంబు వికాసికాశ

సీకాశమాప సమతాం సితచామరస్య.

35

కీర్ణమితి. అనేకపానాం ద్విపానాం విగాఢః ప్రయాఢః యో మదేనతాపఃన విప
రుక్ రోగః తస్యాశ్శమయకత్వైర్దండం హస్తైః, అనుకపాలకపాలయోఃకీర్ణం శీఘ్రం
ఆకర్ణంకర్ణపద్యంతం ఆత్మర్యాదాభివిధ్యోః ఇత్యవ్యయాభావః, ఉల్లలితముత్పలితం వికాసి
యత్కాశం కాశమనుమం, తేననదృశం కాశసికాశం, నిత్యసమానత్వాదస్వపదవిగ్రహః
అత ఏవ న్యురుత్తరపదే త్యమి 'నిభసంకాశసికాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః.
అంబు సలిలం కర్తృ, 'సితచామరస్య' సమతాం సాదృశ్యం, ఆప తుల్యాత్వై రతులోప
మాఖ్యామితి షష్ఠీ. ఉపమాలంకారః.

గంధూషముష్టితవతా పయనస్సరోషం

నాగేన లబ్ధపరవారణమారుతేన,

అంభోధిరోధసి పృథుప్రతిమానభాగ

రుద్ధోరుదంతముసలప్రసరం నిపేతే.

36

గంధూషమితి. లబ్ధిః పరవారణస్య ప్రతిగజస్య, మారుతస్సమదగంధవాహో
యేనతేన అతఏవ సరోషం యథాతథాపయః సాసీయస్య గంధూషంముఖపూరణం
ముఖాంతర్గతంపయఇత్యర్థః. 'గంధూషోముఖపూరణ' ఇతివాలాయధః. ద్విలింగలేవీ
పులింగవివాస్యప్రయోగఇత్యాహ వామనః. లింగాధ్యాహరోవేత్యత్ర, ఉజ్జీ తవతా
త్యక్తవతా నాగేన గజేన. 'మతంగజో గజోనాగ' ఇత్యమరః. అంభోధిరోధసిసాగర
తీరే, దంతయోరుభయోర్దృఢ్యం ప్రథిమానమిత్పుతం. పృథునాప్రతిమానభాగేన రుద్ధః
ప్రతిబద్ధః ఉరూ యో దంతో ముసలావివ, తయోఃప్రసరః ప్రవేశో యస్మిన్ కర్తవీత
ద్యభాతథా. ని. అయోగ్రంముసలోస్త్రీస్యాదిత్యమరః. నిపేతే నిపలితం భావేతిట్.
క్రొధవేగాదబలైర్ల్యో రోధః ప్రహృత్యపారవశ్యాత్ప్రయంచాధోముఖః పపాతేత్యర్థః.
క్రొధాంధాః కిం న కుర్వంతితి భావః.

దానం దదత్సపి జలైస్సహసాధిరూఢే
 శో విద్యమానగతిరాసితు ముత్సహేత,
 యద్దంతినః కటకటాహతటా స్తిమంక్షో
 ర్నంతుూదవాతి పరితః పటలై ర్లీనామ్.

37

దానమితి. దీయత ఇతి దానం ధనం మదశ్చ 'దానంగజమదే త్యాగ' ఇతి విశ్వః. తద్దదత్సపి వితరత్సపి దాతర్యపీత్యర్థః. సహసా అకస్తాత్ 'స్వరాదిత్వా దవ్యయమి'తి కాకటాయనః. జలైర్దక్షైః సీలైశ్చ 'జలం గోకలలేసీరే ప్రీజేరేచజడేఽవ్యవది'తి విశ్వః. అధిరూఢే ఆక్రాంతేనవి విద్యమానగతి ర్గత్యంతరవాక్ గమనసమర్థః, కః పుమాన్ అసితుం తత్రస్థాతుం ఉత్సహేత న శోపీత్యర్థః. శకధృషేత్యాదినా కుముక్. యద్యస్తాత్కారణాత్ మిమంక్షోః మజ్జుం మజ్జితుమిచ్ఛోః మన్ జేష్యన్నంతాదు ప్రత్యయః. దంతినః కటో గండః సవివకటాహః ఖర్బరః 'కటాహః ఖర్బరోఽస్త్రియామి'తి వైజయంతీ. తస్య కటాత్ప్రదేశాత్, అశీనాం పటలైస్సంఘైః పరితః మంక్షు ర్వాక్. 'ద్రాక్షంక్షు సపది ద్రుత మి'త్యమరః. ఉదపాతిఉత్పలితం భావేలుక్ చిజ్ భావ కర్తృజోరితి చిజ్, చిజోలుగితక జ్జిస్య లుక్. విశేషేణ సామాన్య సమర్థనరూపః ఽర్థాంతరన్యాసః.

అంతర్జలౌఘ మవగాధవతః కపారౌ
 హిత్యా క్షణం వితతపక్షతిరంతరిక్షే,
 ద్రవ్యాశ్రయేవ్యపి గుణేషు రరాజ సీలో
 వర్ణః పృథగ్గత ఇవాళిగణో గజస్య.

38

అంతరితి. జలౌఘే అంతః అంతర్జలౌఘం విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. అశవ జలౌఘం జలపూరం అంతరభ్యంతరే అవగాధవతః ప్రవిష్టవతః గాహే నివృత్తి క్రవతు ప్రత్యయః ధత్వధత్వప్లుత్వధలోపాః గజస్యకపారౌ హిత్యా క్షణం అంతరిక్షే ఉపర్యాకాశే వితతపక్షతిః విస్తృతపక్షమూలః అమూలాద్విభతపక్ష ఇత్యర్థః. 'స్త్రీపక్షతిః పక్షమూల మి'త్యమరః. పక్ష త్తిరితివి ప్రత్యయః. అళిగణః భ్రమరసంఘః గుణేషు రూపాదిషు ద్రవ్య మాశ్రయో యేషాం లేషు ద్రవ్యాశ్రయేవ్యపి అయతసిద్ధత్యాద్వివ్యవసవేకత్వాచ్చ ద్రవ్యకాశీనసత్తాశేషునవత్స్వపీత్యర్థః. పృథగ్గతః. జలమజ్జుసభయాత్సాన్విత్రయబహు రేణుస్థితః సీలోవర్ణః సీలరూపం గజసీలి మేవ రరాజ. 'గుణే శుక్లాదయఃప్రంసీ' త్యమరః. అత్రాళిగణేసాదృశ్యాద్గజసీలత్వస్యాశ్రయాదవ్యత్రోహభినిర్వాహాయ పృథగ్గతీనివిష్టత్వ ములేప్సీత్యులే.

సంసర్పిభిః పయసి గైరిక రేణురాగై

రంభోజగర్భరజసాంగనిషంగితా చ,

క్రీడోపభోగమనుభూయ సరిస్త హేభా

వన్యోన్యవస్త్రపరివృత్తిమివ వ్యధత్తామ్.

39

సంసర్పిభిరి. సరిచ్చమహేభశ్చ తౌ పయసి సంసర్పిభిః గజాత్సరిజ్జలేవిస్ఫుత్వరైః
గైరికరేణవో ధాతవవివరాగాః తైః కరజైః కరజేఘ్నజ్ఞ, అంగనిషంగితా గజాంగసంగినా
అంభోజగర్భరజసా వద్మాంతకపరాగేణ చ నిమిత్తేన క్రీడయా లీలయా ఉపభోగంసమ్భో
గం అనుభూయ అన్యోన్యంవిభజ్యవస్త్రయోఃపరివృత్తిం వినిమయం వ్యధత్తాం అకురుతా
మివ దధాతేర్థజీ పరస్పై పడేతసస్తామాదేశః, అత్ర సరిస్త హేభయోః ప్రతీయమాననాయికా
నాయకాభేదాధ్యవసాయేన వస్త్రవినిమయోత్పేక్షా.

యాం చంద్రకైర్దదజలన్య మహానదీనాం

నేత్రక్రియం వికసతో విదధుర్గజేంద్రాః,

తాం ప్రత్యవాపురవిలంబితము త్తరంతో

ధౌతాంగలగ్ననవనీలపయోజపత్తైః.

40

యామితి. గజేంద్రాః వికసతః సమంతాత్పయసి తైలబిందువత్స్పీరతః మదజలన్య
చంద్రకైశ్చంద్రాకాలైర్చంద్రతైః మహానదీనాం యాం నేత్రక్రియం విదధుః చక్రః
ఉత్తరంతః జలాన్నిర్దచ్చంతః ధౌలేషు హౌళిలేషు అంగేషు లగ్నస్పృశైః నవనీలపయోజ
పత్తైఃస్మిలూత్పలదతైః అనిలంబితం క్షీప్రమేవ తాం నేత్రక్రియం ప్రత్యవాపుః ప్రతి
భేదిరే, అత్ర గజానాం నదీనాంచ సమనేత్రక్రీడినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరంశారః.
'సమన్యూనాధికానాంచ యథా వినిమయో భవేత్, సాకంసమాధికన్యూనైః పరివృత్తి
రసా మలే'తి లక్షణాత్.

ప్రత్యన్యదంతి నిశితాంకుశదూరభిన్న

నిర్ఘాణనిర్వదస్పృజం చలితం నిషాదీ,

రోద్ధం మహేభమపరిబ్రుఢిమాన మాగా

దాక్రాంతితో న వశమేతి మహాకపరస్య.

41

ప్రతీతి. అర్కదంతినం ప్రతిప్రత్యన్యదంతి ప్రతిగజాభిముఖమిత్యర్థః. 'లక్షణే
నాభిప్రతీఅభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయ్యాభావః. చలితం భావంతం అతవివ నిశితేన అంకుశే
దూరంగాభయభాతథా భిన్నంయన్నిర్ఘాణమపాంగదేశః. 'అపాంగదేశోనిర్ఘాణమి'త్య

మరః. తస్మాత్ నిర్యత్ నిస్సరత్ అపృగ్యస్య తం. మహేభం రోద్ధం గ్రహీతుం నిషాదీ
యంతా, పరిబృంహతి ప్రభవతీతిపరిబృథః ప్రభుః బృహేర్బృంహేర్వాకర్తరిక్తప్రత్యయే
ప్రభౌపరిబృథఇతి నకారహకారయోజ్జోషః నిష్ఠాకకారస్య ధత్వంచ నిపాత్యతే, అన్యథా
ఢలూపస్య సర్వత్రాసిద్ధేరిష్టన్నాదిషు 'రఋతోహలాచిరేఘోరి'తి రేఫాదేశో నస్యాత్,
తస్మాదిమనిచి రేఫాదేశే పరిబ్రథిమాతతోనజ్ఞోనమాసః, తం ఆపరిబ్రథిమానం అసామర్థ్యం
ఆగాత్ ప్రాప ఇజో గాలజీతిగాదేశః. తథాహి—మహాన్ బలీయాన్, ఆక్రాంతిః
బలాత్కారాత్ పరస్యవశంచైతి సామాన్యేన విశేషనమర్థనయాహృద్ధాంతరన్యాసః.

నేవ్యోఽపి సానునయమాకలనాయ యంత్రా

నీలేన వన్యకరిదాన కృతాధివాసః,

నాభాజి కేవల మభాజి గజేన శాఖి

నాన్యస్య గంధమపి మానభృతస్సహంతే.

42

సేవ్యఇతి. యంత్రా నిషాదినా ఆకలనాయ బంధనాయ సానునయం ససాంత్యం
నీలే నసమామం ప్రాసీలేన గజేన వన్యకరిదానైకృతః అధివాసో వాసనాయస్యసః, 'తద్దం
ధీత్యర్థః కాఖివృక్షః వ్రీహ్యదిత్వాదినిః. సేవ్యోఽపి నాభాజి నాసేవి భజసేవాయాం
కర్తృణి లుజ్. చిజోలుగ్వృద్ధిశ్చ. కింతుకేవలం అభాజి అభంజిత్యర్థః. భంజోఽమర్దనే
భంజేశ్చ చిజీతి విభాషనలోపః. కేషంపూర్వవత్ తథాహిమానభృతోఽహంకారిణి,
అన్యస్యగంధమపి నసహంతే పరంకిములేతిభావః, అతోవృక్షభంజనయంత్రమేవేత్యర్థః
పూర్వవదలంకారః.

అద్రీంద్రకుంజచరకుంజరగండ కాప

సంక్రాంతదానపయసో వనపాదపస్య,

సేనాగజేన మథితస్య నిజప్రసూనై

ర్మష్టే యథాగతమగామి మలైరళీనామ్.

43

అద్రీంద్రేతి. అద్రీంద్రస్యైవతకస్య కుంజేషుచరతియస్తస్య కుంజరస్య, గండకా
షేణకపాలకషణేన, సంక్రాంతం దానపయః మదాంబు యస్యతస్య, అకపివ సేనాగజేన
మథితస్య భగ్నస్యనపాదపస్యనిజై రాతీయైః ప్రసూనైః పుష్పైః నిజమాత్మీయనిత్యయో
రితి వైజయంతీ. మష్టేష్టానం ఘ్నాయ లేర్భావేరిట్, అళీనాం మలైస్తుయథాగతం, అగామి
ఆగతక్రమేనైవగతం, న తు ఘ్నానమిత్యర్థః. ఆపద్వాత్ప్రీయానాత్ప్రీయయోరయంభేద ఇతి
భావః. గమేర్గత్యర్థస్యాకర్తృకత్వాద్భావే లుజ్. ఇభవనపాదపానాం విశేషణసామ్య
దాపన్నాద్యవ్యుత్పత్తిలేః కథంచిత్సమాసోక్తిరున్నయా.

నోచ్చై ర్యదా తరుతలేషు మము స్తదానీ
 మాధోరజైరభిహితాః పృథుమూలశాఖాః,
 బంధాయ చిచ్ఛిదు రిభా స్రసాత్తనైవ
 నైవాత్సనీన మథవా క్రియతే మదాంధైః.

44

ఇతి, ఇభా గణాః, యదా ఉచ్చైః ఉన్న లేషు తరుతలేషు న మముః. నావర్తంత
 తదానీం అధోరజైర్యంకృభిః, అభిహితాః ఇమాన్ ఛిందీత్యుపదిష్టాస్సంతః పృథూః మూల
 శాఖాః బంధాయ స్వబంధనాయైవ కరసా బలేన అత్తనాస్త్వయమేవ చిచ్ఛిదుః సచైత
 ద్యుక్తమితి భావః. యద్వా మూఢానాం యుక్తమేవేత్యానా అభవేతి—అథవా
 మదాంధైః, అత్సనీన మాత్సనేహితం సక్రియత ఏవ. 'అత్తక్ విశ్వజన భాగోత్తర పదార్థ'
 ఇతిభుక్తత్యయః. అత్తాధాన్వా ఖే ఇతి ప్రకృతిభావాత్ సప్తద్విత ఇతి టిలోపాభావః.
 పూర్వపదధాంతరన్యాసః.

ఉష్ణోష్ణశీకరస్పృజః ప్రబలోష్ణణోఽంత
 రుత్ఫుల్ల నీలనళినోదరతుల్యభాసః,
 ఏకాన్విశాలశిరసో హరిచందనేషు

నాగాన్ బబంధురపరాన్మనుజా నిరాసుః.

45

ఉష్ణోష్ణేతి. మనుజాః నరాః ఉష్ణోష్ణాః ఉష్ణప్రకారాః 'ప్రకారేణుణవచనస్యేతి
 ద్విర్వచనం. కర్తృధారయవద్భావాత్సహి లక్. తాన్ శీకరాన్ స్పృజంతి ముంచంతీతి
 తథోక్తాన్, క్లిప్. అంతః ప్రబలోష్ణణః ప్రవృద్ధతాపాన్ ఉత్ఫుల్లం వికచం. ఉత్ఫుల్ల
 సంపుల్లయోరుపసంఖ్యాన మితి ఉచితశ్లేషి పుల్లైస్థిలత్వం తస్య నీలనళినస్య నీలాత్మలస్య
 ఉదరేణకుల్యభాసస్సమానకాంతీన్ కృష్ణవర్ణానిత్యర్థః. విశాలశిరసః విభులమస్తకాన్
 ఏకాన్కలిదినాగాన్ గజానిత్యర్థః. హరిచందనేషు చందనవిశేషేషు. 'తైలవర్ణి కగో
 శీర్షే హరిచందనమస్త్రీయా మిత్యమరః. బబంధుః అపరాన్నాగాన్ అపీనిత్యర్థః. 'దుష్టా
 భ్రాహి గజానాగా'ఇతి ఉభయత్రాపి వైజయంతీ, నిరాసుః, అస్య తేర్దిట్. అత్రోభయేషా
 మసి నాగానాం ప్రకృతత్వాత్కేవలప్రకృతశ్లేషః.

కందూయతః కటభువం కరిణో మదేన

స్కంధం సుగంధి మనులీనవతా నగస్య,

ఘ్రాలేంద్రనీలశకలావళికోమలేన

కంతే గుణత్వమళినాం వలయేన భేషే.

46

కంఠాయత ఇతి. కటభువం గండస్థలం. కంఠాయతః కవతః కంఠాద్విభోయియో, తత శ్శక్తుప్రత్యయః కంఠాయతే ధిధాతు ప్రకృతికత్వా దుభయవ దిత్వం కరిణః మదేన సుగంధిం శోభనగంధం, గంధస్యేత్వే. తదేకాన్తగ్రమాణంనాద్రియస్తే కవయః. నగస్య వృక్షస్య స్కంధం ప్రకాండం అనులీనవతా తత్ర జ్జిప్తే నేత్యర్థః. లీయతే. నిష్ఠేతి క్రవతుప్రత్యయః ల్వాదిభ్యఇతి నిష్ఠానత్వం ఘాలానాం ఇంద్రనీలక కలానాం అవళిచత్కోమలేన రమ్యేణ అళివాం వలయేన కంఠే గుణత్వం కంఠభూషణత్వం అమూర్ధమస్తకాత్సాన్నిగా దకాను ఇస్యోః థేతే ప్రాప్తం కర్తృణిలిట్. ఆత్ర అలివలయే ఇంద్రనీలమణిమయ కంఠభూషణత్వాహాద్రూపకాలంకారః.

నిర్ధూతేవీతమపి బాలకముల్లలస్తం

యంతా క్రమేణ పరిసాంత్యసంర్జనాభిః,

శిశూవశేన శవనై శ్శమమానినాయ

శాస్త్రం సునిశ్చితధియాం క్వ స సిద్ధిమేలి.

47

నిర్ధూతేతి. యంతా నివాదీ. నిర్ధూకం నిరస్తం వీతం పాదపూతాంకుశవారణే యస్మిన్సర్వణి తద్యథా తథా ఉల్లలంతం ఉత్త్వపమానమసి 'పాదకర్తృయంకం ప్రోక్తం యతమంకుశవారణం, ఉభయం వీతమాఖ్యాత మి'లిహాలాయధః బాలకంచంపవర్జం గజం 'పంచవర్షోగజో బాలః పాతస్తు దశవర్షక ఇ'తి వైజయంతీ, శిశూవశేన స్వకీయేన గజశాస్త్రాభ్యాసలలేన క్రమేణ పరిపాట్యా, పరిసాంత్యనాన్యపలాలనాని తర్జనాః భర్తసినాశ్చ తాభిః శస్త్రేణ శవనైః 'అవ్యయసర్వనామ్నమకచ్చి'క్తేరి'తి స్వాగ్ధే ఆకచ్చి త్యయః శమం కాంతిం అనినాయ తథాహి—సుప్థ నిశ్చితా సునిశ్చితార్థాధీర్యేణాం లేనాం పుంసామిత్యర్థః. శాస్త్రం క్వ వత్త సిద్ధిం వైతి స్వభ్యస్తం శాస్త్రం సర్వత్రఫలవీ త్యర్థః. విభక్తధనా బ్రాహ్మణీనిభక్త ఇతివన్నిశ్చితార్థాధీర్షిత్వితే త్యుపచర్యతే ఆత వివాత్రగమ్యమావార్థత్వాదు త్తరపదస్యాప్రయోగలక్షణో లాప ఇత్యాహాః.

స్తమ్భం మహాస్తముచితం సహసా ముమోచ

దానం దదావతితేరాం సరసాగ్రహస్తః,

బద్ధాపరాణి పరితో నిగళాన్యలావీ

తాన్వితం త్ర్యముజ్జ్వలమవాప కరేణురాజః.

48

స్తంభమితి. కరేణుశ్చాసౌ రాజా చేరిక రేణురాజః గజశ్రేష్ఠః కరేణూనాం రాజేతి గజవతీ రాజా చ ధ్వన్యతే ఉభయథాసి రాజాహుభిభవ్యన్, ఉజ్జ్వలం

ఉచ్చృంఖలం స్వాతంత్ర్యం స్వేచ్ఛాచారిత్రం అవాప తదేవాహ—ఉచితం చి
 పరిచితం మహాంతం స్తంభమాలానం జాడ్యం చ సహసా ముమోచ 'స్తంభౌ ఘాతా
 జడీభానాని' త్యమరః. సరసః ఆర్ద్రః అగ్రహస్తః పుష్కరం పాణిశ్చ యశ్యః
 తథోక్తస్యైవ దానం మదం దీయత ఇతి దానం ధనం చ అతితరామతిమాత్రం అమృ
 యాదాప్తప్రత్యయః దదౌ వపర్షధనంచ దదావిత్యర్థః. పరితః బద్ధాపరాణి బద్ధపశ్చిమ
 పాదాని బద్ధాన్యన్యాని చ 'అపరః పశ్చిమః పాద ఇతి గజప్రకరణే వైజయంతీ. నిగ
 ణాని శృంఖలాని 'అభ శృంఖలే' అందుకో నిగళోఽస్త్రీస్యాది' త్యమరః. అలావీల్
 లునానిస్త్ర లూఞ్ ఛేదనే బుజ్ అస్తిచోపుక్తఇతిట్. ఇళ తూటిలి సలాహః ఆత్ర
 కరేణురాజస్య భట్టభద్ర సాధర్మ్య ధ్వనిః, విశేష్యస్యాపి క్లిష్టత్వాన్ని క్షేప ఇత్యుక్తమ్.

జక్షే జనై ర్ముకుళితాక్ష మనాదదానే

సంరబ్ధమా స్తిపకనిష్ఠురచోదనాభిః,

గమ్భీరవేదిని పురః కలశం కరింద్రే

మందో పి నామ న మహాన్వినిగృహ్య సాధ్యః.

49

జక్ష ఇతి. గంభీరం మందం వేత్తితి గమ్భీరవేది 'తస్యగృహ చోఽఞిత ప్రావాస్తాం
 నస్య చ్యవనాదసి, అత్తానం యో న జానాతి సా స్యా ద్గమ్భీరవేదితే'తి రాజపుత్రీయే'
 'దిరకాలేన యో వేత్తి శిక్షాం పరిచితామసి, గమ్భీరవేది విక్షేయ సృగఙ్ గజవేదిభి,
 రితి మృగచర్తీయే, తస్మిన్ గమ్భీరవేదిని కరింద్రే సంరబ్ధః తపితః హస్తినం పాతీతి
 హస్తినః సవివ హస్తపతోనిషాదీ 'ఆథోరణా హస్తపకా హస్త్యురోహనిషాదిన ఇ'త్యమరః.
 తస్య నిష్ఠురాభిః చోదనాభి స్తర్జనాచిభిరసి ముకుళితాక్షం నిమిలితనేత్రం యథా తథా
 పురః కలశం గ్రాసం అనాదదానే సతి మందోమూఢోఽపి 'మూఢాల్పబలు నిర్భాగ్య
 మందాఇ' త్యమరః. గజభేదోపి 'భద్రో మందో మృగశ్చేతి విక్షేయా స్త్రివిధాగజా'
 ఇ త్యమరశేషే. మహాన్ బలాధికః వినిగృహ్య సాధ్యః సనామ సఖిర్వితి జస్తర్జక్షే
 క్షాతం జానాతే కర్షణి లిట్. మందోపీత్యాది వాక్యార్థః. కర్ష.

క్షీప్తం పురో న జగృహే ముహురిత్యుకాండం

నావేక్షతే స్త నికటోపగతాం కరేణుమ్,

సస్తార వారణపతిః పరిమీలితాక్ష

మిచ్ఛావిహారవనవాసమహోత్సవనానామ్.

50

క్షీప్రమితి. వారణవతిః కరివరః ముహుః పురః క్షీప్రం అగ్రే న్యస్తం ఇక్షు కాండ
మిక్షుదండం న జగృహే న స్వీచకార నికటోఽగతాం నమీశస్థాం కరేణుం కరిణీం చ నా
పేక్షతే స్త నేష్యతి స్త లటే స్త ఇతి ధూతాథే లటే కింతు పరిమాలితాక్షం యథా
తథేతి స్పృత్యనుభావః. ఇచ్చయా విహారా యేషు లే వనవాసావీన మహోత్సవాః
లేషాం సస్సార తానేవ చింతయామానేత్యర్థః. 'అధిగర్భదయేకాంకర్తణీ'తి కర్తృణ శ్శేషత్వ
వివక్షాయాం వష్టి. స్వచ్ఛందచారిణాం నిర్బంధభోగేషు మనో న ప్రవర్తకఇతి భావః.
వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. స్వరణం హేతుః.

దుఃఖేన భోజయితుమాశయితా శశాక

తుంగాగ్ర కాయమనమంతమనాదరేణ,

ఉత్తిప్తహస్తలదత్తపిఠానపిండ

స్నేహస్రుతిన్నపితబాహురిభాధిరాజమ్.

51

దుఃఖేనీతి. ఉత్తిప్తే ఉద్యతే హస్తకలే దత్తో నిహితః యః పిఠానన్య గజ
గ్రాసన్య పిండః 'పిఠానం హస్తే కిబళి' ఇతి వైజయంతీ తస్య స్నేహస్రుత్యా ఘృతా
దినవ్యంజేన స్పృశితబాహురాప్లుతభుజః 'స్నాతే ర్ఘ్యంతాక్కర్తణీ క్తః అర్చిప్రీత్యా
దినాపుగాగమేమిత్యాద్ధిన్యః. ఆశయితా భోజయితా అశేర్ఘ్యంతాక్తృచ్. తుంగాగ్ర
కాయం స్వభావతవివోన్నతోర్ధ్వకాయం ఆనాదరేణ అనమంతం కలశగ్రహణాయ నతి
మహర్వాణం ఇభాధిరాజం 'గతిమిద్ధీ' త్యాపినా అణికర్తుకా కర్తృత్వం దుఃఖేన కృచ్ఛేణ
భోజయితుం శశాక స్వభావోన్నతానాం తత్రాప్యహంకారగ్రస్తానాం కో నమయిలేతి
భావః.

శుక్లాంశుకోపరచితాని నిరంతరాభి

ర్వేష్టాని రశ్మి వితతాని సరాధిపానామ్,

చంద్రాకృతీని గజమండలికాభిరుచై

ర్మీలాభ్రవక్షీః పరివేషమివాధిజగ్ముః.

52

శుక్లేతి. శుక్లాంశుకైః శుభ్రవక్షైః ఉపరచితాన్యవశ్యుతాని అన్యత్రు
అల్ప అంశవోఽంశుకాః మాత్సాక్షేణోపయవాః అల్ప ఇత్యల్పార్థే కన్పిత్యయః
శుక్లేతైః ఉపరచితాని వ్యాప్తాని రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః కిరణైశ్చ వితతాని విచ్ఛతాని
'కిరణప్రగ్రహారశ్చ' త్యమరః. చంద్రస్నేహకృతి ర్వేషాం తాని చంద్రాకృతీని చంద్ర
మండలనిభానీత్యర్థః. సరాధిపానాం వేష్టాని దూష్మాణి నిరంకరాభిర్నీరంధ్రాభిః ఉచైః
గజమండలికాభి ర్గజపరిధిభిః స్వాక్షేక ప్రత్యయః కాత్మస్వర్యస్యకారః. నీలాభ్రవక్షీభిః

పరివేషం పరిధిం పరివేష్టనమితి యావత్. 'పరివేషస్తపరిధి రి'త్యమరః. అధిజగ్గురి వేత్సు
త్యేక్ష.

గత్యునమార్గగతయోఽపి గతోరుమార్గా
పైస్వరం సమాచక్ష్మపిరే భువి వేల్లనాయ,
దర్శిదయోల్లసిత ఫేనజలానుసార
సంలక్ష్యవల్యయనవర్ధగదా స్తురంగాః.

53

గత్యునేతి. గత్యునాః విశిష్టగమనహిసాః మార్గగతయోధ్యగమనాని యేషాంలే
తథాపి గతోరుమార్గాః ప్రస్థితమారాధ్యాన ఇతివిరోధః అవిశ్వవిరోధే గత్యునా మార్గీ
మృగసంబంధినీ గతిశ్చేషాంతఇతి విరోధపరిహారః అతఏవ విరోధాభాసాలంకారః
దర్పస్య లేజనః అంతస్సారస్య ఉపయేన ఔత్కట్యేన ఉల్లసితస్య ఉద్ధతస్య ఫేనజలస్య
ఫెనీభూయోద్ధతస్వేదోదకస్య అనుసారేణ ప్రసారేణ సంలక్ష్యణి వల్యయనవర్ధాణా
మానసబంధదర్పవరత్రాణాం పదానితస్మిన్ పదాన్నిమిన్ భూతస్థానాని యేషాంలే తథోక్తాః
తురంగాః భువివేల్లనాయాంగపరివర్తనాయ పైస్వరంయథేచ్ఛం మందమిత్యర్థః. సమాచ
క్ష్మపిరే సమాచక్ష్మాః అధ్యక్షమావనోదనార్థమితి భావః. వర్ధలే దృఢబంధనాద్ధీర్ఘి భవతీతి
వర్ధం 'వృధివశిభ్యాంరన్ని'తి ఔణాదికో రన్నిత్యయః. లఘువధగజోరవరః. 'వర్ధం
త్రపువరత్రయోరి'తివిశ్వః. అమరస్త సర్ధీసర్ధీవరత్రాస్యా దిత్యాహ. తదా వ్రన్నిత్యై
ణాదికేవ్రన్నిత్యయే పూర్వపద్ధనే రవశేప్రత్యయతకారస్య 'యుషస్తథోర్థోఽథ' ఇతి
ధర్షేషిత్యాత్ స్త్రీయాం జమ్.

అజిక్రూతి ప్రణతమూర్ధని బాహ్లిజేఽశ్వే
తస్యాంగసంగమసుఖానుభవోత్సుకాయాః,
నాసావిరోక పవనోల్లసితం తసీయో

రోమాంచతామివ జగామ రజః పృథివ్యాః.

54

అజిక్రూతీతి. బాహ్లిః అశ్వయోనిద్దేశవిశేషః తజ్జేబాహ్లిజే అశ్వే బాహ్లి దేశ్య
ఇతిపాతే విశేష్యస్యాప్రయోగోగమ్యమానత్వాదిత్యుక్తం. 'దిగాదిభ్యోయది'తి భవార్థే
యత్ప్రత్యయః. తదంతవిధిస్తు మృగ్యః ప్రణతమూర్ధని నమ్రగిరినీ కృతప్రణా
మేవ అజిక్రూతి గంధంగృహ్లాతి చుమ్మలిచనతి స్వాభావాత్కామావ్యేతి భావః.
నాసావిరోకం నాసారంధ్రం తస్య పవనో విశ్వానః లేన ఉల్లలితం ఉద్భూతం తనీయ
స్తనతరం రజః తస్య అశ్వస్యఅంగసంగమేవ వేల్లనప్రయుక్తేన యత్సుఖం తస్య అను
భవే ఉత్సుకాయాః ఉత్కంఠితాయాః, పృథివ్యాః రోమాంచతాం జగామేవేత్సు
త్యేక్ష సాచభూతురంగయోః ప్రతియమానవేతననాయకానాయకాభేదాభ్యవసా

యాదిత్యవశేయం విరోచలే అనేనేతి విరోకం కరణే ఖ్వాత్వయః. చజ్ఞాఃకుఃపిష్ట్యతో
రితికుత్వం లింగమశిష్టం. లోకాశ్రయత్వాన్నింగస్యేతి నపుంసకత్వావిరోధః. అతఏవ
'చిద్రంనిర్వ్యధనంరోక మి'త్యుహరః. 'రోకారక్తా బిలేరోకమి'తివైజయంతి. 'రోకా
దీప్తాబిలేరోకమి'తి విశ్వప్రకాశశ్చ. యేతుకేనాప్యభిప్రాయేణ విరేకపవనేతి పతంతి
తేమాంపరోత్సర్జకజీవినామితివత్ అపాసీయపవనప్రతీతేరక్తిలాభ్యో దోషః 'అక్షిలం
యదమంగళ్యం జుగుప్సాప్రదధీకరమి'తి లక్షణాత్.

హేమస్థలీషు పరితః పరివృత్త్య వాడే
ధున్వన్వపుః ప్రవితతాయత కేళపజ్జీహః,
జ్వాలాకణారుణరుచా నిక రేణ రేణో
శ్చేషేణ తేజస ఇవోల్లసతా రరాజ.

55

హేమేతి. హేమస్థలీషు చర్మభూమిషు 'శానపదే'త్వాదినా అక్పలిమాథే
జీష్మిత్యయః. పరితః పరివృత్త్య వేర్విత్వా పుః ధున్వన్ ధూళినిర్గమాయ కమ్పయన్
అతఏవ ప్రవితతావిష్టాతయతాచ కేళపజ్జీహః రోమసంఘాతః యస్య న వాడే జ్వాలా
కణాః స్ఫులింగాః తద్వత్ అరుణరుచా రక్తవర్ణేన రేణోః నికరేణ ఉల్లసతా ఉత్కట
తయాపహిరుద్గచ్ఛతా తేజసాంతస్సారస్య దర్శస్య శేషేణాతిరేకేణేన రరాజ ఉచ్చేక్షా
లజ్జారః.

దంతాళి కాధరణనిశ్చలపాణియుగ్మ
మర్థోదితో హారిరివోదయశైలమూర్ధ్నః,
స్తోకేన నాక్రమత వల్లభపాలముచైచ
శ్రీవృక్షకీ పురుషకోన్నమితాగ్రకాయః.

56

దంతాళికేతి. పురుషకోనామ అక్వానాం స్థానభేదః తదుక్తం—'పశ్యిమేనాగ్ర
పాదేన భువి స్థిత్యాగ్రపాదయోః. ఉర్ధ్వప్రేరణయాస్థానమక్వానాం పురుషస్తన్మిత
ఇతి. పురుషవిన పురుషకః తేనపురుషకేణస్థానేన, ఉన్నమితః ఉర్ధ్వవస్థాపితః అగ్ర
కాయః పూర్వకాయః యస్యపతభోక్తః అతఏవ ఉదయశైలస్య మూర్ధ్నః మస్తకాత్
అర్ధముదితోద్ధోదితః హరిః సూర్యాశ్వజవస్థిత ఇత్యర్థః. అర్థోదితవిశేషణాత్ ఉచ్చైః
రున్నతః శ్రీవృక్షవినశ్రీవృక్షకః ఆపర్ధవిశేషః తద్వానశ్వః శ్రీవృక్షకీ, 'పక్షోభనావర్త
చతుష్టయస్యకంతేభవేద్యస్యకు రోచమానః, శ్రీవృక్షకీనామనాయస్య భద్రస్థిత్రుక్త
పాత్వాదివిద్యయేన్యాది'తి లక్షణాత్. శ్రీవృక్షకీవక్షసిచేద్రోమావర్తా ముఖేప
ఇతికు వైజయంతి. దంతాళ్యేన దంతాళికా ముఖరజ్జాః, 'ముఖరజ్జాస్తదంతాళిరాణికా

రక్షణిచేతి వైజయంతీ. తస్యాః ధరణే గ్రహణే నిశ్చలంస్థిరం పాణియగ్దంయస్థితం
పాణిభ్యాంద్వధగృహీతహయవల్లమిత్యర్థః. వల్లభపాలం ఉత్తమాశ్వపాలం, 'వల్లభో
దయతేఽధ్యక్షే కులీనాశ్వేఽపికథ్యత' ఇతి విశ్లేషః. స్తోత్రేనసాక్రమతవల్లగ్రహణ
దార్ధ్యతో స్తోత్రేనాపి సాక్రమత ఆక్రమితుమభిభవितుం అశక్తోభూదిత్యర్థః. ఇహ
శ్చధయతుం ఊహుఃమతాంగనా, న ద్వంద్వదుఃఖమిహ కించిత్కాదివదవ్యర్థస్య
సామర్థ్యలభ్యత్వాదపేరప్రయోగః అన్యథా స్తోత్రేన సాక్రమత కింతు భూయవితేతి
వ్యాఖ్యానే నిశ్చలపాణియగ్దత్వాత్ శేషణావగతవాచకాశలప్రకాశనతాత్పర్యభంగ
ప్రసంగాత్ కరుణే చస్తోత్రేతి తృతీయా అనుపసర్గాద్వేతి వికల్పదాత్మనేపదం ఉపమా
లంకారః.

రేజే జనై స్సుపనసాంద్రతరార్ద్రమూర్తి
ద్వైవైరివానిమిషదృష్టిభిరీక్ష్యమాణః,
శ్రీసన్నిధానరమణీయతరోఽశ్వ ఉచైచ
రుచైచశ్శ్రీవా జలనిధేరివ జాతమాత్రః.

57

రేజి. సుపనేనాభిషేచనేన సాంద్రతరార్ద్రమూర్తిః అనిమిషదృష్టిభిః విస్త
యాదనిమిషాక్షైః జనైః ద్వైవైరివ తాదృశ్శిరీక్ష్యమాణః శ్రీయశ్శోభాయాః శ్రీదేవ్యాశ్చ
సన్నిధానేన రమణీయతరః, 'తత్రసన్నిహితాలక్ష్మీస్సంతి యత్రోత్తమా హయాః' ఇత్యా
గమాదితి భావః. ఉచైచరుచుతః అశ్వః జలనిధేస్సముద్రాత్ జాతవివజాతమాత్రః సద్యో
జాతఇత్యర్థః. అన్యథోక్తసాధర్మ్యసంభవాదితి భావః. 'మూత్రంకాశ్చేన్నైవైవపధారణ'
ఇత్యమరః. ఉచైచరుచుతం శ్రవణే కీర్తిః ఉన్నతేశ్రవణే కర్ణా వాయస్యం ఉచైచశ్శ్రీవాః
శక్రాశ్వ ఇవ రేజే, ఉపమాలంకారః.

ఆశ్రావి భూమిపతిభిః ఊహవీతనిద్రై
రశ్వైశ్చ పురో హరితకం ముదమాదధానః,
గ్రీవాగ్రలోలకలింకిణికానినాద
మిత్రం దధద్దశనబుద్ధురశేబ్దమశ్వః.

58

ఆశ్రావీతి. పురోఽగ్రే హరితకం హరికత్పణమశ్వై అతవివ గ్రీవాగ్రేలోలాః
కలాశ్చయఃకింకిణికాః క్షుద్రఘంటికాః తాసాంనినాదేన మిత్రం దశనానాం బుద్ధుర
శేబ్దం బుద్ధురధ్వనిం దధత్ అతవివ ముదం ఆదధానః ఉత్పాదయన్ అశ్వః జాతావేక
వచనం. ఊహవీతనిద్రైః 'అబ్బనిద్రోల్బభుగ్వాగ్రీమితభావ్యనమాయక' ఇతి భాగ్య
లక్షణాదితి భావః. భూమిపతిభిః ఆశ్రావి శ్రుతః అశ్వస్యశబ్దోక్తానీత్యర్థః. వినా
శ్శ్రావీయంత ఇత్యాదివచ్ఛబ్దార్థః శబ్దమావదర్శయేత్ స్వభావోక్తిః.

ఉత్థాయ దర్శచలితేన సహౌవ రజ్జ్వ
 కీలం ప్రయత్నపరమానవదుర్గ్రహేణ,
 ఆకుల్యకారి కటక స్తురగేణ తూర్ణ
 మశ్వేతి విదుత మనుద్రవతాన్యమశ్వమ్.

59

ఉత్థాయేతి. దర్శచలితేన ఉల్లిలితేన అతపివరజ్జ్వపాశేనసహౌవకీలంశంకుం,
 'శంకాపసిద్ధయోః కీల'ఇత్యమరః. ఉత్థాయఉత్పాట్యతూర్ణం విదుతంధానంతం అన్య
 మశ్వం అశ్వేత్యనుద్రవతానవదనేతి స్థాంత్యానుధానతా ప్రయత్నపరః గ్రహీతుం
 ప్రయతమామైరసి మానవైర్న సమ్యేద్దర్గ్రహేణతురగేణ కటకశ్చివరం ఆకుల్యకాఃఆకులీ
 కృతః ఆకులకబ్ధాదభూతతద్భావే చిద్విః. అన్యచ్ఛావిలీకానః కరోతేః కర్తణిలుజిబిహోలు
 గితి తశ్చస్యలక్.

అవ్యాకులం ప్రకృతముత్తరధేయకర్త
 ధారాః ప్రసాధయితుమవ్యతికీర్ణరూపాః,
 సిద్ధం ముఖేన వసువీధిషు కశ్చిదశ్వం
 వల్లావిభాగకుశలో గమయాంబభూవ.

60

అవ్యాకులమితి. వల్లాముఖరజ్జుః సా చోత్తిప్రాదిభేదేన చతుర్దశవిధా తదుక్తం
 నాయలీలావత్యాం 'ఉత్తిప్రాశిలికాకఫో'క్షరవతీమందావత్రేహాయసీ విక్షిప్తైకకర్తార్థకంధ
 రసమోల్కిర్ణా విభక్తాకథా, ఆత్మ్యుతి ప్రకలోద్భుతే ఖలుతథావ్యాగూఢగోకర్ణికే
 వాహానాంకథితాశ్చతుర్దశవిధావల్లాప్రభేదాఅమి'తి తల్లక్షణానితు తత్రైవ ద్రవ్యవ్యాని
 విస్తరభయాన్న లిఖ్యంతే. తస్మాద్విభాగో వివిచ్య ప్రయోగః తత్రకుశలః వల్లావిభాగ
 కుశలః పండితప్రేరణాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. వల్లాగ్రహణస్య రాగాద్యుచలక్షకత్యాత్, యథానా
 భోజరాజః—వాహానాం ప్రతివాహానాం పండితం ప్రేరణంవిదుః, రాగవల్లాకకాపార్శ్వ
 ప్రతోదరవభేదక'ఇతి కశ్చిత్కశ్చనవాహకః అవ్యాకులమవ్యగ్రం అశ్రవమితియావత్
 ప్రకర్షణకృతం ప్రకృతం సజ్జకమిత్యర్థః. ముఖేముఖకర్తణి సిద్ధంసిద్ధిమంతం అశ్వంపతు
 హ్లాశ్చే గతివిశేషముఖసంస్థానవిశేషాదివిశేషణవిశిష్టం అశ్వమిత్యర్థః. తదుక్తం రేవం
 తో'త్తరే—'స్వ్వక్వాద్రోష్ణసికధేనలవాభిరానుం పూర్తార్వాద్యుపదమున్నతకంధ
 రాగ్రమ్, సిహ్వీవహంబితముఖం నవలూహసామ్యుకుశ్వం చతుష్కసమయే ముఖసిద్ధ
 మానూరి'తి.ఉత్తరధేయకర్తయ్యుద్ధాద్యుత్తరకాలే భేయం విభేయంప్రయోజ్యం యత్కర్త
 క్రియా తద్రూపా ఇత్యర్థః. అవ్యతికీర్ణరూపాః అనంకిర్ణరూపాః ధారాః గతిభేదాః
 'అత్వానాంతు గతిర్ధారావిభిన్నా సా చ సంచధా, ఆస్మంపితం ధారితకం రేచితంవర్గితం
 పుకమ్, గతయోమూః పంచధారా'ఇత్యమరః. అశ్వకాస్త్రీతు సంక్షాంతరేహో'త్తాః 'గతిః

(పులా) ప్లుతాచతుష్కూచ తద్వన్తధ్యజవావరా, పూర్ణవేగాతథాచాన్యాపంచధారాః
 ప్రక్షీర్తితాః, ఏకైకాత్రివిధాధారా మాయుశిక్షావిధౌ మతాః, లఘ్వీషుద్ధ్యాతథా దీర్ఘా
 జ్ఞాత్యైతామౌచయత్క్రమాదితి తథాచపంచదశవిధాభవంతితాః పంచదశవిధధారాః
 ప్రసాధయతుం పరిచేతుం, నవమ విధిషు సంచారస్థానేషు గమయాంబభూవ విభయో
 నామాశ్వానాం ధారాదార్ధ్యార్థాః పరిమితాః ప్రచారదేశాః తాశ్చలిస్త్రైశ్చేకే నవే
 త్యన్యే తత్రోత్తరపక్షమౌక్తిక్య కవినానవస్వీకృతం—‘యథాహభోజరాజోవిధ్యస్తీప్రా
 థధారాణాం లఘ్వీషుస్థోత్తమాః క్రమాత్, తాసాంస్యాద్ధనుషాంమానమశీతిర్నవతి
 శ్శతమ్ శ్రేష్ఠమస్థోత్తమానాంతు వాజీకాం విభీకా స్సన్వితాః, నవాన్యాఃకథితావిధ్యో
 దుష్టానాం క్రమజక్రమే. ఆన్యేషామపి నర్వత్ర గతి దార్ధ్యార్థ్యమిరితాః, నమోన్న తాసా
 విషమాంబుక్షీర్ణాశుద్ధానతాగ్రాశ్చూపీరుదాధ్యా, స్థాణుప్రక్షీర్ణోపలసంప్రక్షీర్ణాపార్యో
 న్నుతోక్తానవభేతి విధ్యః. ‘సర్వవిధిషు యో వాజీ దృఢశిక్షానమన్వితః, లేనరాజారణేనీత్యం
 మృగయాయాం ముదంప్రజేపితి ఆన్యేతూర (సాశ్వా) ల్యాదయో గతివిశేషవిధయ
 ఇత్యాహః—‘ఉరశ్చాలీశిరశ్చాలీ పృథులో మధ్యమానకః, అరీఢశ్శోభనైరంగైః ప్రత్యా
 లిఢస్తథావరః, ఉపభేనవక్షత్తంచ పాదచాలీచనర్వగః, నిర్దిష్టా విభయస్త్యేతా’ ఇతి.

ముక్తాస్తృణాని పరితః కటకం చరంత

స్తుట్పద్విత్తానతనికావ్యతిషంగభాజః,

సస్రు స్సరోషపరిచారకవార్యమాణా

దామాంచనస్థలితలోలపదం తురంగాః.

61

ముక్తాఇతి. ముక్తావివారార్థముత్పష్టాః అతవివ, కటకం శిలిరం పరితః ‘అభిరః
 పరిత’ ఇత్యాది నా ద్వితియా. తృణానిచరంతోభక్షయంతః స్తుట్పద్వీతి ధిదురాను వితా
 నతనికానుపటమంటపరజ్జుషు, వ్యతిషంగం సంగం భజంతితితథోక్తాః అతవివ, సరోష్టైః
 పరిచారకైః కింకరైః వార్యమాణా అపసార్యమాణాః తురంగాః దామాంచ (లా) నాని
 పాదపాళాః ‘దామాంచ (ల) నం పాదపాళ’ ఇతివైజయంతీ, దూమ్యవరత్రాబంధనశంకవ
 ఇతికేచిత్లేషు ప్లలితేన ప్లలనేన లాలాని పదాని యస్మిన్ కర్తవ్య తద్యథాతథా
 సస్రుః అపసస్రుః.

ఉత్తీర్ణభారలఘునా వ్యలఘూలపాఘ

సౌహిత్యనిస్సహతరేణ తరోరధస్తాత్,

రోమంథమంథరచలద్ధురుసాన్న మాసాం

చక్రే నిమిలదలనేక్షణమాక్షణేణ.

62

ఉ త్తీర్ణతి. ఉ త్తీర్ణ భారమవశోఽతావవనం అతవీవ లఘు తేన తథోక్తేన, తథాప్య
లఘునా ఉలపానాం బల్బజత్పదానాం ఓ ఘోర యత్సోహిత్యంపూ ర్తిః, 'పర్యాప్తమువ
నంబునం పూ ర్తిస్సోహిత్యముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, తేన నిస్సహకరేణ అత్యంతదుస్స
హేనబాహ్యభారావతారేఽపి అంతరతిభోజనాద్ధుమాభవలేత్యర్థః. సహేన్ని ష్పూర్వాత్ప
చాద్యజంతా త్తరప్రత్యయః. 'ఉలపాబల్బకాః స్రాక్తా' ఇతివై జయంతీ. ఔక్షకేణ ఉక్త్యాం
సమూహేన 'గోత్రోక్షేత్యా' దినా పృథ్విత్యయః. తరోరధస్తాత్తరుకలే రోమంధః
వహూనాం చర్మితచర్మణం తేన మంథరూమదా చలంత్యః గుర్వ్యః సాస్నాః గళకంబళాః
యస్మిన్ కర్తృణితద్యభాతథా. 'సాస్నాకుగళకమ్బళ' ఇత్యమరః. కించ నిమిలంతిసుఖా
స్తుపశిభవంతి, అలసానిచ ఈక్షణాని యస్మిన్ కర్తృణి తద్యభాతథా ఆసాంచక్రే ఆసితం
అసఉపవేళనేభావేలిట్ దయాయానశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః కృష్ణాసుప్రయుజ్య లేలిటితి
కృణోసుప్రయోగః. ఇతః ప్రభృత్యాచతుష్టయాత్వభావోక్తిరిలంకారః.

మృత్విండశేఖరితకోటిభిరర్థచంద్రం

శృంగైశ్చిభాగ్రగతలక్ష్మ మలం హసద్భిః,

ఉచ్ఛృంగితాన్యవృషభాస్సరితాం నదంతో

రోధాంసి ధీరమవచస్కరిరే మహాక్షాః.

63

మృత్విండేతి. మృత్విండైః పరక్రీడాం గ్న మృత్తందైః శేఖరితాః సంజాతశేఖరాః
కోటయోగ్రాణి యేషాంత్రైః అతవీవశిభాగ్రగతముభయకోట్యంతరగతం లక్ష్మైవమలం
యన్యసః వివంభూతం చేత్రమర్థచంద్రం హసద్భిర్యతిశయోక్తిభేదఇత్యుక్తం. అభూతోప
మేతి మతాంతరం శృంగైర్విమలైః ఉచ్ఛృంగితాః ఉత్పాటితశృంగాః కృతాః అన్య
వృషభాః ప్రతివృషభాయైవైః అతవీవ ధీరం గంభీరం నదంతో గర్జంతః మహాంతః ఉక్షాణో
మహాక్షాః అచతురేత్యాదినిపాతనాత్పాద్యః. సరితాం రోధాంసి అవచస్కరిరే అతి
లిఖుః హర్షాదుపహిత్యర్థః. అపపూర్వాత్ప్రీతరేః కర్తృలిఖీకరలేర్హర్ష జీవికామలాయ
కరణేన్ద్వితీ పక్తమ్యమిత్యాత్మనేపదం ఋచ్ఛత్యవ్రాతామితిసూత్రే అచాచ్యుతుష్పాచ్ఛపవీష్వా
లేఖన ఇతినుదాగమః.

మేదస్వినస్సరభసోపగతానభీకాకా

భజ్త్వా పరా ననడుహో ముహూరాహవేన,

ఊర్జస్వలేన సురభీరను నిస్సపత్నం

జగ్దే జయోద్ధరవిశాలవిషాణ ముక్తా.

64

మేదస్వినఇతి. ఊర్జః బలమస్మాస్తీత్యుర్జస్వలః తేన బలినా బోధ్యత్సాత్మమిస్తే
త్యాదినానిపాతః ఉత్క్లవృషభేణ మేదస్వినో మాంసలాః అస్మాయామేదాస్త్రబోవినిరి
విని. అతఏవ సరభసం సత్వరం ఉపగతాః అభికామయంతఇత్యభికాః కాముకాః,
'కన్రుః కామయితాభిక' ఇత్యమరః. అనుకాభికాభికః కమితేలినిపాతః వరాః అనదుహో
బలివర్ధాః ముహుః ఆహవేనయుజ్ఞేన భక్త్యా నిర్జిత్య జయేన ఉద్ధరే నిర్భరే 'ముహు
రిత్యాదినా' సమాసాంతః వికాలేప విషణ్ణే యస్మిన్ కర్తవ్యతద్యథా తథా నిస్సచత్సమ
ప్రతిపక్షం సురభిరను గవాం పృవతః కర్తవ్యవచసేయయుక్తేద్వితీయా. జగ్నే గతం.
గమేర్భావే లిట్.

విభ్రాణమాయతిమతీ మవృథా శిరోధిం

ప్రత్యగ్రతా మతిరసా మధికం దధంతి,

లోలోష్ఠ మౌష్ఠ్యకముదగ్రముఖం తరూణా

మభ్రంలిహాని లిలిహే నవపల్లవాని.

65

విభ్రాణమితి. ఆయతిమతీం దైర్ఘ్యవతీం సచవృథాదైర్ఘ్యమిత్యాహ, అవృథేతి
ధామితి అవృథాంఉచ్యతరపల్లవగ్రహణాత్సఫరామిత్యర్థః. శిరోధీయతేఽస్యామితి శిరో
ధిం గ్రీవాం, 'శిరోధిః కందరోత్పత్తి'త్యమరః కర్తవ్యధికరణే చేతి కిప్రత్యయః విభ్రాణం
దధానం ఉదగ్రముఖం పల్లవగ్రహణార్థమార్థోన్వయి బ్రతుండం జౌష్ఠ్యకముష్ఠ్యసముహాః
గోత్రోక్షేత్యాదినా వృక్షాన్విత్యయః, అతిశయితో రస అస్వాదోయస్యా స్తామతిరసాం
ప్రత్యగ్రతాం సూతనతాం దధంతి దధంతి వాసపుంసకస్యేతి వైకల్పికో సుమాగమః
అభ్రంలిహంతీత్యభ్రంలిహాని ఉచ్యతరాణి వహాభ్రే లిహాఇతి భక్ష్ ప్రత్యయః అరుద్దివ్య
దిత్యాదినా ముహాగమః. తరూణాం నవపల్లవాని 'పల్లవోఽస్త్రీ కింబలయమి'త్యమరః.
లోలోష్ఠం యథాతథా హిత్వోష్ఠయోస్సమాసేచేతి పరదూపం అధికం లిలిహే అస్వా
దయాహుః. జఘాసేత్యర్థః. లిహ అస్వాదనే లిట్.

సార్ధం కథంచిదుచిత్రైః పిచుమందప త్రై

రాస్యాంతరాళగతమాప్రుదళం మ్రదీయః,

దాశేరకస్సపది సంవళితం నిసాదై

ర్విప్రం పుతా పతగరాడివ నిర్జగార.

66

సార్ధమితి. ఉచితైరభ్యసైః 'అభ్యస్తేపుదికం నాయమి'తియాదపః. పిచు
మందపత్రైర్నిబదతైః సార్ధం. 'పిచుమందస్తు నింబోధ'త్యమరః. కథంచిత్ప్రమాదాత్
అస్యాంతరాళగతం కాఘాన్తర్లకం మ్రదీయః మృదుతరం ఆప్రుదళం మాతపల్లవం
దాశేరకః ఉష్ఠః పురానిసాదైపుంసళితం ఘ్నేచ్ఛేచ్ఛుంపుతం కథంచిద్విమిశ్రమిత్యర్థః.

విప్రంవతగరాధ్యక్షానివ నవది నిర్జగర ఉద్ధిర్జనాక్ పురాణిల మతశ్చిత్కారణాత్ ఘోష
భక్షణేనైస్సహంతః ప్రవిశ్య గళందహంతం విప్రంగబదఉజ్జగారేతిపారాణికికథాత్రాను
సంభేదా.

స్పష్టం బహిఃస్థితవలేపి నివేదయంత

శ్చేష్టావిశేషమనుజీవిజనాయ రాజ్ఞామ్,

వైతాళికా స్ఫుటపద ప్రకటార్థ ముచ్చై

రోగ్భిగావళిః కలగిరోఽససరేషు పేతుః.

67

స్పష్టమితి. బహిఃస్థితవలేపి అనుజీవిజనాయ రాజానామరకాంక్షిణఇతిభావః. రాజ్ఞాం
చేష్టావిశేషం తత్తత్కాలాచికచక్రవిశేషం స్పష్టం నివేదయంతః తద్వ్యంజకప్రబంధ
పాత్రైరితి భావః. కలగిరో మధురవాచః వైతాళికాః మంగళపాతకాః అవసరేషు తత్త
ద్వ్యేభాను మ్మదైః ప్రసిద్ధైః పదైః ప్రకటః ప్రకాశః అర్థోఽభిధేయం యస్మిక్ కర్తవీ
తద్యథాతథా ఉచ్చైస్తారం భోగావళిః ప్రబంధవిశేషాక్ పేతుః పతంతిస్త అతఏకహ
ల్పధ్యేనాదేకాదేర్దిటిత్యేత్వాభ్యాసహాపా.

ఉన్న మ్రతా మ్రపటమండపమండితం త

దానీలనాగకులసంకులమాబభాసే,

సంధ్యాంశుభిన్న ఘనకర్పరితాంతరిక్ష

లక్ష్మీవిడంబి శిబిరం శివకీర్తనస్య.

68

ఉన్నమ్రేతి. ఉన్నమ్రైరున్నతైః తామ్రైర్ధాతురక్తైః పటమండపైః దూత్యైః మండి
తం ఆనమంతాత్ నీలైః నాగకులైః గజసంమైస్సంకులం అతఏవ సంధ్యాంశుభిన్నైః
సంధ్యారాగసంభిన్నైః ఘనైర్కేమైః కర్పూతస్య అంతరిక్షస్య రక్షీం విడంబయత్సను
కరోతీతి తథోక్తం శివకీర్తనస్య మంగళకీర్తనస్య శ్రీకృష్ణస్య తద్భిదిరంకటకం అబ
భాసే మనోహరమభూదిత్యర్థః. ఉపమాంకారః.

ధరసోద్యద్ధర్తాఽసి త్వమితి నను సర్వత్ర జగతి

ప్రతీతస్త త్కిం మా మతిభర మధః ప్రాపిమయిషుః,

ఉపాలభ్యోవోచ్చైర్దిరిపతి రితి శ్రీపతి మసా

బలాక్రాంతః క్రీడద్విరదమథితోర్విరుహరవైః.

69

ఇతి శ్రీ మాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఘనే

ప ఖ్వా మః స ర్గః.

ధరస్యేతి. బలై నై నైత్యైః ఆక్రాంతః అసౌ గిరిః తైః రైవతకః శ్రీ డద్భిర్విహః
 మాజైః ద్విరదైః మథితానాం భగ్నానాం ఉర్విరుహాణాం వృక్షాణాం రనైశ్శబ్దైః
 నిమిత్తైః శ్రీ వతిం హరిం నను అంగత్వం ధరస్య పర్వతస్య ఉద్ధారకః అసి
 ఇతి సర్వత్ర జగతి ప్రతీతః ప్రసిద్ధః గోవర్ధనోద్ధరణాదితి భావః. తత్ తస్మిన్ కిమ
 ర్థం అతిభర మతిభారవంతం మాం అభః ప్రాపిషయిషుః ప్రాపయితుమిచ్ఛురసి ప్రాపయ
 తేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ఇత్యుపైః ఉపాలభ్యేన ఆత్మక్షదివేత్సు త్రేతా ఉపా
 జ్ఞాన్వర్వాణ్ణభేద్దుః వికాచఉపదేశేనుదాత్తాఽపి త్రివిధః యష స్తథోర్థోధ ఇతిత
 తారస్య ధకారః ధిచేతిసలూపః శిఖరిణీపృత్తమేతత్ 'రనైరుదై'శ్చిన్నాయమనసభ
 లాగ శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణ పారావారపారీణ మహోపాధ్యాయ శోలాచల
 మల్లినాథమారివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం
 సర్వంకషాఖ్యాయాం షష్ఠమః సర్గః.

షష్ఠః సర్గః.

అథ ఋతువర్ణనం ప్రస్తావి.—

అథ రిరంసుమముం యుగపద్ధిరౌ
కృతయథాస్వతరుప్రసవశ్రియా,
ఋతుగణేన నిషేవితమూదధే
భువి పదం విపదంతకృతం సతామ్.

1

అథేతి. అథ సేనానివేశానంతరం గిరౌ చైవతకే రిరంసుం రంతుమిచ్ఛం రమే
స్సన్నంతాదుప్రత్యయః. విలేన ఋతుగణప్రవృత్తేః ప్రభుచిత్తవృత్తిజ్ఞానపూర్వకత్వ
ముత్తం. సతాం సాధూనాం విపదంతకృతం విపదామస్తం కరోతీతి విపదంతకృత్
క్విపితుగాగమః. తం విపదంతకృతం సేవ్యమితి భావః అముం హరిం నిషేవితం స్వతరుః
స్వస్వనియతవృత్తౌ అనతిక్రమ్య యథాస్వతరు యథార్థేఽవ్యయాభావః. యథా
స్వతరు స్థితౌ ప్రసవశ్రిః పుష్పఫలసంపత్తిః యథాస్వతరుప్రసవశ్రిః 'ప్రసవస్తు ఫలేపుష్ప'
ఇత్యనురూపః. కాకపాథివాదిభిః ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః. సా కృతా యేన లేన కృతయథాస్వతరుప్రసవ
శ్రియా యథాస్వతరుకృతప్రసవశ్రియేత్వర్థః. ఋతుగణేనయుగపత్ కృతం ఆదధే
నిహితం యుగపద్ధతుగణః ప్రామరభూదిత్యర్థః. న హ్యవసరం సేవకాః క్షిపంతీతిభావః.
అత్రసర్గే. సర్వత్ర యమకం శబ్దాలంకారః. తల్లక్షణంతూత్తం చతుర్థసర్గే. అథాలంకా
రస్తు యథాసంభవమూహ్యః. అస్మిన్ సర్గే ద్రుతవిలమ్బితవృత్తం. 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ
నభాభరావీతి లక్షణాత్'.

అథ లోకే వేదే చ ప్రాశమ్యవ్యవహారాద్వసంతమాదౌ వర్ణయతి.—

నవవలాశవలాశవనం పుర
స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజమ్,
మృదులతాంతలతాంతమలోకయ
త్ప సురభిం సురభిం సుమనోభరైః.

2

నవేతి. న హరిః పురోగ్రీప్రళమం వా నవవలాశాని మాతనవత్రాణి వలాశవనా
నికింతుకవనాని యస్మిన్ తంనవవలాశవలాశవనం బహుప్రీహిపూర్వపదో బహుప్రీహి.
'వలాశః కింతుకే వత్రైవలాశమి' తివిశ్వః స్ఫుటాని విశవాని పరాగైః రజాభిః పరాగ
తానివ్యాప్తాని పంకజానియస్మిన్ తం స్ఫుటపరాగపరాగతపంకజం మృదులాః కింవలాశ
మాఘవ్యా—12

అతనివశాంతాః అతవసమయే కిందిత్ ఘ్నానాఃలతాంతాః కల్పనాఃయస్మిన్ తం మృదుల
తాంతలతాంతం నునోభరైఃపుష్పసమృద్ధిభిఃసరభింసుగంధిం సురభింవనంతం అలాశ
యత్ అవశ్యత్. 'సురభిశ్చంపకే న్వర్జే శాతీఫలవనంతయోః, సుగంధాచ మనోజ్ఞేన
జేవధేనాచనాచ్యవ ది'తివిశ్వః. ఇహప్రతిపాదం ప్రథమాక్షరద్వయాత్పరతోఽక్షర
త్రయావృత్తిరూప యమక ప్రకరూచ్చతుర్థపాదేఽపి తదేవయమకం వీకస్తాదప్య పరమితి
సజాతీయసంస్పర్షిః.

విలులితాలకసంహతిరామృశక్

మృగదృశాం శ్రమవారి లలాటజమ్,

తనుతరంగతతీ స్ఫరసాం దళ

త్కువలయం వలయన్తరుదావవౌ.

3

విలులితేతి. విలులితావిధూతా అలకసంహతిః చిహ్వరీకరః యేనసః మృగదృశాం
లలాటంశ్రమవారిస్వేదం ఆమృశక్ పరిమృజక్ మందఇతిభావః. సరసాంకా
సారాణాం తనుతరంగతతీః దళంతి వికసంతి కువలయానియస్మిన్ కర్తృజితదృశా తథా
వలయక్ చాలయక్ శితలఇతిభావః. మయత్ వనంతవాయుః అవవౌ అనాలిన్త.

తులయతి స్త విలోచనతారకాః

కురవక స్తబకవృతిమంగిణి,

గుణవదాశ్రయలబ్ధగుణోదయే

మలినిమాలిని మాధవయోషితామ్.

4

తులయతీతి. కురవక స్తబకే వృతిమంగిణి లగ్నే అతనివ గుణవతః కుక్ష గుణాఢ్యస్య
కురవక స్తబకస్య ఆశ్రయేణ లబ్ధః గుణోదయో నిజసీలగుణోత్కర్షోదయేన తస్మిన్ ధవళేసీల
స్ఫురణాదితి భావః. అశినిభృంగే మలిసస్యభావోమలినిమా, మాధవయోషితాం వారివ
ధూనాం విలోచనానాం తారకాః కనీనికాః. 'తారకాక్ష్యకనీనికే' త్రమరః. తులయ
తిన్త సమీచకార తద్వష్టభావిత్వర్థః. తులాశబ్దాత్పద్యకపర్యాయాత్తత్కరోతీతి
జ్యోతాత్ లబ్ త్స ఇతిభూలే లబ్ ఉపసూలంకారః.

స్ఫుటమివోజ్జ్వలకాంచన కాంలిభి

ద్యుతమశోకమశోభత చంపకైః,

విరహితాం హృదయస్య భిదాభృతః

కపిశితం పిశితం మదనాగ్నినా.

5

స్ఫుటమితి. ఉజ్జ్వలకాంచనకాంతిభిః కుక్షసువర్ణప్రతైః చంపకైః యుతం చంపక
సూనమధ్యగతమిత్యర్థః. స్ఫుటంవికచంఅశోకంఅశోకపుష్పంభిదాభేదః సిద్ధి దాదిభ్యోక్,

తాం విభక్తియత్తస్య విరహిణాం హృదయస్య హృదయపిండస్య సంబంధి మదనాగ్నినా
కషితం కషికృతం విశితం మాంసమివ అశోభతేక్యత్యేషా.

స్తరహుతాశనముర్దురచూర్ణతాం
దధురివాప్రవణస్య రజఃకణాః,
నిపతితాః పరితః పథికప్రజా
నుపరి తే పరితేపురతో భృశమ్.

6

స్తరేతి. ఆప్రవణస్య చూకవనస్య. 'అప్రహృతో' రసాలోఽసావి' త్యమరః.
ప్రనిరంతశ్శరేత్యాదినావనకారస్యణత్వం. రజఃకణాః పరాగచూర్ణాః స్తరహు
తాశనః కామాగ్నిః సవివ ముర్దురః తుషాగ్నిః 'ముర్దురస్తుతుషానల' ఇతి వై జయంతి.
తస్యచూర్ణతాం. దధురివేక్యత్యేషా. అతో ముర్దురచూర్ణత్వాదేవ పరితః ఉపరి
నిపతితాః తే రజః కణాః చంధానం గచ్ఛంతితి పథికాః 'పథనిష్ఠస్మి' తిష్ఠన్విత్యయః.
తేషాం ప్రజాకా భృశం పరితేపుః పరితావయామానుః. అతో ముర్దురచూర్ణత్వోఽప్రే
క్షణమితి భావః.

రతిపతిప్రహితేవ కృతక్రథః
ప్రియతమేషు వధూరసునాయికా,
వకుళపుష్పరసాసవవేళల
ధ్వనిరగాన్నిరగా వృధుపావళిః.

7

రతిపతితి. ప్రియతమేషు విషయకృతక్రథః కృతరువః 'ప్రతిహారుక్కు'భా
ప్రియామి' త్యమరః. వధూః అనునాయికాపవిత్రస్త్రీరనునేష్యంతి అనునేతుం శిలా
అనునయననమథేత్కర్థః. 'కుముజ్జ్వలా క్రియాయాం క్రియాధాయామి'తి భవిష్యద్ధే
జుల్బుత్యయః. 'అశేనోర్భవిష్యదాధమర్క్యయో'తి వస్త్రీప్రతిషేధాద్వధూరితిద్వితియా
రతిపతినా కామేన ప్రహితా ప్రేషితేన తద్వాణీశ్రవణానంతరమేవ తాసాం శోభ
త్యాగదర్శనాదియము త్యేషా. వకుళపుష్పగాం రసో ముగరందః సవివాసవః లేనతత్వా
నేన వేళలధ్వనిః మధురస్వనా మధుపావళిః కర్త్రి నగచ్ఛతీత్యగః తస్మాత్ అగాత్
పుష్కాత్ నిరగాత్ నిర్గతా ఇహో గాలుజీతి గాదేశః.

ప్రియసఖిసదృశం ప్రతిబోధితాః
కిమపి కామ్యగిరాపరపుష్టయా,
ప్రియతమాయ వపు ర్దురుమత్సర
చ్ఛిదురయాయురయోచితమంగనాః,

8

ప్రియసఖి. గురోర్నహతః కుత్సరస్య ద్వేషస్య చిదురయా ఛేత్స్యా) నిది భిది
చ్చిదేః కురవ్. కామ్యుగిరాగ్రహ్యవాచా పరభ్రష్టయా శోకిలయా ప్రియసఖ్యా నవృకం
యథాతథా. కిమపి పత్రైః దుర్బోధం రహస్యం హితం ప్రతిబోధితాః ఉపదిప్తాః అంగనాః
ప్రియతమాయ అయోచితమప్రాధికతమేవ పపుర్నిజాంగం అదుః అర్పయామానుః తదా
తేష్టజ్. 'గాలిప్తే' త్యాదివా సిన్హో లుక్. శోకిలకూడితశ్రవణానంతరమేవ అంగార్పణా
దౌక్ష్మ్యకృమేతుకాద్యసంతరన్తాయేన తయా కింపి బోధితా ఇత్యుల్లేఖా.

మధుకరైరపవాదకరైరివ

స్తృతిభువః పథికా హరిణా ఇవ,

కలతయా వచసః పరివాదినీ

స్వరజితా రజితా వశమాయయుః.

9

మధుకరైరితి. మధుకరైః కర్తృభిః అపవాదం మృగవంచనార్థం ఘటాదిమర్శిత
వాద్యం కుర్వంతీత్యపవాదకరాః వ్యాధాః తైరివ పథికాః హరిణా ఇవ పరివాదినీ
స్వరజితాపిగావిశేషధ్వనిజయిన్యా. 'సప్తభిః పరివాదినీ' త్యమరః. జేః క్విసితుక్. వచసః
గీతస్య కలతయా మధుశ్రేణి కరణేన రజితాః రంజితాః అకృష్టాస్సంత ఇత్యర్థః.
రంజేర్వ్యంతాత్కర్తృజీక్తః. రంజేర్జ్వామృగరమణ ఇత్యుపధానకారలూపః. ఇహోపమాన
మృగసాదృశ్యాదపచారికం మృగత్వం ఉపమేయేషు పథికేష్వప్యస్తీత్యవిరోధః
స్తృతిభువః స్వరస్య మృగపాతచింతావిషయత్వాన్మృగగ్రహణగర్తజేత్యు చ వశం
అయయుః యథావ్యాధగానానక్త్యా గర్తేమృగాః పతంతితదన్వధుకర యుంకారాకృష్టాః
పాంథాః స్వరపారవశ్యం భేజరిత్యర్థః. అనేకేపేయముపమా.

సమభిసృత్య రసాదవలంబితః

ప్రమదయా కుసుమాపచిచీషయా,

అవినమన్న రరాజ వృథోచ్చై

రన్వతయా నృతయా ససపాదపః.

10

సమభిసృత్యేతి. ప్రమదయా కర్త్ర్యా కుసుమానాం అపచిచీషయా అపచేతుం
ఛేత్సుమిచ్ఛయా రిరంసయేతి చధ్వనిః. అనోశేషస్సంతాదప్రత్యయాదితి స్త్రీయా
మకారప్రత్యయః 'విభాషాచేరి'తి వికృంకుత్వాభావః. రసాద్రాగాత్ సమభి
సృత్య సమాగత్య అవలంబితః హస్తేన గృహీతః తథావ్యవహరే వశమగచ్ఛక్ అత
వివ వృథోచ్చైః వ్యర్థమున్నతః పనపాదపః స కుసాగరికఇతిభావః. సములేత్యన్వతా
అనన్త్యా తయాఅన్వతయానుర్భాసోన్వతా తయా పుంస్తేన సరరాజ. 'మ్యుఃపుమాంసః

పంచజనాః పురుషాః పూరుషా నరౌ ఇత్యమరః. యః కాంతాకరగృహీతోఽసి నద్రవతి
సనపుంసకవివ తాకిత్యు పుంస్త్యవ్యవదేశో మిత్రైవేతి భావః.

అథకల్పిత్వయంగ్రహణ్మనుషార్థం ప్రియామళిపాతవ్యాజేన భీషయన్ త్రిభిరాహ—

ఇదమపాస్య విరాగి పరాగిణీ

రళికదంబకమంబురుహం తపీః,

స్తనభరేణ జిత స్తబకానమ

న్నవలలే వలలేఽభిముఖం పవ.

ఇదమితి. స్తనభరేణ సాధనేన చితాస్తబకాభ్యాం అనమంతీ నవలతాయయా సా
తథోక్తా తస్యాస్పంబుద్ధిః హేజిత స్తబకానమన్నవలలే స్తబకానమన్నవలతో పమఇత్యర్థః.
అతఏవ ఇదంవిరాగి విరక్తిమత్ ఆళిపదంబకంపరాగిణీః పరాగవతీరితి విరక్తిహేతుత్వే
అంబురుహం తపీః అపాస్య తప అభిముఖం వలలే చలతి విశిష్టలతాభ్రమానితి భావః.
తథాచ బ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే.

అథాశేస్తదభిముఖాగమనే కారణమాహ.—

సురభిణి శ్వసితే దధత స్తృషం

నవసుధామధురే చ తవాధరే,

అలమలేరివ గంధరసావమూ

మమన సౌ మనసౌ మనసౌ ముదే.

12

సురభిణితి. తవ సురభిణిశ్వసితేవిశ్వాసమాదులే నవసుధావన్నధురే అథరేచ
తృషంత్పక్షం దధతః దధానస్య అశేర్భ్రమరస్య మమేవ అమూ ఉపలభ్యమానౌ నమ
నసౌం పుష్పాణాం సంబంధినౌ సౌమనసౌ గంధరసౌ సౌరభ్యమాధుర్యే మనసోఽంతః
కరణస్య ముదే. నాలం నపర్యాప్తౌ అతస్తద్వాస్యరసగంధలాభాదాగచ్ఛతీత్యర్థః. నమ
స్పృశీత్యాదిన్మా చక్షుః. అత్రకాంతాకరగృహీత్యయంగ్రహణ్మనుషార్థివః ప్రియస్య
తద్యయహేతోః అశేరేవాగమనహేతుత్వేన అత్తదృష్టాంతేన ముఖసౌరభ రసలా
భభరసౌమనసగంధరసవై రాగ్యయోర్వైర్యకుమాచిత్యాద్యమకామసారేణ విప్రకృష్టే
నాసి మమకర్జ్మణైవ ఇవశబ్దస్యాన్వయః. వలలేఽభిముఖం తపఅభిభయాదివసస్యజ ఇత్యు
పక్రమోపసంహారాభ్యామశేః ప్రకృతత్యేనోపమేయత్వావగమాత్. అన్యథా మధ్యే
మమాలేరివేత్యేతద్వైపరీత్యే తద్విరోధాత్. ఇత్యలమహీచలనాధ్వమార్గజేన. ఆత్రోప
మానుప్రాసయమకానాం తావద్విజాతీయానాం సంసృష్టిః. స్పృష్టైవతథా యమకానాంచ

త్రయాణాం చక్షుర్థహదాదావేకస్తాదక్షరాద్వాభ్యాం త్రిభ్యశ్చ పరతోఽక్షరత్రయా
వృత్తిలక్షణానాం స్థితిత్యాకృతాంతీయసంసృష్టి శ్లేషే.

ఇతి గదంతమనంతరమంగనా

భుజయుగోన్నమనోచ్చతరస్తనీ,

ప్రణయినం రభసా దుదరశ్రియా

వలిభయాళిభయాదివ సస్వజే.

13

ఇతి. ఇతి ఇథం గదంతం ప్రణయినం అనంతరం భుజయుగస్య ఉన్నచనేన ఉచ్చతరావక్యున్నతో స్తనా యస్యాస్యా స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపభాదితివే. వలిభయావళయః విద్యం లేయస్యాస్తయావళిమత్యా 'కుందివళివలేర్భుజో' లిభ ప్రత్యయః. ఉదరశ్రియామధ్యశోభయా ఉపలక్ష్మితా అంగనా అలిభయాదివ రభసాత్ 'సస్వజే' అలి లింగ వస్తుతో రాగాదేవేతిభావః. 'వ్వంజః' విష్వంజే, ఇతిభావోః కర్తరితి. నాయ కామధ్యా 'లక్ష్మామస్తభమధ్యస్థామధ్యేయం నాయకా మతా.'

వదనసారభలోభపరిభ్రమ

ద్భ్రమరసంభ్రమసంభృతశోభయా,

చలితయా విదధే కలమేఖలా

కలకలోలకలోలదృశాన్యయా.

14

వదనేతి. వదనస్యముఖస్య సారభే గంధలోభేన పరిభ్రమతా భ్రమరేణ హేతునా యస్సంభ్రమః లేన సంభృతశోభయా సంపాదితశ్రియా చలితయా అలిభయా తృప్తితయా అతనివ అలకైరలకపాతైః లోలదృశా చంచలాక్ష్య, అన్యయాస్త్యం తరేణ కలః మేఖలాయాః కలకలః కోలాహలః విదధే నిపాతః అలిభయాదపసరంత్యాః కాంక్షిగుణధ్వనిరజసీత్యర్థః. విలేన చకితత్వముక్తం చకితం భయసంభ్రమః. అత్రాను ప్రాసయకయోస్సజాతీయశబ్దాలంకారయోస్సంసృష్టిః సృష్టేవ తావత్. తథా యమకయోశ్చిద్యయోశ్చకుర్థపదాదావే కస్తాచక్షరాత్ ద్వాభ్యాంచపరతోక్షరత్రయా వృత్తి లక్షణయోః స్థితత్వాభ్యుజాతీయయోస్సంసృష్టిః.

అజగణా గణశః ప్రియమగ్రతః

ప్రణతమ స్యభిమానితయా న యాః,

సతి మథావభవ స్తదవస్యథా

విధురితా ధురితాః కుకురస్త్రియః.

15

అజగణస్త్రి. యాః కుకురస్త్రియో యాదనాంగనాః గణశో బహుశః 'బహ్వ ల్బాధా' ధృస్కారకాదన్యతరస్యామి' తిశస్త్రిత్యయః. అగ్రతః ప్రణతమస్త్రియః జాతా వేషవచనం స్త్రియానిత్యర్థః అభిమానినీనాం భావోఽభిమానితా తయా 'తస్యతలార్థణవచ నస్యే'తి పుంవచ్ఛావః. నాజగణా నగణయంతిన్ గణేశ్చరాదికాణా చక్ష. 'తాచగణ

ఇత్యభ్యాసస్యపాక్షిక ఈత్వాభావః. తాఃకుమరస్త్రీయః మధావసంతే సలిప్రవర్తమానే,
'మధుశైవ్రే నసంతేచేతి విశ్వః. మదనవ్యధయా, విధురితాః విహ్వలితాస్సత్యః
ధుర్వశే అభవన్ అవర్తంత స్వయమేవ పురః ప్రవృత్తా ఇత్యర్థః.

కుసుమకార్దుకకార్దుకసంహిత
ద్రుతశిలీముఖఖండితవిగ్రహః,
మరణమవ్యపరాః ప్రతిపేదిరే

కిము ముహూర్తముహూర్తభర్తృకాః.

16

కుసుమేతి. గతభర్తృకాః వియోగిన్యః 'నద్యుకశ్చేతి కప్రత్యయః. అపరాః
కాశ్చిదంగనాః కుసుమకార్దుకస్య కామస్య కార్దుకే సంహితైః సంయోజితైః దృతైః
జవనైః శిలీమూలైః శరైః ఖండితవిగ్రహః పాటితశరీరాస్సత్యః మరణమపి ప్రతిపేదిరే
ముహూర్తపునఃపునః ముముహూః ముమూర్షురితి కిము వత్తవ్యమిత్యర్థః.
అథ కస్యాశ్చితోన్వీతిభర్తృకాయాః బంధుజనాశ్చానంత్రిభిర్విశేషకేణాహః.—

దురుదిపా వదనాంబురుహశ్రియ
స్సుతను సత్యమలంకరణాయ తే,
తదపి సంప్రతి సన్నిహితే మథా
వధిగమం ధిగమంగళమశ్రుణుః.

17

దురుదిపేతి. హేనుతను కుభాంగి 'అంబార్థనద్యోర్హస్త' ఇతివ్రాన్యః. దీర్ఘాం
తోత్తరదోబహుశ్రిహిః అన్యథాగుణస్యాత్. దురుదిప రోదనేచ్ఛా అశ్రువిమోచన
మిత్యర్థః. దుదేన్సన్నంతాదప్రత్యయేటాప్. తేతవదనాంబురుహశ్రియః అలంకరణాయ
సత్యం రమ్యాణాం వికృతిరసి శ్రియం తనోతీతి న్యాయాదితిభావః. గమ్యమానశ్రియా
పేక్షయాచతుర్థి. తదపి తథాపి సంప్రతి మధావసంతోత్సవేనన్నిహితేనతి అశ్రుణుః
అమంగళం అధిగమం అవాక్తిం ధిక్ నిందేత్కర్థః. 'ధిష్ణిర్భర్తృననిందయోరి' త్యమరః.
'ధిగువర్యాదిభా త్రిష్వి'తి ద్వితీయా. అతో మారుద ఇత్యర్థః.

త్యజతి కష్ట మసా వచిరా దసూన్
విరహవేదనయేత్యఘృశంకిభిః,

ప్రియతయా గదితా స్త్వయి బాష్పవై
రవితథా వితథా స్సఖి మూగిరః.

18

త్యజతి. అసా బాలా విరహవేదనయా అచిరాత్ అసూన్ ప్రాణాన్ త్యజతి
త్యక్తితి. వర్తమానసామిశ్యే భవిష్యదర్థేలత్. కష్టం బత హేనఖ త్వయివిషయే
ప్రియతయా ఇష్టతయా ఇతి వివరం అఘృశంకిభిరఙ్గోత్పేక్షిభిః 'ప్రేమవశ్యతిభయా

స్వపదేఽపీతి న్యాయాదితి భావః. బాంధవైః గదితాః ఉచ్చరితాః గిరః ఉక్తైః విగతం
తథా తథాత్వం యాసాంతాః. అన్పతాః. 'వితథం త్వస్వతం వచ' ఇత్యమరః. 'బహు
ప్రీతా విశేష్యలింగతా పృషాదరాదిత్వాత్ ప్రాస్తవః తతో నతో సమాసః అవితథా
స్పృత్యాః మావితథాః మాకృత్యాః పృథాలిశోకేన మామృతా ఇత్యర్థః. విపూర్వాత్తనో
తేర్హజీథాన్. తనాదిభ్యస్తథాసోరితి విభాషిణీఽంక్. అనుదాత్తోపదేశీత్వాదినా అను
నాసికలూపః సమాజ్యోగ ఇత్యడాగమప్రసిషేధః. (వ్యాఖ్యానుధాయాంతు అజిలియోగ
విభాగేన సమాసాంతే అవిజాతేయస్యేతి చేత్యాకారం) పే వితథమితి రూపమిత్యుక్తమ్.

న ఖలు దూరగతోఽప్యతివర్తతే

మహామసావితీ బంధుతయోదితైః,

ప్రణయినో నిశమయ్య వధూర్భూషీ

స్వరమృతైరమృతై రివ నిర్వహే.

19

నేతి. కింవ అసాతే ప్రణయీ దూరగతో దూరస్థోఽపి మహం వసంతోత్సవం.
'మహాఉద్ధవఉత్సవ' ఇత్యమరః. నాతివర్తతే నాలిక్రమతి ఖలుఇతిబంధుతయాబంధు
సమూహేన గ్రామజనబంధుభ్యస్తత్. ఉదితైరుక్తైః. వదేశకర్తృణిక్తైః. ఋతైస్సత్వవచనైః.
'సత్వంతస్యమృతంసమృగి' త్యమరః. బహిః ప్రణయినః తస్మై వై వాదాగతస్యప్రియస్య
స్వరం కంఠశబ్దం నిశమయ్య శ్రుత్వా 'కమోదర్యనే' ఇతి దర్శనేమిత్యన్విషేధాచ్ఛ్రివణే
మిత్యాత్ ప్రాస్తవః. 'లగ్నిపిఘ్నుపూర్వాది' త్యయాదేశః. అమృతైస్సృధాభివవధూః
నిర్వహే నిర్వహర వాతేర్ధత్. 'నిర్వాణం నిర్వృతిస్సఖిమి' త్యమరః.

మధురయా మధుబోధితమాధవీ

మధుసమృద్ధిసమేధితమేధయా,

మధుకరాంగనయా ముహురున్వద

భ్వనిభృతా నిభృతాక్షరముజ్జగే.

20

మధురయేతి. మధురయా! మనోహరయా మధునా వసంతేన బోధితాః వికాసి
తాః తాత్కృతామాధవ్యక్ష్ణ పుష్పభర్తః పుష్పితాసూరచర్యతే. తాసాంమాధవీనామతి
ముక్తలతానాం 'అతిముక్తః పుండ్రకస్సృద్ధానంతీమాధవీలతే' త్యమరః. మధుస
మృద్ధ్యా మకరందనంబదా సమేధితమేధయా సంవర్ధితప్రతిభయా అతనివ ఉన్వదయ
తీర్ణున్వదో మదకరః పచాచ్ఛ్చత్ తం ధ్వనిం బిభర్షీతి ఉన్వదధ్వనిభృత్ తయాతద్భృ
తా మధుకరాంగనయా ముహుః నిభృతాక్షరం అపృతాక్షరం లక్షణయా స్థిరనాదం
ఇతథా తథేత్యర్థః. అథవా మృదుశ్శబ్దో వర్ణాత్కవివ వ్యంజకవిశేషాభావాదన్ముట

ఇతి మతమాశ్రిత్యఉత్తం సర్వపథినాః కవయఇతి ఉజ్జగేషుచ్చైర్దీక్షం గాయతేరవివక్షిత
కర్మకాద్యాపే లిట్. 'బంధవైషమ్యురాహిత్యం సమతాపదగుంభనే' ఇతి లక్షణాత్సమ
తాభ్యో గుణః.

అరుణితాఖలశైలవనా ముహు

ర్విదధతీ పథికాః పరితాపినః,

వికచకింశుకసంహతిరుచ్చై

రుదవహ ద్రవహప్యవహ శ్రియమ్.

21

అరుణితేతి. అరుణితావ్యుదఃశ్చితాః లఖలాని శైలవనాని యయా సా ముహుః
పథికానధ్యగాః విరహిణ్య పరితాపినస్తుతాపవకః విదధతీ ఉచ్చైరేషోచ్చైః
ఉన్నతా, 'అవ్యయసర్వనామ్న మకచ్చిక్షే' త్యకచ్చిత్వయః. వికచా వికసితా యా
కింశుకసంహతిః పరాశకుసుమరాళిః సా దవహప్యవహ శ్రియం దవాగ్నిశోభాముదవహల్
నిదర్శనాలంకారః.

అథ గ్రీష్మవర్ణనమారభతే.—

రవితురంగతనూరుహతుల్యతాం

దధతి యత్ర శిరీషరజో రుచః,

ఉపయయా విదధన్నవమల్లికా

శ్శుచిరసా చిరసారభసంపదః.

22

రవీశ్యాది. యత్ర శుచా శిరీషరజసాం రుచః కాంతయః రవితురంగతనూరుహ
తుల్యతాం సూర్యాశ్వరోమసావర్ణ్యం దధతి హరిద్యర్ణాభవంతీత్యర్థః. అసాశుచిర్గ్రీష్మః.
'శుచిశ్శుద్ధేఽనుచహతే శృంగారాహాథయోష్టథా. గ్రీష్మేచుతవహేఽసిస్యాది'తి విశ్వః.
నవమల్లికా మల్లికా కుసుమాని 'పుష్పే జాతిప్రభృతయస్వలింగా' ఇత్యుచరః. 'పుష్ప
మూలేషు బహుళ మి'తి లుప్, లునియుక్తవద్యక్తివచనే భవతః. చిరా చిరావస్థాయినీ
సారభసంపత్ యాసాం తాః స్థిరగంధాఇత్యర్థః. విదధత్కుర్వత్ ఉపయయా ప్రాప్తా.

దళితశోమలపాటలకుట్టలే

నిజవధూశ్వసితానువిధాయని,

మరుతి వాతి విలాసిభిరున్మద

భ్రమదలౌ మదలౌల్యముపాదదే.

23

దళితేతి. పాటలాయాః అవయవాః పాటలాః లుక్ప్రకరణే 'పుష్పమూలేషు
బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాదణో లుక్. తే చ తే శోమలాః కుట్టలాశ్చనళితాః భిన్నాః

కోమలపాటలమట్టలాః యేన తస్మిన్ నిజవధూనాం శ్వసితం నిశ్వాసం అనువిధత్తే ఆను
కరోతీతి తథోక్తే తత్సదృశీత్యర్థః. ఉన్నదాః శ్రమంతశ్చ ఆలయో యస్మిన్ తస్మిన్
ఉన్నదశ్రమదతా మరుతిగ్మిన్ననిలే వాతి వమలినతి వారేర్లట శ్రత్రాదేశః విలాసిభిః విల
సనశీలైః కామిభిః 'వాకమలసే'త్యాదినా మినుణ్యుత్కయః. మదేన లాల్యం చావల్యం
ఉపాదదే స్వీకృతం మత్తైర్జాతమిత్యర్థః.

నిదధిరే దయితోరసి తత్తేన

స్వపనవారితుమారభృతే స్సనాః,

సరసచందనరేణురనుక్షణం

విచకరే చ కరేణ వరోరుభిః.

24

నిదధిరభి. వరోరుభిః స్త్రీభిః తత్తేనానువసేన సద్యస్సాన్నసేన వారితుమారభృతః
జలశీకరధారిణః 'తుమారా హిమశీకరావి'తి కాశ్వతః. స్తనాః దయితోరసి ప్రియమక్షసి
నిదధిరేనిహితాః లేమిం సంతాపకాంతయే స్నానార్థాంగా వివాలింగస్మిత్యర్థః. కిం
కరోణపాణినా సరసః అర్ద్రః చందనరేణుః ఘృష్టచందనవంశశ్చ అనుక్షణం విచకరేవిశీర్ణః
కిరలేః కర్తృణి లిట్. 'ఋచ్చక్యవృతామి'తి గుణః. కరేణుకరోరుభిరితి పాతస్తు 'హిరూ
త్తరపదాదే'పయ్య' ఇత్యాదినా ఊహ్యునంగార్థేయః.

అథ వర్ణనావతారమాహ.—

స్ఫురదధీరతేటిన్నయనా ముహుః

ప్రియమివాగలితోరుపయోధరా,

జలధరావళిరప్రతిపాలిత

స్వసమయా సమయా జ్ఞగతీధరమ్.

25

స్ఫురదితి. ముహుః స్ఫురతీ అధీరే చంచలే తటితౌ నయనే ఇవ తటిన్నయనే
యస్యాస్యాఅగళితాః అరితాః ఉదపయోధరాః మహామేఘాః యస్యాం సా అన్యత్ర
హిరూపయోధరా చ హిరూపయోధరం ప్రాణ్వింగత్వాద్దంధైర్వికపద్మావః. తదగళితం
అవళితం యస్యాంసా జలధరావళి ర్భేషవత్క్రి. అత్ర జలధరావళేః పయోధరాణాం చ
అవయవావయవిభావాత్పుష్పజ్విర్దేశః. అప్రతిపాలితస్వసమయా అనపేక్షితనివేశానతీ
వికత్రయాగవద్యాల్ అన్యత్రాధార్యాచ్చేతి భావః. జగతీధరం భూధరం దైవతకంప్రియ
మివ సమయాల్ సమాగచ్ఛత్ యాలేర్దక్ష. పయోజగతీ శబ్దయోః పరాద్యజం లేనధర
శబ్దేన పక్షీసమాసః. అత్ర విశేషణమహిమ్నా జలధరావళౌ నాయితాత్వప్రతీతేస్సమా
సోక్తిః, సా తుప్రియమిత్యుపమయాంగేన సంకీర్త్యతే.

గజకదంబక మేచకముచ్చుకై

ర్నుభసి వీక్ష్య నవాంబుదమంబరే,

అభిససార న వల్లభమంగనా

న చకమే చ కమేకరసం రహః.

26

గజేతి. సభసిక్రావణమానే. 'సభాక్యా'వణికశ్చన' ఇత్యమరః. అంబరేస్సోమ్ని గజకదంబకమివ మేచకం. క్వామలం. 'కాలక్యామలమేచకాః' ఇత్యమరః. ఉచ్చుకై రున్నతం నవాంబుదం వీక్ష్య అంగనా ఏకవిక్రాయనః రసోరాగోయస్యతం ఏకరసం తిర స్క్రృతరసాంతరమిత్యర్థః. కం పల్లభంప్రియం రహః ఏకాంతే, నచకమే నకామయతే స్తకథానాభిససారచ సర్వంపల్లభంసర్వాపి త త్రవంగనాచకమే అభిససారచేతి నవాంబుద స్సోద్ధీవకత్వాదికయోక్తిః. ఇహకామనాపూర్వకత్వాదభిసరణస్య తయోరర్థక్రమబలీయ స్త్వన్యాయేన యమకనకాయాతపాత క్రమబాధేన యోజనా న్యాయైవ.

అనుయయా వివిధోపలకుండల

ద్యుతివితానకసంవలితాంశుకమ్,

భృతధనుర్వలయస్య పయోముచ

శ్శబలిమా బలిమానముషో వపుః.

27

అనుయయాదితి. భృతధనుర్వలయస్య భృతేంద్రచాపమండలస్య పయోముచో మేఘస్య సంబంధో కబలస్య భావశ్శబలిమా చిత్రతా పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్ఞా. వివిధాః నానావర్ణాః ఉపలా మణియో యయోస్తయోః కుండలయోః ద్యుతివితానకేన కాంతి పుంజేన సంవలితాః మిలితాః అంశుకా నిజసీలభానః యస్యతత్ తథోక్తం 'శీషాద్విభా శే'తి క ప్రత్యయః. బలిమానముషో బల్యసురాహంకారహరస్య హరేః వపుః అనుయయా అనుచకార తద్వద్భావిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

ద్రుతసమీరచల్లైః క్షణలక్షిత

వన్యవహితా విటపైరివ మంజరీ,

నవతమాంబునిభస్య సభస్తరో

రచిరరోచిరరోచత వారిదైః.

28

ద్రుతేతి. ద్రుతసమీరేణ కీఘ్రమారుతేన చల్లైః వారిదైః క్షణలక్షితాచ సా వ్యవహితాచ క్షణలక్షితవన్యవహితా క్షణికావిర్భావతిరోధానేశ్యర్థః. స్నాతాన లిప్తవత్ 'పూర్వకాలైకే'త్యాదినా నిత్యసమానః. అచిరం రోచిర్యస్యాస్మా అచిరరోచిః విద్యుత్ ద్రుతసమీరచల్లైః విటపైశ్శాఖాభిః క్షణలక్షితవన్యవహితా నవతమాంబునిభస్య నవతమారుతేన

సదృశస్య తద్వస్మిలస్యేత్యర్థః. నిత్యసమాసః. సభ స్తరలిప తస్య సభ స్తరోః మంజరీగుచ్ఛ ఇవ ఆరోచతేత్యుపమాంకారః. అత్ర సభ స్తరోర్నభశ్చేష్ట స్తేతివ్యాఖ్యానేతరుశబ్దస్య వ్యాఘ్రాదివచ్ఛేష్టార్థగోచరత్వాత్తమాలశబ్దేన వికేషవాచినాతస్మిలసామాన్యేన పాన రుక్త్యమితివర్ణభః. తమాలశబ్దస్యేంద్రనీలవర్ణైర్మలమాత్రోపమానత్వాత్తరుశబ్దస్య స్వార్థ పృత్తిత్వేఽపి న పానరుక్త్యమిత్యన్యే.

పటలమంబుముచాం పథికాంగనా

సపది జీవితసంశయమేష్యతీ,

సనయనాంబుసఖిజనసంభ్రమా

ద్విధురబంధురబంధురమైక్షత.

29

పటలమితి. పథికాంగనాకాచితోష్ణికికభర్తృకా అతనివ సపది జీవితసంశయం మరణం ఏష్యతీ నిష్పితమరణేత్యర్థః. 'ఆచ్ఛీనహ్యోర్ముమి'తి వికల్పాన్నుచభావః. అతనివ సనయనాంబోస్సబాష్పర్య సఖిజనస్య సంభ్రమాత్సంక్షోభాత్ విధురబంధుః సంభ్రమ దర్శనాద్విహ్వలబంధుజనాసతీ ఆంబుముచాం పటలం అబంధురమశోభనం సదైన్యరోష మితి యావత్. విక్షత ఈక్షతే స్తలక్షణం. 'ఆటశ్చే'తివృద్ధిః. ఇహవిరహవేదనాక్షమాయా నాయకాయాః మరణసాధనమేఘపటలావేక్షణవర్ణనా త్రదుద్యోగలక్షణామరణావస్థోక్తా- సాహి ద్యవిధా తదుద్యోగ ప్రచ్ఛేష్టేత్యాచూః.—'దృష్టసన్యంగసంకల్పాకాగరః కృతా- ౭రతిః, ప్రీత్యాగోస్తాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదకాదశే' త్యవస్థాసంగ్రహః. అత్రాప్యే- కస్తాదక్షరాద్వాస్థ్యాం త్రిభ్యశ్చ షరతోఽక్షరత్రయావృత్తిలక్షణం యమకత్రయం సంసృష్టం ద్రష్టవ్యమ్.

ప్రవసతస్సుతరాముదకంపయ

ద్విదళకందళకంపనలాలితః,

నమయతి స్తవనాని మనస్వినీ

జనమనోనమనో ఘనమారుతః.

30

ప్రవసతఇతి. కందళీభూమికందళీ. 'ద్రోణపర్ణి స్పిగ్ధకందా కందళీభూమి కందళీ'తి శబ్దార్థపే. తస్యైః పుష్పాణి కందళాంపుష్పమూలేషు బహుళమి'తి బహుళగ్రహణాత్తుక్. విదళానాం వికచానాం కందళానాం కంపణేనావధూననేన లాలితః ఉబస్కృతః మన స్వినీజనస్య మనసాంపమనః సమయితా మానసిమానభంజనఇత్యర్థః. కర్తరిల్లుత్. ఘన మారుతో మేఘవాయుః పనాని నమయతిస్తప్రవసతః ప్రాక్షికాక్ సుతరాం ఉదకంప యతో ఉద్యోజయితవాక్ మానసిమానవర్ణనస్య వననమనం ప్రాక్షికకంపనంవాచయదితి భావః.

జలదప జ్జీరన ర్తయ దున్నదం
కలవిలాపి కలాపికదంబకమ్,
కృతసమార్జనమర్దలమండల
ధ్వనిజయా నిజయా స్వనసంపదా.

31

జలదేతి. నిజయా అర్చితయా స్వనసంపదా కృతసమార్జనస్య మార్జనాఖ్య సు
స్కారసహితస్య మర్దలమండలస్య ధ్వనేర్జయో యయాసాకఫోక్తా మార్జనసామమర్దభా
నాం ధ్వనవార్థం భక్త్యప్రుచితాన్నేన వుష్కరలేపనం. జలదప జ్జీః ఉన్నదముక్కుటమదం
కలవిలాపి మధురాలాపి కలాపికదంబకం మయూరబృందం అనర్తయత్.

నవకదంబరజోరుణితాంబరై
రధిపురంధ్రీ శిలీంధ్రసుగంధిభిః,
మనసి రాగవతామనురాగితా
నవనవా వనవాయుభిరాదధే.

32

నవేతి. నవకదంబరజోభిః అరుణితమరుణీకృతం అంబరమాకాశం యైనైః శిలీం
ధ్రాణాం కందలికసుమానాం యన్సుగంధః సవిహుస్తీతి శిలీంధ్రసుగంధినః తైః గంధస్యై
త్యేతదేకాంతగ్రహణాదరాత్సర్వభసిత్యాదినత్కర్తృధారయాదపి ఇని ప్రత్యయోక్తయ
ణం. 'కందభ్యాం చ శిలీంధ్రస్సృజితి శబ్దార్థః. వనవాయుభిః పురంధ్రీభు స్త్రీభు
విషయే అధిపురంధ్రీ విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. రాగవతాం కామినాం మనసి, నవనవా
నవప్రకారా 'ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః. కర్తృధారయవద్భవాత్పుసా బుక్.
అనురాగితా అదధే అనురాగఉత్పాదిత ఇత్యర్థః.

శమితతాపమపాధమహీరజః
ప్రథమబిందుభిరంబుముచోఽంభసామ్,
ప్రవిరళైరచలాంగణ మంగనా
జనసుగం న సుగంధి న చక్రిరే.

33

శమితేతి. అంబుముచో మేఘాః ప్రవిరళైః అంభసాం ప్రథమబిందుభిః శమిత
తాపం అపాఢమహీరజః నిరస్తభూతికం న లు పంకిలమితి భావః. సుగంధి సంకప్తవేతాదు
ద్భూతసారభం ఇహతదేకాంతత్వాద్గ్రంథ స్వేత్వం. అచలాంగణం చైవతతోత్సంగం 'అంగణం
చత్వరాశికే' ఇత్యమరః. అంగనాజనః సుఖేన గచ్ఛత్యస్మిన్నితిసుగం అంగనాజనానాం
సుగంతుభనంచారక్షమమిత్యర్థః. 'సుదురోరధికరణ' ఇతి గమేర్దప్రత్యయే టిలోపః. నన
చక్రిరే చక్రిర వివేక్యర్థః. ద్వానన్దో ప్రకృతమర్థం గమయతః.

ద్విరదదంతవళక్షమలక్ష్యత

స్ఫురితభృంగమృగచ్ఛవి కేతకమ్,

ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా దివః

కృశశిఖం శశిఖండమివ చ్యుతమ్.

34

ద్విరదేతి. ద్విరదదంతవళక్షం గజదంతధవళం 'వళక్షో' ధవళోఽర్జున' ఇత్యదురః. భృంగోమృగజవభృంగమృగః తస్య చ్ఛవిః సా స్ఫురితా యస్మిన్ తత్తథోక్తం 'కేతక్యాః పుష్పంకేతకం 'పుష్పఫలమూలేషు బహుళమ్' త్యజో లుకి నాదివృద్ధిః. 'లుక్ తద్ధితలుక్' తి స్త్రీప్రత్యయస్యాపి లుక్. ఘనఘనౌఘవిఘట్టనయా నిబిడమేఘసంఘోపఘాతేన దివః అంతరిక్షాత్ చ్యుతం కృశశిఖం నూత్నాగ్రం శశిఖండమివాలక్ష్యతేత్సుతేప్రేక్షా.

దళితమాక్షికచూర్ణవిపాండవ

స్ఫురితనిర్ఘరశీకరచారవః,

కుటజపుష్పపరాగకణాస్ఫుటం

విదధిరే దధిరేణువిడంబనామ్.

35

దళితేతి. దళితమాక్షికానాం నిష్పిష్టముక్తాఫలానాం చూర్ణజన విపాండవః అతి శుభ్రాః స్ఫురితాః ఝర్జరాః నిర్ఘరాణాం యే శీకరాః తదనచారవః కుటజపుష్పపరాగ కణాః స్ఫుటం దధిరేణువిడంబనాం దధిచూర్ణానుకారం విదధిరేచక్రిరే తద్వద్భురిత్యర్థః. పూర్వోపమాద్వయాదుప్రాణిలేయమునమేతిసంకరః.

నవపయఃకణాకోమలమాలతీ

కుసుమసంతతిసంతతసంగిభిః,

ప్రచలితోడునిభైః పరిసాండిమా

శుభరజోభరజోఽలిభిరాదదే.

36

నవేతి. నవపయఃకణవత్ నవోదకబిందువత్ శోమలానాం మాలతీకుసుమానాం జాతీత్రుష్ణాణాం సంకలిషు సంకతసంగిభిః నిరంతరాసక్తైః 'కుసుమామాలతీజాతిరి' త్యమరః. అకలిష ప్రచలితోడునిభైః పరాగరూపణాత్సంచరన్నక్షత్రకలైః పరిక్తుతేప్రేక్షా అలిభిః శుభ్రాల్ రజోభరాత్పరాగపుంజాల్ జాతః శుభరజోభరజః పరిసాండిమా ధవళిమా ఆదదే స్వీకృతః.

నిజరజః పటవాసమివాకిర

ద్భృతపటోపమవారిముచాం దిశామ్,

ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసా

మనవసీ నవసీపవనావళిః.

37

నిజేతి. ప్రియవియుక్తవధూజనచేతసాం కర్తృణివష్టి. అనవసీ అరక్షణీ కింతుహంత్రి
శృంగి. అవలే కర్తరిబ్యుత్. టిత్వాత్ జీవ. నవసీపవనావళిః నవకదంబకాన నవస్త్రీః
ధృతాః షటోపమాః షటకల్పాః వారిముచో మేఘాః యాభిస్తాః మేఘుషటావృతా
ఇత్యర్థః. తాసాం దికాం నిజరజః స్వపరాగమేవ షటవాసం సిహితకమివేత్కుల్పేక్షా సిహితః
షటవాసక ఇత్యుచరః. అకిరదక్షిణత్ కిరలే కర్తరి లజ్. సఖివదితి భావః.

ప్రణయకోపభృతోఽపి పరాఙ్ముఖా
తృప్తి వారిధరారవభీరవః,
ప్రణయినః పరిరబ్ధమనంతరం
వవలిరే వలిరేచితమధ్యమూః.

33

ప్రణయేతి. ప్రణయకోపభృతః అతఏవపరాఙ్ముఖా విముఖాఅపి 'స్వాంగాచ్యుత
నర్జనాదనందోగోపధాది' వికల్పాదాకారః. నవది వారిధరారవేభ్యః మేఘగర్భితేభ్యః
భీరవః భీతాః స్త్రీయ ఇతిశేషః. అనంతరం గర్భితాకర్ణనానంతరమేవ ప్రణయినః ప్రియాన్
పరిరబ్ధమాలింగితుం వలిరేచితాని ఆలింగనార్థమంగ ప్రసారణాత్రివలిరేక్షీకృతాని మధ్య
మాన్యవలగ్నాని యాసాంతాన్యత్యః వవలిరే పరివృత్తాః వలలేన్యకారాదిత్వాత్ 'నకనద
దవాదిగుణానామి'త్యేత్వాభ్యాసఃప్రతిషేధః.

విగతరాగగుణోఽపి జనో న క
శృలతి వాతి పయోదనభస్వతి,
అభిహితేఽభిరేవమివోచ్చతై.
రనన్యతే నన్యతే నవపల్లవైః.

39

విగతేతి. పయోదనభస్వతి మేఘమారుతే వాతి వనాతిసతి వాతేర్లటకృతాదేశః.
విగతరాగగుణోఽపివిరక్తోఽపివిరక్తః నచలతిసర్వోఽపి చలత్యేవేత్యర్థః. వినం అభిభిః
ఉచ్చతైస్తారం అన్యతమనత్యం, నభవతీత్యనన్యతం కస్తిన్ననన్యతేనత్యవచనే అభిహితేనతి
నవపల్లవైః సన్యతభవ న్నత్రంకృతమివేత్కుల్పేక్షా నృతేర్భావే లిట్.

అరమయన్ భవనాదచిరద్యుతేః
కిల భయాదపయాతుమనిచ్ఛవః,
యదునరేన్ద్రగణం తరుణీగణా
స్త మథ మన్తథమన్తరభాషిణః.

40

అరమయన్తితి. అథ అచిరద్యుతేః విద్యుతః భయాత్కిలభయాదివ నతుకథా,
కింతు రాగాదేవేతి భావః. కిలేత్యభిశే భవనాద్రమణ్యహత్ ఆపయాతుం నిర్దంతుం,

అనిచ్ఛవః. భయవ్యాజాత్తత్రైవ స్థితాఇతి భావః. 'విందురిచ్చురి' త్యుప్రత్యయాంతో నిపాతః. మన్తధేన స్వరేణ మంధరమలసంభాషంతఇతి మన్తధమంధరభాషిణః కామసర సకాశత్యర్థః. తదంతిగణాః తం ప్రకృతం యదవ వీవ నరేంద్రాః లేహంగణం అరమయన్ రమయన్తి. అత్ర భయేనరాగనిగూహనాస్తీలనాలజ్జారః. 'మీలనం వస్తునాయత్ర వ స్వంతరనిగూహనమితి లక్షణాత్. సోఽప్యంగంతుకేన భయేనసహజరాగతిరోధానా దాగ్నుకేన సహజతిరోధానరూపః.

అథ శరద్వర్ణనమారభతే.—

దదత మ స్తరితాహిమదీధితిం

భగకులాయ కులాయనిలాయితామ్,

జలదకాల మబోధకృతం దిశా

మవరథావ రథావయవాయుధః.

41

దదతమిత్యాది. రథావయవాయుధః చక్రాయుధో హరిః అంతరితాహిమదీధితిం తిరోహితోష్ఠాంకుం తథా భగకులాయవక్షిపంఘాయ కులాయేషు నీడేషు నిలీయంతఇతి కులాయనిలాయనః 'కులాయానీడమస్త్రీయామి' త్యమరః. లేహంభావస్తత్రాతాం దదతం ప్రయచ్ఛంతమక్షింశాచారం ప్రతిబద్ధంతమిత్యర్థః. 'నాభ్యస్తాపృతురి'తినుష్ ప్రతిషేధః. దిశామితి కర్తృణివక్త్రీ. అబోధకృతమజ్ఞానకారిణం, మేఘావరణేన ప్రాచ్యాదిదిగ్వివేకం బంబంతమిత్యర్థః. జలదకాలం ప్రావృట్కాలం, అవరథాప్రకారాంతరేణ అవ ప్రావ మేఘోదయోపాధినా ప్రావృద్వ్యవహరభాజంతమేవకాలం మేఘాత్యయోపాధినా శర త్సంజ్ఞయా ఉపలేభే ఇత్యర్థః. కాలాహి విక వివసన్న సోపాధినంబంధాన్నానాత్వే నోపచర్యత ఇతి తద్విదః.

స వికచోత్పలచతుషమైక్షత

క్షితిభృతోఽంకగతాం దయితామివ,

శరదమచ్ఛగళదవ్వసనోపమా

క్షమఘనా మఘనాశనకీర్తనః.

42

న ఇతి. అఘానాం నాశనంనివర్తనం కీర్తనం యన్యథా అఘనాశనకీర్తనః యథాః వికచం ఉత్పలమేవ చతుర్వస్యాస్త్రాం అచ్ఛం శుభ్రందళత్ ప్రసమానం యదవ్వసనం తస్యోపమాసాదృశ్యం తస్యాః క్షమాః యోగ్యాః ఘనాః మేఘాః యస్యాంసాతాం అత వివక్షితిభృతః రైవతకస్య అంకగతాం ఉత్పంగగతాం దయితామివస్థితామిక్యత్యేక్ష. శరదం విక్షత.

జగతి నైశమశీతకరః కరై

ర్వియతి వారిదబృద్ధ మయం తమః, -

జలజరాజీషు నైద్రమదిద్రవ

న్న మహతా మహతాః క్వ చ నారయః.

43

జగతీతి. అతీతకరః ఉష్ణాంశుః కరైః స్వాంశుభిః జగతి లోకే నిశాయాం భవం
జైశం 'నిశాప్రదోషాభ్యాం చే'తి వికల్పాదబ్బిక్త్యయః. తమప్తిమిరం అదిద్రవత్
ద్రావయతిష్న నిరస్తవానిత్యర్థః. ద్రుగతాదితి ధాతోః జో చఙ్కృకథాయా వ్రాస్తవ్యః.
సన్యద్భావః ప్రవతి శృణోతిద్రవతిప్రవతిష్టవతిచ్యవతీనాం వేత్తృభ్యాసన్య వికల్పాదిత్వం.
వియత్యాకాశే వారిదబృందమయం మేఘసంఘరూపం స్వాధే మయత్. తమః అది
ద్రవత్ జలజరాజీషు నిద్రైవ నైద్రం నిమీలనం కదేవ తమః కత్ ఆదిద్రవత్. తథాహి
మహతాం మహాత్మనాం అరయః క్వచక్వవా సమాహతాః హతా స కేంశు సర్వత్ర
హతా భవంతీత్యర్థః. ద్వితియనిషేధప్రాపితస్య ప్రకృతార్థస్య హసనస్య తృతీయేన నిషేధః
పునఃకేవలీక్యశబ్దసామర్థ్యాత్ప్రకృతార్థపర్యవసానం వైధర్మ్యేణ సామాన్యాద్వికేషసమర్థ
సమాపోఽర్థాంతరన్యాసః.

సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం

ప్రణిగదస్త ఇతీవ శరీరిణామ్,

శరది హంసరవాః పరుషీకృత

స్వరమయూరమయూ రమణీయతామ్.

44

సమయఇతి. సమయః కాలవీచ 'సమయాశ్చసభాచారకాల సిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య
మరః. శరీరిణాం బలాబలం బలాబలే 'విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచీ'తి వికల్పాద్ద్రవ్యం
జైత్వకవద్భావః. కరోతీతి ప్రణిగదస్తః ప్రతిపాదయస్త ఇతేత్యుత్పేక్షా. 'నేర్తదనదే
త్యాదిహ' ఇత్వం. శరది హంసరవాః పరుషీకృతస్వరాః నిష్ఠురీకృతనాదాః మయూరా
యన్తికొకర్తణితత్పరుషీకృతస్వరమయూరం యథాతథా రమణీయతాం అయఃప్రాప్తాః
యాతేర్తణి లబశ్యాకటాయననై గ్రివేతి యేష్టుసాదేశః. ఉన్యపదాంతా దితిపరమాపతా
సంహితాదూం 'ప్రలోపే పూర్వస్య దీప్తోఽణ' ఇతిదీర్ఘః. శరత్యాప్రపూర్వంసమ
యూరమాజితే మాధుర్యామాధుర్యవిపర్యయదర్శనాత్కాలవీచ ప్రాణీనాం బలాబల
నిదానమితి వ్యక్తమభూదిత్యర్థః.

తనురుహాణి పురో విజితధ్వనే

ర్థవళపక్షవిహంగమకూజితైః,

జగభృతక్షమయేవ శిఖండినః

పరిభవోఽరిభవో హి సుదుస్సహః.

45

మాఘవా—13

తనురుహాణితి. పురోఽగ్రే ధవళవక్షుదిహంగమాః హంసవక్షణః 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరుః. లేహం హాజితైః విజితధ్వజైః శిఖండినో మయూరస్య తనూ రుహాణిరూతానితనురుహాణి బర్హణి, ఇగుచభలక్షణః కప్రత్యయః. అత్మమయా హయః హాజితేర్ద్యయేన జగరుః గళంతిస్త కాలప్రయుక్తస్య బర్హగళసస్యాక్షమాపేతుకక్య ముత్పేక్ష్యత ఇతి గుణపేతూత్పేక్షా, యుక్తం చైతదిత్యాహ—అరిభవః పరిభవః సుమన్యుః అత్యవ్తాసహ్యోహి. పరాజయదుఃఖతస్యాంగసాదో యుజ్యతఇతి భావః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపాఽర్థావరన్యాసః. నచ అక్షమోత్పేక్షయా సంకీర్త్యతే.

అనువనం వనరాజివధూముఖే

బహుళరాగజపాధరిచారుణి,

వికచబాణదళావళయోఽధికం

రురుచిరే రుచిరేక్షణవిభ్రమాః.

46

అనువనమితి. అనువనం ప్రతివనం బహుళోరాగోయస్యాస్మా చాసౌ జపాచ ఉడుపున్నం. 'ఉడుపున్నం జపే' త్యమరుః. పుష్పేషు జాతిప్రభృతిత్యావృన్వింగతా. నైవాధరః లేన చారుణి రమ్మే వనరాజిరేవ వధూః తస్యా ముఖం ప్రాగ్భాగః తదేవ ముఖం వక్త్రమితి క్లిష్టరూపకం. తస్మిన్ రుచిరాణాం తాక్షణానాం నిభ్రమఇవనిభ్రమః శోభా యాసాం యః వికచబాణదళావలయః నీలఝంజీపక్త్రపక్ష్పయః 'బాణోఽస్త్రీనీల ఝంజూంవే' తి వైజయంతీ. అధికం రురుచిరే శుశుభిరే. ఉపమారూపకయోగ్యుక్తురః.

కనకభంగవిశంగదలైర్ద్రధే

సరజసారుణకేసరచారుభిః,

ప్రియవిమానితమానవతీరుషాం

నిరసనైరసనైరవృథార్థతా.

47

కనకేతి. కనకభంగాః స్వర్ణభండాఇవ విశంగాని దళాని యేహంతైః సహ రజసా సరజసం 'అవతుతే' త్యాదినా సాకల్యాధ్యేఽవ్యయిభావే సమాసాన్తనిపాతకః. బహు ప్రీత్యాధ్యే లక్షణయా తు సరజస్మా ఇత్యర్థః. అకవివ సరజసమితి సావ్యయిభావ ఇతి వాచునః. అథనా మహాకవిప్రయోగప్రాచుర్యదృష్టాదవ్యయిభావదర్శనం ప్రాయీక మితి పక్షాశ్రయణాద్యన్యప్రీత్యాధ్యోఽసి సాధురేవ. తథాచ సరజసంసరజసా వా యే అరుణకేసరాః శైశ్వాదుభిః 'తథాప్రియైః విమానితాః అనమానితాః మానవత్యః మా నిన్యః తాసాంయాః రుషోఽహస్తాసాం నిరసనైః నిరాసనైః. అన్యతేః కర్తరి లబ్యతో. అసనైః ప్రియకప్రమానైః. 'సర్వకానసంధూక పుష్పప్రియకజీవకా' ఇత్యమరుః.

మృగవ్రజం నాఘట్టయత్ నాతాడయత్ సిద్ధే సాధవస్త్రయోగాయోగాదితి భాష్య
అత్ర దండసాక్ష్యే మృగనివారణే కాకతాళీయన్యాయేన సుఖార్థస్య గానస్య కారణ
త్వకథనాత్సమాధిరలక్ష్యరః. 'కారణాన్తరయోగాత్కార్యసుకరత్వం సమాధితి' ,
లక్షణాత్.

కృతమదం నిగదంత ఇవాకులీ

కృతజగత్త్రయమూర్జమతంగజమ్,
వపురయుక్చదగుచ్ఛసుగంధయ

స్తుతతగాస్తుతగానగిరోఽభిభి.

50

కృతేతి. అయుజో విషమః ఛదాః దళాని యేహంతే అయుక్చదాస్సప్రసంగా
లేహం గుత్తైశ్చబలకైః సుగంధయశ్శీఘ్రనగంధాః గజమదగంధినఇతి భావః. అభిభి
భృంగైః తతాః విస్తృతాః గానగిరో యేహంతే అభిభిః గీయమానా ఇత్యర్థః. సతతం
గచ్ఛంతీతి సతతగాః సదాగతయః వాయవఇతియావత్ కృతమదంజనితమదం అతవిష అకులీ
కృత జగత్త్రయం ఊర్జః కార్తికః 'బాహుశోక్తా కార్తిక' ఇత్యుచరః. సవివ మతంగజ
ఇతి రూపకం తం నిగదంతఇవ అయమాగచ్ఛతీత్యావేదయంతఇవ వపుః వాంతిస్త మత్త
మాతంగగమనైః ప్యేవంవిధవాయువహనసంభవాదియముల్పేక్షా, రూపకంత్యంగమస్యాః.

విగతవారిధరావరణాః క్వచి

ద్దదృశురుల్లసితాసిలతాసితాః,

క్వచిదివేంద్రగజాజినకంచుకా

శ్వరది నీరదిసీర్యదవో దిశః.

51

విగతేతి. శరది యదవో యాచవాః యదుశ్చదేన రఘుశబ్దవత్తదవల్పే లక్షణా
అజనపద నాచల్పేనాతప్రాజత్వాద్భుచుషు లుగసంభవాదితి. క్వచిత్ విగత వారిధరా
వరణాః నిష్పత్తమేహువరణాః అతవివ ఉల్లసితా శోకాదుద్ధితా అసిద్ధ లేవాసిలతా
తద్వత్ అసితాః శ్యామా ఇక్యుపమా క్వచిత్ నీరదిసీః మేఘవలీః శుభ్రాశ్రవటలచ్ఛన్నా
ఇత్యర్థః. అతవివ ఇంద్రగజాజినమైరావతరత్త తదేవ కంచుకః కూర్పా నకః యాసాం
తా ఇవ స్థితా ఇక్యుల్పేక్షా, దిశః దదృశుః ఉక్తాలక్ష్యరయోన్యంబుష్టిః.

విలులితామనితైశ్వరదంగనా

నవసరోరుహాకేసరసంభవామ్,

విరిరితుం పరిహాసవిధిత్సయా

హరివధూరివ ధూళిముదతీనత్.

52

విలులితామితి. శరదేవాంగనా శరదంగనేలి రూపకమ్. అనిలైః విలులితాం విఙ్ఒ
భితాం ఇతస్తతో విక్షిప్తామిత్యర్థః. నవనరోరుహాశేనరసంభవాం ధూళిం పరాగం పరి
హానవిధిత్వయా సర్వరీతివిక్షిప్తయా, దధాతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్.
హరివధూః వికిరితుం విక్షిప్తుమివ 'తుముజ్జ్వల' క్రియాయాం క్రియాధాయా'మితి
తుమున్నత్యయః. 'బూతజ్జ్వలతో'రీ'తీకారః. ఉదక్షిపల్ ప్రేరితపతీ రూఙ్ఒజ్జీవిలేయ
ముల్పేక్ష. కిరతిరయం కిర్యమాణకర్తాయథాహ. రజః కిరతి మారుతః. క్వచిత్తత్కార
ణోద్దేశ్యకర్తా యథాత్రైవేతి వివేకః.

హరితపత్రమయీవ మరుద్గణై

స్ఫుగవనద్ధమనోరమఃపల్లవా,

మధురిపారభితావ్రముఖి ముదం

దివి తతా వితతాన శుకావలిః.

ర౩

హరిలేలి. అభితావ్రముఖి అయణముఖి 'స్వాంగాచ్చే' త్యాదినా వికల్పాన్వీమ్.
శుకావలిః మరుద్గణైస్సుమనోగణైః దివి తతా హరిప్రియార్థమాకాశే వితతా హరితానాం
హరిద్వత్తానాం వత్తానాం వికారో హరికవత్తవయీ, 'టిడ్డాణఞ్'త్యాదినా జేవ.
తయా అవబద్ధాః గ్రథితాః మనోరమాః కల్లవాః యస్యాంసా స్రగిజేత్యుల్పేక్ష మధు
రిపాః క్రికృష్టస్య ముదం వితతాన చకారేత్యర్థః.

స్థితసరోరుహనేత్రసరోజలా

మలిసితాంగవిహంగహసద్దివమ్,

అకలయన్తుదితామివ సర్వత

స్స శరదం శరదంతురదిజ్జుఖామ్.

ర౪

స్థితేలి. స హరిః స్థితాని వికసితాని సరోరుహజ్యేష్ఠ నేత్రాణి యేషుతాని సరో
జలాని యస్యాంతాం కథోక్తాం అలిసితాంగాః ధవళపక్షాః యేవిహంగాః హంసాః తైర్న
నంతీ స్తయమానేవ స్థితా జ్వార్యస్యాంతాం కథోక్తాం శరైస్తృణవిశేషైః దంతు
రాజ్యున్నకదంతాని హసాత్ప్రకాశదశనాసీతి యావత్. దంకడిన్నకడిరణిత్కురవప్ర
త్యయో మత్సరీయః. తాని దిజ్జుఖాని యస్యాంతాం శరదంతురదిజ్జుఖాం శరదం సర్వతః
ముదితామివ అకలయల్ సర్వత్ర నేత్రవికాసహసాదిలింగైర్నృప్తామివామన్యతేత్యర్థః.
అత్ర సరోజమాంసశరేషు నేత్రహాసదంతత్వారోపగాద్రూపకాలంకారః. తద్వకా
త్ప్రీతియమానాంగనాభేదాభ్యవసాయాచ్ఛరది ముదికతో'ల్పేక్షేతి సంకరః.

అథ హేమంతం వర్ణయతి:—

గజపతిద్వయసీరసి హైమన

స్తుహినయః సరితః పృషతాం పతిః,

సలిలసంతతిమధ్వగయోషితా

మతనుతాతనుతాపకృతం దృశామ్.

65

గజపతిః. గజపతిః ప్రమాణమాసాం గజపతిద్వయస్యః మహాగజప్రమాణాః 'ప్రమాణే ద్వయసచే దక్షుభ్రాత్ర వ' ఇతి ప్రమాణార్థే ద్వయసప్రకృత్యయః. 'టిడ్డాబిణ్' త్యాదినా జీవ. తాఅసి సరితస్తుహినయః హిమికుర్వన్ తత్కరోతీతి యోగ్యాం తాల్లటశ్చ త్రాజేశః. హేమంతే భవః హైమనః 'సర్వత్రాబ్జ తలావశ్చే'తి హేమంతకల్పా వైశిషికేఽబ్జిత్యయః తకారలావశ్చ పృషతాం విందూనాం పతిర్యాయః 'పుషంతి విందుపుషతా' ఇత్యయః. అధ్యానం గచ్ఛంతీత్యధ్వగాః వధీకాః, అంతాత్యంతాద్వహారపారసర్వానం లేష దః. తద్వోషితాం ప్రాషితభర్తృకానాం దృశాం అతనుతావకృతం మహాసంతాపకారిణీం సలిలసంతతిం అతనుత ఉష్ణమశ్రుత్వాదయామాసేత్యర్థః. హేమంతమాసతో నిరహిదుస్సహోఽజనీతి భావః.

సర్వదా వియోగిసాముద్దీపకస్యాసి వాయోర్హేమంతే వైశిష్ట్యమాచప్తే:—

భదమయుక్తమహో మహదేవ య

ద్వరతనోస్త్వరయత్యనిలోఽన్యదా

స్తృతేసయావససోష్ణపయోధరాః

సతుహిసస్తు హిసస్తు వియోగినః.

ఇవమితి. అనిలో వాయుః అన్యదా అన్యస్తికాతే గ్రీష్మదావిత్వర్థః. 'సర్వే కాశ్యే'త్యాదినా దాప్రకృత్యయః. వియోగినో వియుక్తాః, గతిబుద్ధిత్యాదినా అజీకర్తుః కర్తృత్వం. వరతనోః వరతనుమిత్యర్థః. 'అధీగర్థే'త్యాదినా కర్తృణి శేషేవస్త్రి, స్త్వరయతీతి యత్ స్వరలేరాధ్యానే మిత్యాద్యన్వయః. ఇదం స్పృశకత్వమసి మహదత్వస్థం అయుక్త హేవ సహకారినిరహాదిభావః. అహో అత్యంతా కించిత్కరత్వాద్విస్తయః హేమంతే తు హంతృత్వమభ్యున్య సంభావికమిత్వాహ. స్తృతేతి. సతుహిసః హిమసహితః అనిలస్తు సయావసాః యావసయుక్తాః అతవివ సోష్ణిణః సోష్ణిః యే పయోధరాః తుచాః లే స్తృతాః యొస్తాః స్తృతసయావససోష్ణపయోధరాః వియోగినో వియుక్తాః, తథాయుక్తంచానీకృతమితి కర్తృత్వం. హిసస్తు హస్తు (వా) సహ్యువనాయాంలాట్, హేమస్తేహి హిమసహకారాత్కుచోష్టకసాధ్యదుఃఖోత్పాదనసామర్థ్యాద్వియోగి మారకత్వమసి సహ్యవ్యలే, గ్రీష్మదా తు తాదృశసహకారినిరహాత్ స్పృశకత్వమభ్యుయుక్తమితి

భావః. అమారకే మారకత్వసమృద్ధ్యోక్తరతిశయోక్తిభేదః. ఇహసహజకవిప్రాధోక్తి
సిద్ధయోరతిశయయోరభేదాభ్యవసాయ ఇతిరహస్యమ్.

ప్రియతమేన యయా సరుషా స్థితం
న సహ సా సహసా పరిరభ్య తమ్,
శ్లఙ్ఘయితుం త్వామత్కమతాంగనా
న సహసా సహసా కృతవేషభుః.

57

ప్రియతమేనతి. అత్రాద్యపర్యాయే న సహ సతి ప్రేధా విభాగః. అన్యత్ర
సహసేత్యేకంబదం సరుషా సరోషయా యయా స్త్రియా కర్త్ర్యా ప్రియతమేన సహ
సస్థితం వపుంసకే భావేక్షః, సా అంగనా స్త్రీ సహసా మార్గశీర్షమాసేన, 'మార్గశీర్షే సహ
మార్గ' ఇత్యుచరః. కృతవేషభుః జనితకమ్నా సతి 'టిప్తితోఽఘటి' త్యభుచ్చిత్యయః.
తం పూర్వమవగణితమేన ప్రియం మాసేన సహవర్తక ఇతిసహసా సహసాసతి 'అథో
హసః హసోహాస్యంచే'త్యుచరః. స్వసహసోచ్ఛేలి వికల్పాదప్రత్యయః. సహసా కీఘ్రం
స్వరాదిపాతాదవ్యయత్వం. పరిరభ్యశ్లిష్య త్వాం త్వామత్కమత్యర్థః. అన్యథా వైరస్యాత్
అకవివ సామర్థ్యలభ్యాధృత్వాదపేరప్రయోగః, శ్లఙ్ఘయితుం నాక్షమత వైక్లవ్యాబ్ధిధీ
కర్తుం నోత్సహతేస్తేత్యర్థః. మానిసిమానభంజనక్షమోఽయం మాన ఇతి భావః. కలహస్తరి
లేయం నాయితా. 'కాపాత్కాంతం పరాజుష్య పశ్యాత్పాపసమన్వితే'తి లక్షణాత్.

భృశమదూయత యాధరపల్లవ
త్వతిరనావరణా హిమమారుతైః,
దశనరశ్మిపతేన చ సీత్యైతై
ర్నివసితేన సితేన సునిర్వహే.

59

భృశమితి. అనావరణా ఆవరణరహితా యా అధరపల్లవస్య త్వతిః ప్రణః హిమ
మారుతైః భృశం అదూయతఅతఃపూత, దూఘోదైవాదికాక్మరైరిలజ్. సాక్షతిః యత్ర
దోర్నిత్యసమృంధాత్ సీత్యైతైః సీత్యైతైః కర్తృభిః సితేన శుభ్రేణ దశనరశ్మయ
వివ పటః లేన కరణేన నివసితా ఆచ్ఛాదిలేవేత్యుచ్చేక్షా. నిపూర్వాద్యసేరాచ్ఛాద
నాథాత్కర్తృజిత్తః. తస్మేడాగమః. సునిర్వహే సుప్తనిర్వహార కితాగురాచ్ఛాద్యత ఇతి
భావః. హిమహతాధరప్రణనిర్వాపణస్య సీత్యైతైః కర్తృకదశనరశ్మిపటాచ్ఛాదన హేతు
కత్వోచ్చేక్షాద్రూపకాత్ప్రేక్షయోఽన్యంకరః.

ఉత్తమేవార్థం భంగ్యంతరేణాహ.

ప్రణభృతా సుతనోః కలసీత్యైతై
స్సునిరతదంతమరీచిమయం దధే,

స్ఫుటమివావరణం హిమమారుతై
ర్మదతయా దుతయాధరలేఖయా.

59

ప్రశేతి. మృదతయా మార్దవేన హేతునా హిమమారుతైః దుతయా పీడితయా 'టుదుడిపతాప' ఇతి ధాతోః సావాదికాత్కర్తృణీకైః. ప్రణభృతా దంతప్రణవత్యా సుతనోః స్త్రియాః అధరో లేఖేనాధరలేఖా తయా అధరలేఖయా కర్త్ర్యా కలసిత్కృతై ర్లేతునా స్ఫురితాః ప్రకాశితాః యాః దంతమరీచయః తస్యయం తద్రూపం స్ఫుటం అవరణమాచ్ఛాదనం దభ ఇవ ధృతమివేత్కుఃప్రీక్షా. దధాలేః కర్తృణీ లిట్.

ధృతతుషారకణస్య నభస్యత
స్తరులతాంగులితర్జనవిభ్రమాః,

పృథు నిరంతరమిప్తభుజాంతరం

వనితయానితయా న విషేహితే.

60

ధృతేతి. ధృతాః తుషారకణాస్తపీనశికరాః యేన తస్య నభస్యతః పవనస్య సంబంధిః తరులతా నీవాంగుళయః తాభిః యాని తర్జనాని తాస్యేన విభ్రమాః విలాసాః పృథునికాలం ఇప్తస్య దయితస్య భుజాంతరం భుజమధ్యం పక్షస్థులం నిరంతరం అనితయా అస్తాంతయా గాఢాలింగనమలభమానయేత్కర్థః. ఇణాఃకర్తరికైః. వనితయా స్త్రియా నవిషేహితే న సోధాః. విరహాన్యాస్తర్జితా ఇవ నభస్యతో విభృతీతి భావః.

హిమఋతావపి తాః స్తభృశస్విదో
యువతయస్సుతరాముపకారిణి,

ప్రకటయత్యనురాగమకృత్రిమం

స్తరమయం రమయన్తి విలాసినః.

61

హిమఋతానితి. స్తరమయం స్తరాదాగతం స్తరప్రయత్నమిత్యర్థః. 'తత ఆగత'ఇతి మనుట్యైక్యయః. అకృత్రిమంసహజం అనురాగం ప్రేమ ప్రకటయతి ప్రకటితవర్ణాణే తత్కార్యేణ స్వేదేనేతి భావః. అతవివ సుతరాం ఉపకారిణి పుంసాం రిరంసా జునాత్తేభ్యసాన్వినురాగప్రకాశనాచ్ఛాత్యంతోప కర్తరిత్యర్థః. వివంభూతే హిమఋతో హేమంతేఽపి స్వేదనంభావనారహితకాలేఽపీత్యర్థః. 'ఋత్యుక'ఇతి సాంహితః ప్రకృతి భావః. భృశంస్విద్యంతి రాగోన్మతేతి భృశస్విద ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. క్విప్. హేమంతోఽపి రాగిణాం స్వేదహేతురేవ తద్ధేతురాగ హేతుత్వాదితిభావః. తాన్తథాధీరా యువతయః విలాసినః స్త్రియాన్ రమయన్తి హేమంతసంస్కృద్వివకత్వాద్రతిపీడాక్ష మత్వాద్విధరాత్రిత్వాచ్చ ఉభయేచ్ఛనవృశమరణంలేత్యర్థః.

అథ శిశిరం వర్ణయతి.—

కుసుమయక్ ఫలినీరళినీరవై

ర్తదవికాసిభిరాపితహంకృతిః,

ఉపవనం నిరభర్త్యయత ప్రియాక్

వియువతీర్మ్యవతీశ్శిశిరానిలః.

62

కుసుమయన్నిత్యాదినా. ఉపవనం వన ఇత్యర్థః. నిరభర్త్యధేఽవ్యయాభావః. 'శృతి
యానవత్తమౌర్భహంకమి'తి వికల్పాపేక్షభావః. ఫలినీః ప్రియంగులతాః 'ప్రియంగుః ఫలినీ
ఫలీ' త్యమరః. కుసుమయక్ కుసుమవతీః కుర్వన్నీత్యుద్దీపనసామగ్రివర్ణనం కుసుమయతేః
మత్వంకప్రకృతికాత్ తక్మరోపితిబ్బంతాల్లబ్ధశ్చతాదేశః. నావిష్టవద్భావేఽన్వతోద్ధృక్.
మదవికాసిభిర్నదేన విబ్బంభమాజైః అశినీరవైః భృంగీర్ముకారైః అపితహంకృతిః కృత
హంకారః మాధుర్యామద్దీపకత్వాతిశయద్యోతనార్థమశినీతి స్త్రీలింగనిదేశః. శిశిరానిలః
ప్రియాక్ వియువతీః శోపాద్వియుంజానాః, యోలేశ్వరీ ధాతోరవజాదేశః. ఉగి
తశ్చి'తి జీవ. యువతీః వహూః 'యానస్తి'తీతి ప్రత్యయః. నిరభర్త్యయత అతర్జయత తద్వి
భక్త్యాన్యోక్తాపరాధికయోచనదాత్రేత్వాదాత్మనేపదం అత్రవాయావచేతనే చేతనభక్త్యా
నిర్భర్త్యనముత్యేక్ష్యతే. సాచాశినీర్ముకారహంకారోజ్జీవితేతి రూపకసంకీర్ణా, వ్యంజకా
ప్రయోగాగ్ధమ్య చ.

ఉపచితేషు పరేష్యసమర్థతాం

వ్రజతి కాలవకాద్భులవానపి,

తపసి మందగభస్మైరభీషమా

న్న హి మహాహిమహానికరోఽభవత్.

63

ఉపచితేష్యతి. కాలవకాత్ బలవానపి పరేషు క్రతుషు ఉపచితేషు ప్రవృత్తేషు
సత్సు అసమర్థతాందౌర్బల్యం వ్రజతి హి యస్తాత్కారణాత్ తపసి మాఘమాసే 'తపా
మాసే' ఇత్యమరః. మందగభస్మైః అవటురశ్మిః అభీషమానంశుమాక్ 'అభీషః ప్రగ్రహే
రక్తా' విత్యమరః. మహాతః ఉపచితస్య హిమస్య హనిం నాశం కరోతీతి మహాహిమహాని
కరః తథేతుర్నాభవత్ 'కృణో' హేతుతాచ్ఛిల్యే'తి హేత్వర్థే టప్రత్యయః. విశేషణ
సామాన్యసమర్థనరూపిఽర్థాంతరన్యాసాలక్ష్యం.

అభిషిషేణయిషుం భువనాని యః

స్తరమివాఖ్యత లోధ్రరజశ్చ యః,

తుభితస్తైన్యపరాగవిపాండుర

ద్యుతిరయం తిరయన్నుదభూ ద్విశః.

64

అభిషిషేణయిషుమితి. త్సుభితః ఉద్భూతః యస్మై స్యన్యపరాగః సేనారణిః నభిః
విపాండురద్యుతిః శుభ్రవర్ణః అతఏవ యో లోధ్రరజశ్చయః భువనాని అభిషిషేణయిషుం
అభిషేణయిషుం సేనయా అభిఃసూతుమిద్భుమిత్యర్థః. 'యస్మై స్యన్యపరాగః తదభి
షేణ' మిత్యమరః. 'సత్యాపపాశే' త్యాదినా సేనాశబ్దా జ్ఞేది వని సనాశంనభిః ఉరిత్యు
ప్రత్యయః, స్థావిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి ధాత్వభ్యాససకారయోష్వత్వం. స్తరం అఖ్య
లేన అఖ్యాతవానివేత్సుప్రేక్ష. చక్షుః ఖ్యాతాదేశః. అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽజిరిచేర
జాదేశః. అయం లోధ్రరజశ్చయః దిశః తిరయః తిరస్కుర్వత్, తిరశ్శబ్దాత్ తత్క
రోతీతి ణ్యంతా బ్లబళ్ళతాదేశః నావిష్టవదృష్టే టిలోపః. ఉదభూత్ ఉద్భూతః.

శిశిరకాలమపాస్య గుణోఽస్య నః

క ఇవ శీతహరస్య కుచోష్ణణః,

ఇతి ధియాస్తరుషః పరిరేభిరే

ఘనమతో సమతోఽనుమతాః ప్రియాః.

65

శిశిరేతి. శిశిరకాలం అపాస్య అపహాయ శీతంహరతీతిశీతహరః తస్య 'హరలేరనుద్యు
మ' ఇత్యుచ్చిత్యయః. నః అస్తాకం అస్య కుచోష్ణణః కుచోష్ణస్య, క ఇవ గుణః కింఫలం
సంపాద్యత ఇతిశేషః. గమ్యమానక్రియాపేక్షయా త్వానిర్దేశః. ఇవశబ్దోవాక్యాంతకారే.
ఇతిధియా అతోఽస్మిన్ శిశిరకాలే. సార్వవిభక్తికస్తసిః ప్రియాః కాంతాః అస్తరుషో
నిరస్తరోహస్యత్యః సమతః ప్రణమతః అనుమతాః స్వప్రియాః ఘనం నిబిడం పరిరే
భిరే అజ్జిప్తవత్త్యః. ఇతిధియేతి సుఖార్థస్య పరిరంభస్య కుచోష్ణసాఫలాన్తిర్థత్వముల్లేఖ్యతే,
వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యత్వం చ.

అధిలవంగమమీ రజసాధికం

మలినితాస్సుమనోదళతాలినః,

స్ఫుటమితి ప్రసవేన పురోఽహస

త్సపది కుందలతా దళతాలినః.

66

అధిలవంగమితి. లవంగేషు అధిలవంగం విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. మమనసాం
ప్రసేషాం దశేష తాలయంతి ప్రతిష్ఠంతీతి మమనోదళతాలినః, తలప్రతిష్ఠాయామి
త్యస్తాధాతోరాభిక్ష్యే తాచ్ఛిల్యే వా చినిః. అమీ అశినో మధుపాః రజసా పరాగేణ
ఆర్తచేన చ అధికంమలినాః మలిమసాః పావినశ్చకృతాః మలినితా ఇతిహేతోః పురో
ఽగ్రే సపది కుందలతా మాఘ్యవల్లి 'మాఘ్యంకుందమి' త్యమరః' దళతా వికసతా ప్రసవేన
నిజకుసుమేన అపానల్ జహాన స్ఫుటమిత్యుల్లేఖాయాం రజస్వలాం గంతారం కామినం
సవతోస్య సావంతీతి భావః. కుందకుసుమస్య ధావళ్యాధ్ధానల్లేపోల్లేఖ.

అథ యమకవిశ్చ గ్రహసకాతుకయా కవి పురః ద్వాదశభిః ఋతూ స్వర్ణయన్నా
దైశ్చ కుర్షిర్వసంతం వర్ణయతి.—

అతిసురభిరభాజి పుష్పశ్రియా
మతసుతరతయేవ సంతానకః,
తరుణవరభృతస్త్వనం రాగిణా
మతసుత రతయే వసంతానకః.

67

అతిసురభిరితి. అతిసురభిరభ్యంతసుంధిః సంతానకః కల్పవృక్షః పుష్పశ్రియాం
ప్రసూనసంపదాం అతసుతరతయా మహాత్తరత్వేన అతసుకభాత్తరబుతాత్తల్పిశ్చయః.
అభాజన అభంజకేత్యుత్పేక్షా, కథా నమ్రఇతి భావః. భంజకృచిణీలి విభాహదలూహః,
ఉపధావృద్ధిః చిహ్నోలుక్. కించ వసంతస్యానతో వసంతానకః వసంతాగమదుండుభిరితిరూప
కం. తరుణవరభృత ప్రరుణకోకిలః రాగిణాం కామినాం రతయే రాగవివర్ధనాయ స్త్వనం అత
సుత మధురం చుహాశేత్కర్ణః. ప్రభావృత్తమ్. 'స్వరకరవిరతిర్ననారా' ప్రభా' ఇతి లక్షణాత్.

నో ఙ్గితుం యువతిమాననిరాసే
దక్షమిష్టమధువాసరసారమ్,
చూతమాచిరలినామతిరాగా
దక్షమిష్ట మధువాసరసారమ్.

68

నో ఙ్గితుమితి. అరమత్యంతం ఇష్టేష్విప్సితేషు మధుషు మకరందేషు వాసే వసతా
రసారాగోయస్యాస్యా ఇష్టమధువాసరసా మధుపానప్రియేత్కర్ణః. అతవివ అనినామాళిః
భృంగశ్రేణిః యువతిమాననిరాసే దక్షం కళలం ఉద్దివకత్వాదితి భావః. మధువాసరేషు
వసంతదినేషు సారం శ్రేష్ఠం మధువాసరసారం కత్కాలక్ష్మణ్యుచిత్కర్ణః. చూతం సహ
కారం అతిరాగాదతిరాగ్యాత్ ఉద్గితుం హతుం నాక్షమిష్ట నానపిష్ట క్షమేర్భావాది
కాల్పజ్. స్వాగతావృత్తం. ఉక్తంచ 'స్వాగతేలి రసభాద్ధురుయగ్' మితి లక్షణాత్.

జగద్వశీకర్తృమిమా స్త్వరస్య
ప్రభావనీ కేతనవైజయంతీః,
ఇత్యస్య తేనే కదరీర్తధుశ్రీః
ప్రభావనీకే తనవై జయంతీః.

69

జగదితి. ప్రభావయంతి ప్రభావనీ సంపాదయంతి కర్తరిత్యుత్ జీవ. మధుశ్రీః
వసంతలక్ష్మీ కర్తృ జగత్ పరీకర్తం ప్రభా సమర్థే అన్య వర్తస్య అనీకే నైశ్చ జయంతీః

చిత్వరీః కేతనవై జయంతీః ధ్వజవతాకాః తనవై కరవాణి తనోలేః స్రాక్షకాలిలోట్. దేశ త్వం. ఏకవిజ్రైత్యకారః. 'అదుత్తమస్యపిచ్చే' త్యాడాగమః. 'అటశ్చ' తివృద్ధిః. ఇతిమనీష యేతి శీదః. ఇమాః కదరీః రంభాతయాః లేనే వికస్తార 'కదరీవారణసుసారంభామోచాం శుమత్పలే' త్యమరః. కదరీషు కామవై జయంతీతో వైప్రేక్షా. పృత్తముపజాలిః.

స్తర రాగమయీ వపుస్తమిస్తా
పరితస్తార రవేరసత్యవశ్యమ్,
ప్రియమాపదివాపి కోకిలే స్త్రీ
పరితస్తారరవే రసత్యవశ్యమ్.

70

స్తరేతి. అసతి దుష్టా స్తరేణ కామేన నిమిత్తేన యో రాగో రమణేచ్ఛా సవీభ తన్వయీ తమిస్తా తమస్తామః 'తమిస్త్రం తిమిరే' పేతమిస్తాతుతమస్తతా, కృష్ణపక్షినికా యాంచేతివశ్యః. రవేః పురుష మండలం పరితస్తార అవస్త్రే అవాని రజనీధియం జనయామా సేత్వర్ధః. పరిపూర్వాత్ స్త్రుణాల్లేర్దిట్. అవశ్యం సత్యమిత్యర్ధః. శుకః పరితస్సమంతాత్ తారరవే ఉచ్చతరస్వనే కోకిలే రసతిహజలినతిత్యుద్ధివకోక్షిః స్త్రీస్త్రీయిత్యర్ధః కాతావే వచనం. దివాపి దివసేపి దివేతి సప్తమ్యర్థేఽవ్యయం. వశంగతో వశ్యః వశంగత ఇతి యత్ప్రీత్యయః. సవశ్యః అవశ్యః, తమవశ్యం అవశంగతమపీత్యర్ధః. ప్రియం ప్రేమాంసం అప స్వయమేవాభిససారేత్వర్ధః. యదవగణయంతమపి ప్రియం దివాపిమానమవిణయ్య నిషేధం చోల్లంఘ్యసమగచ్ఛక్ తత్సత్యం రాగతిమరతిరోహితమానభానుండలా భామిన్య ఇతి రూపకానుసారేణేయం ప్రియాక్రియానిమిత్తా పరిస్తరణక్రియాన్వరూపాల్లేప్రేక్షా అవశ్యమితి వ్యంజక ప్రయోగాద్వాచ్య. బౌపచ్చందసికం పృత్తమ్.

అక్షాశేన గ్రీష్మమాహః—

వపురమ్బువిహరిహిమం శరచినా
రుచిరం కమనీయతరా గమితా,
రమణేన రమణ్యచిరాంశులతా
రుచిరంకమనీయ రాగమితా.

71

వపురీతి. శుచినా గ్రీష్మేణ ప్రయోజకకర్తా. అంబువిహరేణ జలక్రీడయా, హిమం శీతం అతపివ రుచిరమ్బుజ్జలం వపురేహం గమితా ప్రాపితా, గతిమధీత్యాదినా అణికర్తృః కర్తృత్వం. 'ప్రధానకర్తృణాశ్చేయే లాదీనామర్హిన్కర్తృణామి' త్యభిహిత త్వంచ. అతపివ కమనీయతరా రమణీయతరా అచిరాంశుర్ద లేన అచిరాంశులతావిద్యు జ్జితా తస్మాదుచిరం రుచిరస్యాస్మా అచిరాంశులతాదుచిత్వపమాద్యయం తథారాగ

మనురాగం ఇతా ప్రాప్తా ఇణికర్తరితః. రమణీ రమణేన ప్రియేణ అంకముత్సంగం
అనీయక సీతా 'సీమృకృష్ణహమి' తిసయతే ద్వివికర్తకతా. శేషం పూర్వవత్, తోటక
వృత్తము క్తమ్.

అథ ద్వాభ్యాం వర్ణయంత వర్ణయతిః—

ముదమబ్జభువామపాం మయూరా

స్సహసాయంత నదీ పపాట లాభే,

అలినా రమతాలినీ శిలీంధ్రే

సహ సాయంతనదీపపాటలాభే.

72

ముదమిత్యాది. అబ్జభువాం మేనుభవానాం అపాం లాభే వర్ణనీత్యర్థః. సహసా
మయూరాః ముదమానందం అయంత అలభంత. ఆయవయకతౌలజీ అడజాదీనా
మిత్యాడాగమః, అటశ్చేతి వృద్ధిః. నదీ పపాట నద్యఃప్రావహన్నిత్యర్థః. అటపటగతౌలిఖ్.
జాతావేకవచనం. అలినీ భృంగీ అలినా భృంగేణసహ సాయంభవః సాయంతనః సాయం
చిరమిత్యాదీనా ట్యుప్రత్యయః, తుడాగమశ్చ. స చాసా దీపశ్చ తద్వత్పాటలా ఆభాయ
స్యనః తస్మిన్ పాటలప్రభ ఇత్యుపమాలంకారః. శిలీంధ్రేకందశీమసుమే అరమత అత్రమ
యూరముదప్రాప్త్యాద్యనేకకర్తృకక్రియాయాగవద్యాద్భిన్నాధికరణక్రియా సముచ్చ
యరూప సముచ్చయాలంకారభేదః. 'గుణక్రియాయాగవద్యం సముచ్చయ ఇతిరిత' ఇతి
సామాన్యలక్షణం. కౌవచ్చందనీకం వృత్తమ్.

కుటజాని వీక్ష్య శిఖభిశ్శిఖరీంద్ర

సమయావనౌ ఘనమదభ్రమరాణి,

గగనం చ గీతనినదస్య గిరోచై

స్సమయా వనౌఘనమదభ్రమరాణి.

73

కుటజానీతి. శిఖరీంద్రం సమయా రైవతకాదే స్సమీపే 'అభిరూపితస్సమయే'
త్యాదీనా ద్వితీయా. అవనాప్రదేశే ఘనమదాః భ్రమరాః యేషుతాని ఘనమదభ్రమ
రాణి కుటజాని కుటజకుసుమాని వనాఘన వయఃపూరణ సమంత్యభ్రాణి మేఘాః యస్మిన్
తద్వనాఘనమదభ్రా 'వేదనంభువనంవనమి' త్యమరః. గగనంచ వీక్ష్యశిఖభిర్నయూరైః
గీతనినదస్య గానధ్వనే సమయాతుల్యయా, తుల్యాభేరిత్యాదీనా వైకల్పికీవక్త్రీ. గిరానా
చాకేకయేత్యర్థః ఉచైచ్చి అరాణి రణితం. రణకర్తృ భావేలుక్ చిహ్నం. కుటజా
వృత్తం—'సజసాభవేదిహసగౌ కుటజాభ్యుమితి లక్షణాత్.

అథ త్రిభిశ్చరదం వర్ణయతిః—

అభిష్టమాసాద్య చిరాయ కాలే

సముద్భృతాశం కమనీ చకాశే,

యోషి న్ననోజన్యసుఖోదయేషు
సముద్భృతాశంక మనీచకాశే.

74

అభీష్టమిత్యాది. కామయలేఇతి కమనీ కామయితీ 'కమ్రుకామయితాభికః
కమనః కామనోఽభిక' ఇత్యమరః. కమేక ర్తరిల్యుటిజీవ్. యోషిల్ జాతావేకపవనం
ఘనీచాః ఉన్నతాః కాశాః అశ్వవాలాః యస్మిన్ తస్మిన్ అనీచకాశే కాలే శరదీత్యర్థః.
మనోజన్యసుఖోదయేషు కామసుఖావిర్భావేషు భృతాఅకాఅభిలాషాయేన తం భృతాశం
అభీష్టం ప్రియం చిరాయ చిరకాలేన 'చిరాయచిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా'
ఇత్యమరః. సమ్యక్ ఉద్భృతా ఉత్పృష్టా ఆశంకా సంకాహో యస్మిన్ కర్తృణి తత్సద్భృ
తాశంకం విప్రశ్లిం యథాతథా ఆసాద్య ప్రాప్య ముదా సహ వర్తకఇతిసముత్ సానందా
సతి చకాశేవిలలాసేత్యర్థః. ఆత్ర సముచ్చకాశఇతి యోషితః ప్రియ ప్రాప్తినిమిత్తవార్తాశ్చ
భావనిబంధనాల్పేయాలజ్కారః. రసభావతదాభాన తత్ప్రేక్షమనానాం నిబంధనే రస
ప్రేమియఉర్ధ్వస్థిసమాహితాసేతి లక్షణాత్, వృత్తముపకారి.

స్తనయోస్సమయేన యాంగనానా

మభినద్ధా రసమానసారసేన

పరిరంభరుచిం తతిర్జలానా

మభినద్ధారసమా న సా రసేన.

75

స్తనయోసితి. రసమానాః కూజనశీలాః 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశీ'
తి తాచ్ఛీల్యే చానశ్చేత్యయః. రసలేః పరస్తే పదిత్వాన్న కానశ్చేత్యయః. లేద సా
రసాః పక్షినిశేషా యస్మిన్ లేన రసమానసారసేన సమయేన శరత్కాలేనేత్యర్థః.
సారసానామత్రైవ సంభవాత్. 'సారసోమైఘనీకామిగోనర్దకపుష్కరాహ్వయ' ఇతి
యాదవః. అంగనానాం స్తనయోః జలానాం యా తతిః కారదోష్ణజన్తా స్వేదోడ
విందుసందోహః అభిలో నద్ధా బద్ధా సహ్యలేరభిపూర్వాత్కర్తృణి క్తః. 'సహోధ' ఇతి
భత్వం. హరసమా ముక్తాహరతుల్యా కుచమండలమండనాయమానేతి భావః. సా.జల
తతిః రసేన రాగేణ హేతునా బలియసేతి భావః. పరిరంభరుచిం ఆలింగనేచ్ఛాం నాభి
సత్ న విభేద కారదస్వేదస్యావ్యలజ్కారతయోద్దీపకస్యాజాగుప్సితత్వాన్నిశ్చుకత్న
శృంగారో విజయఇత్యర్థః. అతఏవ రసనిబంధచా ద్రవవలజ్కారః. లక్షణం తూక్తం
పూర్వార్థోక్తవివ. కౌపచ్ఛందసేకం వృత్తమ్.

జాతప్రీతిర్యా మధురేణానువనాంతం

కామే కాంతే సారసికాకాకురుతేన,

తత్సంపర్కం ప్రాప్య పురా మోహనలీలాం

కామే కాంతే సా రసికా కా కురుతే న.

76

కాశేతి. యాస్తీ అనుననాస్తం వనాంతే విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. మధురేణ క్రావ్యేణ, సారసికాకాకురుతేన సారశ్యవివ సారసికాః సారసాంగనాః కాత్పుర్వ స్వేక్యం తాసాంకాకురుతేన వికృతరవేణ 'కాకు'ప్రియాంబికారోయశ్శౌకభీత్యాది భిర్ధ్వనేరిత్యమరః. కాకుశ్చక్రద్రుతంచలేన కామే కామకత్వే, సింహో దేవదత్తఇతి వద్దాణ ప్రయోగః కాంతేప్రియజాతప్రితిః జాతస్నేహః అభూత్ రసికారసవతిరాగవతిత్యర్థః. 'అకఇనితనావినీతి తన్వ'త్యయః సాకాస్తీ వికాంతే రహసి తస్య కాంతస్య సంపర్కం ప్రాప్యపురాపురుషప్రేరణాత్పుర్వమేవ కాంమోహనలికాం సురతక్రీడాం నకురుతే సర్వాపీస్తీసర్వాసపిసురతవిశేషాన్ కామకంక్రప్రసిద్ధాన్ విన్దన్ చకారేత్యర్థః. లేన శృంగారస్యపరాకాష్ఠాప్రాప్తేత్యుక్తం, మత్తమయూరపృక్షమ్.

అథైశేనహేమస్తమాహ.—

కాంతాజనేన రహసి ప్రసభం గృహీత
కేశే రతే స్వరసహసవతోపితేన,
ప్రేక్షమా మనస్సు రజనీవ్యపి హైమనీషు
కే శేరతే స్వరసహసవతోపితేన.

77

కాశేతి. సహత ఇతిసహః పచాద్యచ్, స్వరస్య సహః స్వరసహః కామోద్దీప్త ఇత్యర్థః. లేన అసమ తోపితః లేన స్వరసహసతోపితేన అకవివ, రసహసావస్థుస్త ఇతి రసహసవాక్ లేన రసహసవతా రాగహస్యవతా, అకవివ, ప్రేక్షమామనస్సుపుంసాం చిత్రేషు ఉపి లేన పసతా పసీక ర్తరిత్తః. 'పసతిక్షు'రి' డితిదాగమః. గతిబుద్ధిత్యాది సూత్రే చకారాద్యర్థమానార్థతా, కాంతేన జనః లేన కాంతాజనేన జాతాజేవచనం. రహసి ప్రసభం బలాత్ గృహీతకేశే ఆకృష్టతిరోదుహే రతే సురతే హేమంలే భవాః హైమన్యః తాను హైమనీషు అతిద్రావీమనీషీతి భావః. సర్వత్రాబ్జుతలోపశ్చేతి హేమస్తతత్వాదన్విత్యయః. తకారలోపశ్చ ట్విధాణి' త్యాదివాజీన్. రజనీషు కేయూ వానః శేరతేస్వ స్వరస్య సకేశీత్యర్థః. 'లట్ట' ఇతిభూతే లట్, ఏతేనాతిభూమింగత శృంగారఇతివృత్త్యే, సవస్తతిలకావృక్షమ్.

అథైశేన శిరం వర్ణయతి.—

గతవతామివ విస్తయముచ్చుకై
రసకలామలపల్లవలీలయా,
మధుకృతా మనకృ ద్ధిరమావలీ
రసకలా మలపల్లవలీలయా.

78

గతవతామితి. అసకలామలపల్లవలీలయా అసకలాః అసమగ్రవికాసినః అస లాః నిర్మలాశ్చ యే పల్లవాః లేమాం లీలయా నృత్తక్రియయేత్యర్థః. విస్తయం గతవతా

మివ స్థితానామిత్యుత్పేక్షా. మధుకృతాం మధుకరాణాం సమ్ముఖిరీ లవలీమృతైశ్చ
 లతావిశేషేషు లయోలయనం స్థితీర్మస్యాస్సలవలీలయా అవళివక్షిరసకలాం రసే
 మధ్వాస్వాదేన కలామవ్యక్తమధురామ్. 'ధ్వనాతుమధురాస్సుబే కల' ఇత్యమర్థః. గిహ
 వాచం, అసకృత్, ఉచ్చక్తైః అలవత్, మధుమదహేతుకస్య మదుకరాలావస్యత్వం
 లీలాజనితస్య హేతుకత్వము తేప్రిత్యుత ఇతి గుణహేతుత్పేక్షా. ద్రుతవిలమ్మిత
 పృత్తం—'ద్రుతవిలమ్మితమా నభా భరావీతి లక్షణాత్.

కుర్వంతమిత్యతిభరేణ నగానవా చః

పుష్పైర్విరామ మలినాం చ నగానవాచః,

శ్రీమాం త్సమస్త మనుసారు గిరా విహర్తుం

చిభ్ర త్యచోది స మయూరగిరా విహర్తుమ్.

79

ఇతి శ్రీమాఘకృతా శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
 ఋతువర్ణనం నామ షష్ఠాసర్గః.

కుర్వంతమితి. ఇతీత్యం పుష్పైరేవతిభరేణ తక్కులేన మహాభారేణ సగా
 వృత్తాకా అవాచంతీత్యవాచో నమ్రా అంచేరవపూర్వాదృత్విగిత్యాదిగా క్విస్సృత్యయః.
 కుర్వంతం అలినాం గానవాచః గీతధ్వనే ఝంకారస్యచ నవిరామమవిరామం అసమాప్తి
 కుర్వంతం సమస్తమృతుం సర్వాన్నృతూక్ అనుసాను సానుషు విభక్త్యర్థేష్య
 యాభావః. చిభ్రతి చిభ్రాణే ఇనగిరా రైవతకాద్రా విహర్తుం క్రిడితుం శ్రీమాక్ లక్ష్మీ
 సహితః సః మయూరగిరా కేకయేత్యర్థః. అచోది ప్రేరితః భగవన్నిహ విహరణాత్
 ఋతూనాంగణమనుగృహణేతి ప్రార్థితఇత్యుత్పేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్దమ్యం పృత్త
 ముక్తమ్.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణ పారావారపారిణ మహాపాధ్యాయ

కోలాచలమల్లినాథమూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాయాం షష్ఠాసర్గః.

